

SIRLI PARM

Eesti keele ajasõnade omandamine

SIRLI PARM

Eesti keele ajasõnade omandamine

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Väitekirj on lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks (üldkeeleteaduses) Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi nõukogu otsusega 12. veebruaril 2013.

Juhendajad: professor Renate Pajusalu (Tartu Ülikool)
professor Reili Argus (Tallinna Ülikool)

Oponent: professor Klaus Laalo (Tampere Ülikool)

Kaitsmine toimub 17. mail 2013 kell 14.15 Tartu Ülikooli senati saalis.

Doktoritöö valmimist on toetanud Eesti Teadusfondi grant „3–7-aastaste laste keelelise arengu leksikaalsed ja grammatilised seaduspärad“ (ETF7492) ning Euroopa Liidu Sotsiaalfond.

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti tuleviku heaks

ISSN: 1406–5657

ISBN: 978–9949–32–250–3 (trükis)

ISBN: 978–9949–32–251–0 (PDF)

Autoriõigus: Sirli Parm, 2013

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimuse nr. 88

EESSÕNA

Esitatav väitekirj „Eesti keele ajasõnade omandamine“ on välja kasvanud minu huvist lastekeele ja ajasõnade vastu laiemalt. Sõnavara omandamist ja ajamõistete tajumist peetakse üldiselt lapse kognitiivses arengus väga olulisteks näitajateks, aga uurimust eesti ajasõnavara omandamise kohta ei olnud.

Väiksemate laste keelekasutuse uurimiseks kasutasin eesti lastekeelekorpus ja vanemate laste puhul ajakategooria omandamise uurimiseks psühholingvistilist eksperimenti. Korpuse koostamise tänuväärse töö olid varasematel aastatel ära teinud paljud kolleegid. Ajakategooria eksperimenti võimaldas lahkelt sinise uurimuse jaoks kohandada prof Bart Hollebrandse.

Minu eriline tänu kuulub aga kahtlemata lastele, kelle keelekasutust sain uurida ja muidugi nende vanematele, kes seda lubasid. Testimispäevad olid meeldivad paljuki tänu lasteaedade personali vastutulelikkusele.

Minu juhendajad prof Renate Pajusalu ja prof Reili Argus pühendasid oma tahet ja aega, et mind töö valmimise ajal kannatlikult suunata. Renate Pajusalu tänan veel aastate jooksul peetud ajasõnade-teemalise dialoogi ja Reili Argust keeleomandamise uurimise maastikule sisse juhatamise eest.

Prof Haldur Õim on mind toetanud kogu ülikoolis õppimise aja. Temale kuulub ka tänu selle töö teoreetilise osa lugemise ja „juhulikult“ poetatud vihjete ning kirjanduse viidete eest.

Väga suureks abiks olid retsensendid prof Marilyn May Vihmani ja prof Klaus Laalo kriitilised märkused, mis suunasid mind käsikirja märkimisväärselt muutma ja innustasid teemasse veelgi süvenema.

Lisaks nimetatutele tegi doktoriväitekirja kirjutamise võimalikuks veel paljude inimeste otsene ja kaudne toetus.

Mitmete keeleomandamisuurimuste raames tegime koos Reeli Torn-Leesikuga lasteaedades huvitavaid testimispäevi.

Andmeanalüüsi tegemisel aitas suuremeelselt dots Liina-Mai Tooding. Piret Soodla andis süvenenult nõu statistilise analüüsi osas ning abistas mind innustavate ja kritiseerivate suunistega.

Väärtuslikke ja sisulisi tähelepanekuid esitasid Maigi Vija, prof Helle Metslang, prof Urmas Sutrop, Miina Norvik ning tööga seotud artiklite toimetajad ja anonüümsed retsensendid.

Kokkuvõtte tõlkis inglise keelde Piret Piiraja ja lisaks aitas ta nii mõnegi sisulise osutusega.

Oma huvi ja küsimustega innustasid mind tööga üha edasi minema Virve-Anneli Vihman ja Anneli Kolk.

Mõistvat suhtumist ja igakülgset abi sain ka oma kolleegidelt Kadri Varelt, Heili Oravalt ja Urve Talvikult Eesti Wordneti tööühmas.

Doktoriväitekirja valmimise ajal toetasid mind Eesti Teadusfondi grant „3–7-aastaste laste keelelise arengu leksikaalsed ja grammatilised seaduspärad“ (ETF7492), sihtfinantseeritav teema „Keel ja tähendus: semantika ja grammatika kognitiivses perspektiivis“ (SF0180056s08), Keeleteaduse ja -tehnoloogia doktorikool, Keeleteaduse, filosoofia ja semiootika doktorikool, Alfred

Kordelini Sihtasutuse Eesti Fond. Töö kirjutamise ajal osalesin riikliku programmi „Eesti keeletehnoloogia“ rahastatud projektis „Eesti Wordneti täiendamine“ (EKKTT07-21; EKT2) ning Euroopa teaduse ja tehnika alase koostöö projektis „Cross-linguistically robust stages of children’s linguistic performance“ (ISCH COST Action A33).

Suur tänu kõigile!

Tartus 7. märtsil 2013

SISUKORD

SISUKORD	7
1. SISSEJUHATUS	9
1.1. Töö eesmärk ja lähtekoht	9
1.2. Metoodikast üldiselt	11
1.3. Töö ülesehitus	15
2. AJAKATEGOORIA JA KEELE OMANDAMINE	16
2.1. Aeg keeles	16
2.2. Aja väljendamisega vahenditest eesti keeles.....	19
2.3. Esimese keele omandamine – teoreetiline lähtekoht.....	21
2.3.1. Keeleline areng	23
2.3.2. Kasutuspõhise keeleomandamise käsitlus	25
2.4. Ajasüsteemi omandamine	29
2.4.1. Aeg lapsekeeles	29
2.4.2. Ajasüsteemi arengu skeem R. Weisti (1986) järgi	30
2.4.3. Leksikaalse ajakategooria omandamisest	32
2.4.4. Eesti keele ajakategooria omandamisest	35
3. AJASÕNAD LAPSE ARENGU VARASEL PERIOODIL	37
3.1. Andmestik	37
3.2. Analüüsimetod.....	41
3.3. Ajasõnade kasutus varasel perioodil	43
3.3.1. Olevikule osutavad ajasõnad	48
3.3.2. Minevikule osutavad ajasõnad.....	62
3.3.3. Tulevikule osutavad ajasõnad.....	67
3.3.4. Ajale vihjavad sõnad	76
3.3.5. Ajalisi järgnevussuhteid väljendavad sõnad	88
3.4. Kokkuvõtte ja arutelu	97
4. AJAKATEGOORIA OMANDAMINE 4–7-AASTASTEL LASTEL	105
4.1. Valim.....	108
4.2. Eksperimendi ülesehitus.....	109
4.3. Protseduur	112
4.4. Vastuste kodeerimine ja analüüs	113
4.5. Aja eksperimendi üldised tulemused.....	115
4.5.1. Õigete vastuste osakaal ja keskmised tulemused.....	115
4.5.2. Katsetüüpide võrdlus	118
4.5.3. Oleviku, mineviku ja tuleviku testüksuste võrdlus.....	119
4.6. Grammatilise ajakategooria omandamine A-katse põhjal.....	120

4.6.1. Grammatiline minevik	122
4.6.2. Grammatiline olevik	122
4.6.3. <i>hakkama</i> -tulevik	123
4.6.4. Ajavaliku vead ehk ajanihked A-katses	123
4.6.5. Kokkuvõte	127
4.7. Katse ajasõnadega <i>enne, praegu, pärast</i> : A2-katse tulemused	127
4.7.1. Minevik koos ajasõnaga <i>enne</i>	129
4.7.2. Olevik koos ajasõnaga <i>praegu</i>	129
4.7.3. Tulevik koos ajasõnaga <i>pärast</i>	130
4.7.4. Ajavaliku vead ehk ajanihked A2-katses	130
4.7.5. Kokkuvõte	133
4.8. Katse ajasõnadega <i>juba, jälle, veel</i> ehk A1-katse tulemused	133
4.8.1. Minevik koos ajasõnaga <i>juba</i>	135
4.8.2. Olevik koos ajasõnaga <i>jälle</i>	135
4.8.3. Tulevik koos ajasõnaga <i>veel</i>	135
4.8.4. Ajavaliku vead ehk ajanihked A1-katses	136
4.8.5. Kokkuvõte	139
4.9. Ajakategooria omandamise katsetüüpide võrdlus veaanalüüsi põhjal	140
4.9.1. Veaanalüüsi võrdlus kolme katse põhjal	140
4.9.2. Mõistmis- ja loomistestidest võrdlevalt kolme katse põhjal	143
4.10. Kokkuvõte ja arutelu	143
5. KOKKUVÕTE	148
5.1. Ajasõnade omandamine eesti keeles	148
5.2. Töö piirangud ja tõstatunud küsimused	152
LÜHENDID JA SÜMBOLID	156
KIRJANDUS	157
Materjali allikad	168
SUMMARY: Acquisition of time adverbs in Estonian	169
LISA 1. AJASÕNADE ESINEMINE LAUSEKONTEKSTIDES	
LASTEL JA SISENDKÕNES	175
Faas 1 (MLU < 2,00)	175
Faas 2 (MLU 2,00–3,00)	178
Faas 3 (MLU > 3,00)	182
LISA 2. Muud ajaväljendid analüüsitud materjalis	185
ELULOOKIRJELDUS	189

I. SISSEJUHATUS

I.1. Töö eesmärk ja lähtekoht

Siinne doktoritöö käsitleb ajakategooria omandamist, eelkõige leksikaalsete väljendusvahendite ehk ajasõnade omandamist. Kuna leksikaalne ja grammatiline ajakategooria on omavahel läbi põimunud, käsitletakse töös nii aja väljendamise leksikaalseid kui ka grammatilisi vahendeid. Väitekirja üldine eesmärk on välja selgitada eesti keelalise ajasüsteemi arengu seaduspärad kuni 7-aastastel lastel.

Põhilisemate kognitiivsete kategooriate – ruumi-, aja-, isiku- ja arvukategooria – omandamist nii lingvistilisel kui ka mittelingvistilisel kontseptuaalsel tasandil on peetud väga oluliseks, kuna selles peegelduvad keele ja mõtlemise arengu seaduspärad (Bowerman, Levinson 2001: 3; vt ka Antinucci, Miller 1976; Clark 1971, 1973; Hickmann 2003: 11; Weist 1986, 1989). Keeleomandamise uurimustes on muude keelte puhul enamasti käsitletud grammatilist ajakategooriat (vt nt Wagner 1998), kuid vaadeldud on ka ajasõnade omandamist, eriti järgnevussuhteid tähistavaid ajamõisteid (nt Clark 1971; Weist 2002a; Winskel 2004). Viimasel ajal on see valdkond tõusnud jälle huvikeskmesse seoses alakõne ehk kõne arengu üldise mahajäämuse ja spetsiifilise kõnearengu puude (ingl *specific language impairment*) uurimisega (nt Krantz, Leonard 2007). Arengupsühholoogid uurivad laste ajakäsitluse raames minevikulistest sündmustest jutustamist ehk meenutusvestlusi (vt nt Reese jt 1993; Tõugu jt 2011; Tõugu 2012), sest see loob lapse kognitiivseks arenguks olulise taustsüsteemi (Fivush, Nelson 2006: 235–237).

Kuigi ajakategooria omandamisega seonduvat on eri keeltes põhjalikult käsitletud, leidub eesti keele kohta uurimusi vähe (nt Argus 2007a). Eesti keele ajakategooria omandamise uurimiskese on siiani olnud verbist lähtuval grammatikal (Vihman, Vija 2006; Argus 2007a). Leksikaalse ajakategooria kohta leidub vihjeid töödes, kus vaatluse all on olnud kas sõnavara üldisemalt (Vider 1996) või muutemorfoloogiaga seonduv (Argus 2008a). Üldiselt väidetakse, et kaheaastaselt kasutab eesti laps põhilisi grammatilise aja väljendamise vahendeid – verbi oleviku- ja lihtminevikuvorme (Vihman, Vija 2006; Argus 2008a). Põhjalikum uurimus (Argus 2007a) minevikuvormide kasutuse kohta näitab, et esialgu esinevad lapsekeeles vaid lihtminevikuvormid, neid kasutatakse perfektivse tegevuse kirjeldamiseks, mis leidis aset vahetult enne kõnehetke ja mille tulemus on veel näha. Seega, ajakategooria omandatakse aspektilisuse kaudu (Argus 2007a: 23). Aja ja aspekti seoseid käsitleb ka uurimus *hakkama*-verbi omandamisest, mille järgi väljendavad eesti lapsed sellega esialgu pigem aspektilisust ehk sündmuse algusfaasi ning alles hiljem tulevikuaega (Argus, Kõrgesaar 2012). Leksikaalse ajakategooria omandamise kohta on seni väidetud, et varasel kõne arenguperioodil on eesti lapse sõnavaras nii deiktilisse nullpunkti kuuluvad sõnad *praegu*, *nüüd*, *täna* kui ka keskest ajalisest nullpunktist mineviku ja tuleviku suunal paigutuvad ajasõnad (nt *eile*, *enne*, *homme*, *varsti*) (Argus 2008a: 34; Vider 1996). Nende kasutust eesti lapsekeeles pole lähemalt uuritud.

Sõnavara omandamise uurimused eesti keele kohta keskenduvad peamiselt verbiidele (vt Salo 1995; Vihman, Vija 2006; Argus 2007a; Argus 2012a; Argus, Kõrgesaar 2012), noomenitele (vt Argus 2004), adjektiividele (Argus 2012b), pronoomenitele (vt Vija 2005, 2007) ja esimeste sõnade fonoloogiale (vt Vihman, Vihman 2011). Sõnavara omandamise üldist arengut eesti lastel kõne arengu varasel perioodil on uuritud meetodiga CDI (*Communicative Development Inventory*) (Schults, Tulviste, Konstabel 2012; Schults, Tulviste, Kaljumäe 2013)¹. Aega väljendavate sõnade kasutust eesti lapsekeeles pole enne selle töö raamesse jäävaid artikleid uuritud, samuti puudusid andmed eesti keele ajasüsteemi arengust nelja-aastastel ja vanematel lastel (Argus, Parm 2010; Parm 2012). Ka ei ole eesti keele ajakategooria omandamise uuringutes seni kasutatud katselisi meetodeid, mille abil on võimalik saada andmeid just mõne konkreetse kategooria või vormi omandamise kohta eri kontekstides ning vältida tervikuna omandatud, näiteks mõne väljendi koosseisus esinevate ajavormide sattumist analüüsitavate keelendite hulka. Et teiste keelte omandamise uurimisel kasutatud eksperimendid on andnud keeliti üsna erinevaid tulemusi (vt nt Weist jt 1991; Wagner 1998), siis on eksperimendiga saadud omandamisandmed eesti keele ajakategooria kohta eriti väärtuslikud.

Väitekirjas olen täpsemalt keskendunud kahele üldisele küsimusele: 1) millises järjekorras ilmuvad ajasõnad eesti laste kõnesse ajasüsteemi arengu alguses ja millistes lausekontekstides esimesi ajasõnu kasutatakse; 2) millised on seosed leksikaalse ja grammatilise ajakategooria omandamise vahel, täpsemalt: kas ajasõnad aitavad eesti lastel grammatilist aega tajuda ja kasutada. Eesmärgist lähtuvalt on tööle püstitatud ülesanne vastata järgmistele küsimustele.

Kõne arengu varase perioodi kohta (vanusevahemik 1;7–3;3)²:

- a) millised ajasõnad ilmuvad kuni kolmeaastase lapse kõnesse;
- b) milliste esimeste ajasõnade abil viidatakse oleviku-, mineviku- ja tulevikuaegadele;
- c) millal areneb välja esimeste ajasõnade produktiivne kasutus;
- d) millises tähenduses ajasõnu kasutatakse;
- e) millised on lapse suhtluseesmärgid ajasõnade kasutamisel;
- f) kuidas toimub ajasõnade omandamine koondatud tähelepanu situatsioonis;
- g) kas sisendkeeles sagedased ajasõnad esinevad ka lapsekeeles sagedamini;
- h) mis arengustaadiumist alates on lapsed võimelised sündmuste toimumise aega mõistma deiktilisest nullpunktist³ eemal, st millal mõistab laps seda, mis ei toimu praegu.

¹ Schults jt 2012, Schults jt 2013 on kasutanud uurimuses MacArthuri-Batesi suhtlemise arengu testi „Sõnad ja suhtlemisliigutused“ eesti adaptatsiooni (ECDI) (Schults jt 2013: 21).

² Lapse vanuse märkimine siin ja edasises tekstis on järgmine: aasta; kuu. päev.

³ Termin seletust vaata ptk 2.1.

Kõne arengu hilisema perioodi kohta (vanusevahemik 4;0–6;11):

- a) mis vanuses on arenenud välja selge opositsioon mineviku ja mittemineviku vahel;
- b) kas ja mis vanuses suudavad lapsed kasutada verbi ajavorme mingit aega tähistavas situatsioonis;
- c) kas verbi ajavormide omandamine sõltub leksikaalse ajakategooria omandamisest, (ehk kas ajasõnad annavad vihje õige ajavormi kasutamiseks);
- d) milliste minevikku, olevikku ja tulevikku paigutuvate ajasõnade abil tajutakse ja moodustatakse ajavorme kõige paremini;
- e) milliseid grammatilisi ja leksikaalseid vahendeid kasutavad lapsed tuleviku väljendamiseks;
- f) mis vanuses seostavad lapsed verbi ajavorme ja vastavaid ajaväljendeid.⁴

I.2. Metoodikast üldiselt

Keeleomandamise uurimise meetodid jaotuvad lähtuvalt vaadeldavast lapse arenguperioodist kaheks: kõne-eelse perioodi ja kõne uurimise meetodid. Kõne-eelse perioodi uurimiseks kasutatakse enamasti eksperimentaalset metoodikat (neurofüsioloogiale, liigutuste jälgimisele ja häälikute mõõtmisele keskenduvad uurimisvahendid) (vt nt Cohen, Cason 2002; Golinkoff, Hirsh-Pasek 2012). Seda saab rakendada väikelaste, imikute ja isegi vastsündinute uurimiseks (Golinkoff jt 1987; Johnson, Zamuner 2010). Kõne-eelse perioodi uurimisvahenditega on võimalik välja selgitada, kuidas lapsed tajuvad keelt enne seda, kui nad rääkima hakkavad.

Kõne uurimiseks kasutatakse peamiselt kolme meetodite gruppi: päeviku- ehk vaatlusmeetod, pikiuuring audio- ja/või videosalvestustega ning eksperimentaalsed meetodid. Spontaanse kõne andmeid hakatakse kirjalike märkmete ja/või audio-, videolindistuste abil koguma enamasti siis, kui lapse kõnesse ilmub esimene sõna. Spontaanse kõne materjali kogutakse nii salvestuste kui ka päevikumeetodi abil, tihti kombineeritakse neid kahte, mis tähendab, et salvestustega saadud materjali toetatakse päevikumärkmete tegemisega. Keeleomandamisuurimuse traditsioonis on hinnatud pikiuuringu meetodit – lapse kõnet lindistatakse regulaarselt pikema perioodi vältel, vajadusel tehakse lisaks päevikumärkeid. See meetod võimaldab kirjeldada ja analüüsida lapse keelelist arengut kvalitatiivselt, jälgida üksikute keeleelementide ja -struktuuride omandamist ning nende arengut (Argus 2008b: 10; vt ka Rowland jt 2008). Keeleandmete analüüsimise teeb hõlpsamaks pikiuuringu materjali olemasolu vastavates elektroonilistes andmekogudes ehk korpustes, mis võimaldab andmeid automaatselt töödelda ehk analüüsida, kõrvutada ja võrrelda. Üldiselt on kujunenud nii, et pikiuuringuga kogutakse spontaanse kõne andmeid pigem lapse kõne varasel perioodil ehk umbes enne neljandat eluaastat.

⁴ Hüpoteesid selle kohta on kirja pandud 4. peatükis.

Selleks, et kogutud (lindistatud, videosalvestatud) keelematerjali oleks võimalik samadel alustel transkribeerida ja töödelda, on loodud lapsekeele andmepank CHILDES (*Child Language Data Exchange System*).⁵ Projektiga on liitunud ligikaudu 4500 keeleuurijat ning andmepank hõlmab umbes 130 korpust. Seda rahvusvahelist ja mahukat andmekogu, kus leidub lisaks esimese keele omandamise korpustele ka teise keele omandamise ja kakskeelsuse korpuseid, peetakse usaldusväärseks ja tõhusalt toimivaks. Andmepanga CHILDES suurimaks väärtuseks on keeleandmete esitamise ühtlustatus, mis võimaldab tekstide kiiret ja hõlpsat automaattöötlust ning eri keelte uurijail oma andmete ja uurimistulemuste võrdlemist (Argus 2007c: 66). Eesti laste ja nende hoidjate spontaanse kõne lindistusi on CHILDES-i eesti keele korpusesse lisatud alates 1998. aastast (Argus 2007c: 66). Hetkel koosneb eesti keele korpus neljast alamkorpusest – Argus, Kohler, Kõrgesaar, Vija. Neis leidub lapse ja ema (ning isa/hoidja) vahelisi dialooge, mis on üles võetud kodus keskkonnas. Samuti leidub neis lasteaias lindistatud dialooge.⁶ Kui Arguse, Kohleri ja Vija alamkorpused hõlmavad kuni kolmeaastase lapse kõnet, siis Kõrgesaare alamkorpusesse on sisestatud ka vanemate laste lindistusi.

Eesti keele omandamise uurimused põhinevadki enamasti spontaanse kõne materjalil, mis on kogutud CHILDES-i eesti lastekeelekorpusesse. Selle materjali põhjal on tehtud uurimusi näiteks muutemorfoloogia (Argus 2004, 2007a, 2008a), imitatiivide (Argus 2005), pronoomenite (Vija 2005, 2007), adjektiivide (Argus 2012b), verbide (Vihman, Vija 2006; Argus 2007a, 2012a; Pajusalu jt 2004: 122–127; Argus, Kõrgesaar 2012), konditsionaali (Pajusalu jt 2011), tegumookategooria (Vija, Torn-Leesik, Pajusalu 2009; Torn-Leesik, Vija 2012), ajaadverbide (Parm 2012) omandamise kohta.

Viimasel aastakümnel on hoogustunud keeleomandamisuurimustes eksperimentaalsete meetodite rakendamine, mille valik sõltub esmalt uurimuse rõhuasetusest ja teoreetilisest suunitlusest. Näiteks kui mingi keelestruktuur on spontaanse kõne korpuses äärmiselt harv, on eksperiment selle omandamise uurimiseks ainuke võimalus. Lingvistid kasutavad keeleomandamise uurimiseks katsetüüpe, mis annavad vastused nii keelestruktuuride mõistmise kui ka produtseerimise ehk lause või vormi loomise kohta. Katsetüüpe on erinevaid (reaktsioonikiiruse mõõtmise katse, imiteerimisülesanne jm); nende valik sõltub uuritavast valdkonnast. Näiteks grammatiliste konstruktsioonide omandamise uurimisel on Eestis laste keelelise arengu mõõtmiseks kasutatud seni mõistmis- ja loomisteste (vt Vija, Torn-Leesik, Pajusalu 2009; Argus 2008b; Argus, Parm 2010). Jutustamisoskuse arengu hindamiseks on kasutatud pildiseeriatel põhinevat testi (vt Soodla 2011), seda on kasutatud ka narratiivides viiteahelate uurimiseks (vt Kirsipuu, Soodla, Pajusalu 2012). Tegemist on visuaalsel stiimulil põhinevate eksperimentidega, kus mõistmistestis hinnatakse testitavast keelestruktuurist arusaamist ning loomistestis hinnatakse keelestruktuuri iseseisvat

⁵ Vt <http://childes.psy.cmu.edu/intro/> (30.11.2012); põhjalikumad ülevaated andmepanga CHILDES kohta on leitavad allikast MacWhinney 1995, 2010, vt ka Corrigan 2012.

⁶ Eesti lastekeelekorpuse koostamise kohta vt täpsemalt Argus 2007c.

loomist. Eksperimentaalse meetodi kasutamise üheks eeliseks pikiuuringu ees peetakse seda, et katsetega on ühe ja sama keelenähtuse kohta käivat keelematerjali võimalik saada nii eri vanuses kui ka suuremalt arvalt samaealistelt lastelt (Argus 2009: 8). See kehtib küll umbes alates kolmeaastaste laste kohta, sest vanemad lapsed suudavad katse protseduuri hõlpsamini järgida ja saavad paremini aru, mida neilt oodatakse (Crain, Thornton 1998: 145; Argus 2009: 14–15). Keeleomandamise uurimisel on kindlasti võimalik teha edukaid eksperimente ka väiksemate lastega, näiteks imiteerimisülesannetest ja visuaalse stiimuliga mõistmiskatsest koosnevat eksperimenti on tehtud isegi kaheaastastega (vt Valian, Aubry 2005; Valian 2006), kuid sellega seoses on mainitud näiteks katse läbiviimisele kuluvat pikemat aega (kuni üks tund ühe lapse jaoks), lapse tähelepanu hoidmist, vajadust lauset korrata jm (Valian 2006: 253).

Siinses uurimuses on kasutatud eri meetodite abil kogutud materjali: lapsea varase perioodi uurimiseks kasutasin andmepanga CHILDES eesti lastekeelekorpuses ning kolmikute korpuses⁷ leiduvat spontaanse kõne lindistuste materjali ning vanemate laste keeleomandamise uurimisel olen rakendanud eksperimentaalset meetodikat. Ühtse meetodi kasutamine poleks võimalik ainult seetõttu, et laste vanuselised erinevused ei võimalda sama vahendiga uurimist ning ka seetõttu, et üle nelja-viie-aastastelt lastelt spontaanse kõnet üldiselt enam ei kogutagi pikiuuringuga. Eksperimenti abil on võimalik tulemusi saada täpsematest valdkondadest, näiteks võib lapse spontaanses kõnes tulevikuajale viitamine olla nii harv, et selle põhjal järeldusi teha ei saagi. Samuti on eksperimenti abil võimalik välja selgitada, missugune keelestruktuuri osa on mingis vanuses lapse jaoks keeruline. (Argus 2009: 8). Näiteks on leitud, et ajakategooria omandamise valdkonnas on alakõne diagnoosiga lastel minevikuaja moodustamine grammatiliste vahenditega komplitseeritud (Krantz, Leonard 2007: 137).

Korpuse materjalil ja eksperimentaalsel meetodikal põhinevad uurimused pole vastuolulised, pigem lähtun oma uurimuses seisukohast, et üks meetod täiendab teist. Holger Diessel (2004) näiteks ütleb, et põimlause (komplementlause, relatiivlause ja määruslause) omandamise uurimisel on siiani kasutatud kaht tüüpi uurimusi – korpustesse kogutud spontaanse kõne materjalil põhinevaid ja eksperimentaalseid. Ta märgib ära huvitava asjaolu, et eri meetoditel põhinevad uurimused erinevad tulemustelt üsna palju (vt selle kohta ka nt Rowland jt 2008). Eksperimentaalsed uuringud näitavad, et isegi 6-, 7- ja 8-aastased lapsed ei mõista veel täielikult kõiki põimlause tüüpe. Seevastu korpuse andmed näitavad, et juba kolmeaastaste laste kõnes esineb näiteks mitut tüüpi määruslauseid. (Diessel 2004: 149–150)

Varasemates käsitlustes on Eve V. Clark (1983) väitnud, et lapsed suudavad täiskasvanupäraseid lauseid moodustada juba üsna vara, kuid see ei näita veel mingi konstruktsiooni või vormi produktiivset kasutust (Clark 1983: 811).

⁷ Kolmikute korpuse on koostanud Reili Argus, materjal pole veel lastekeelekorpusesse sisestatud, kuid on vormistatud vastavalt CHILDES-i transkribeerimis- ja kodeerimisreeglitele.

Samuti on uurijad leidnud, et eksperimendid võivad mõnikord olla n-ö üle disainitud või on neis esitatud lapse jaoks tundmatu situatsioon (vt nt Quene 2010: 271–282). Seepärast soovitatakse usaldusväärsete tulemuste saamiseks luua eksperimendi testüksustes selline situatsioon, mis on laste jaoks võimalikult tuttav.

Siinses töös olen vaadelnud ajakategooria omandamist lapsega kahel perioodil: varasel perioodil ehk esimeste sõnade tulekust kuni 3-aastaseks saamiseni ning lapsega hilisemal perioodil ehk pärast 4. eluaastat:

1. Varase ea uurimus hõlmab perioodi esimeste sõnade tulekust kuni 3-aastaseks saamiseni. Analüüs põhineb spontaanse kõne materjalil: kokku 7 lapse (vanusevahemik 1;7–3;3) lindistusi ligikaudu 105 tunni ulatuses (andmepanga CHILDES eesti lastekeelekorpus⁸ ja kolmikute korpus⁹ olevad lindistused). Andmestiku kohta on detailsem ülevaade leitav peatükist 3.1.
2. 4–7-aastaste laste (N = 135; vanusevahemik 4;0–6;11) ajakategooria omandamise hindamise vahendina olen kasutanud mõistmis- ja loomistestidest koosnevat psühholingvistilist eksperimenti. Eksperiment on välja töötatud rahvusvahelise projekti COST A33 „Crosslinguistically Robust Stages of Language Development” aja- ja aspektiuurimise tööühendas (katse on disaininud B. Hollebrandse ja M. van Koert) ja see oli algselt mõeldud grammatilise ajakategooria omandamise uurimiseks. Pilootkatse eesti keele grammatilise ajakategooria kohta näitas, et vähemalt tulevikuaja mõistmiseks on katsesse vaja lisada leksikaalset infot. Reili Argus kohandas eksperimendi eesti keele jaoks, mina lisasin eksperimendile ajasõnad. Teiste keelte kohta pole seni teadaolevalt sama eksperimendiga tehtud võrdevat uurimust ilma ajasõnadeta testitüübi ja ajasõnadega testitüübi vahel. Eksperimendi kohta täpsemalt ja valimi iseloomustuse kohta vt peatükid 4.1 ja 4.2.

Seega, väitekirja empiiriline osa koosneb kahest uurimusest: korpusuuringust ja eksperimendist. Kopruseuuringu tulemuste ja varasemate uurimuste põhjal olen püstitanud hüpoteesid (vt 4. ptk), mida eksperimendi abil kontrollida. Korpusanalüüs ja eksperimendi andmeanalüüs on olemuselt kirjeldav ja kvalitaativne. Eksperimendi puhul olen kasutanud ka kirjeldava statistika võtteid.¹⁰

⁸ Korpuste koostajad: Maigi Vija, Reili Argus, Kaja Kohler; andmekogu allikas: <http://childes.psy.cmu.edu/data/Other/Estonian> (30.11.2012)

⁹ Koostaja Reili Argus, andmekogu koostaja valduses.

¹⁰ Analüüsimeetodi kirjeldused on leitavad peatükist 3.2 (korpusuuring) ja peatükist 4.4 (eksperiment).

1.3. Töö ülesehitus

Väitekirj koosneb viiest peatükist, millest kaks esimest loovad uurimuse tausta, kaks järgnevat moodustavad töö empiirilise osa ja viies peatükk võtab kokku töö olulisemad tulemused. Esimene peatükk sisaldab sissejuhatavat osa, milles on esitatud uurimuse lähtekoht, eesmärgid ja lühiülevaade kasutatud meetoditest. Teine peatükk hõlmab uurimuse teoreetilise tausta, jagunedes lähtuvalt töö temaatikast kaheks: ajakäsitus üldisemalt ja esimese keele omandamine. Teoreetilist tausta kirjeldavas peatükis on antud lühike ülevaade aja ja keele seostest. Seejärel kirjeldatakse eesti keele aja väljendamisega vahendeid, milles tuginetakse eesti keele grammatikale ja varasematele uurimustele. Esimese keele omandamise teoreetilise taustana on siinses töös peamiselt tuginetud kasutuspõhise keeleomandamise lähenemisele, selle seisukohad ja lähteallikad on kirjeldatud teise peatüki alajaotustes. Üldjoontes kasutuspõhise keeleomandamise lähtekohtadele toetudes on töö teoreetilises osas käsitletud ka ajasüsteemi arengut ja sõnavara omandamist. Teoreetilist tausta loova peatüki lõpetab ülevaade eesti keele ajakategooria omandamist puudutavatest uurimustest.

Edasine töö hõlmab empiirilist uurimust. See jaotub kaheks: korpusuuring lapsekeele esimeste ajasõnade kohta ja ajakategooria omandamise uuring eksperimentidega. Mõlema osa sissejuhatavates peatükkides tutvustatakse töös rakendatud analüüsimeetodeid, iseloomustatakse valimit ning analüüsimeetodi ja/või katse läbiviimisega seonduvat. Kolmandas peatükis on esitatud korpusuuringu tulemused ja analüüs. Analüüs hargneb lahti materjali põhjal tehtud sõnarihmade liigituse järgi. Peatüki lõpus on välja toodud üldised tulemused varajaste ajasõnade kasutuse kohta. Neljas peatükk käsitleb ajakategooria omandamist katselise meetodi tulemuste põhjal. Selles peatükis on kajastatud uurimistulemuste statistiline analüüs esmalt katsetüüpide (A-katse, A2-katse, A1-katse) ja aegade (minevik, olevik, tulevik) kaupa. Detailsem kirjeldav analüüs on selles esitatud vanuserühmade (4-, 5- ja 6-aastased) ja testüksuste (mineviku, oleviku ja tuleviku testüksuste) kaupa.

Viies peatükk võtab kokku ja seostab korpusuuringu ja eksperimentide üldised tulemused. Võimalusel on saadud tulemusi võrreldud ka teiste keelte omandamisandmetega. Viienda peatüki teises pooles on välja toodud töö piirangud ja tõstatatud küsimused, mis pakuvad võimalusi uute hüpoteeside püstitamiseks.

2. AJAKATEGORIA JA KEELE OMANDAMINE

2.1. Aeg keeles

Aja olemust on püütud selgitada eri teadusvaldkondades. Ajakategooria omandamise valdkonnas on relevantssed psühholoogilised (vt nt Hoerl, McCormack 2001) ja lingvistilised (vt nt Weist 1986, 1989; Wagner 1998) käsitlused. Siin-ses peatükis annan lühikese ülevaate sellest, kuidas aeg keeles väljendub.

Keel on põhilisi vahendeid, mille abil aega mõistestatakse (Allwood 2002: 3). Igas keeles on olemas vahendid aja väljendamiseks, see tähendab vahendid selleks, et näidata kas kõne all olev on juba toimunud (minevik), toimub paras-jagu (olevik) või toimub kunagi (tulevik). (Dahl 1985: 24) Aja väljendamise vahendid jagunevad grammatilisteks ja leksikaalseteks, vastavalt räägitakse grammatilisest ajast ehk tempusest ja ajasõnavaras väljenduvast ajakäsitlusest. Kõik keeled markeerivad aega vähemal või suuremal määral, erinevused ilmnevad eelkõige ajaliste eristuste kvantiteedis ja sisus, samuti grammatilise aja ja leksikaalsete väljendusvahendite vahekorras (Dahl 1985; Smith 1991; Bybee jt 1994; Comrie 1993).

Enamasti teevad keeled grammatiliselt vahet minevikul ja mitteminevikul (Lyons 1977: 819–820; Dahl 1985: 102). Võib öelda, et maailma keeltes on minevikuline ajaosutus üldiselt detailsemalt jagatud kui tulevikuline. Selle põhjuseks võib olla asjaolu, et erinevalt tulevikust on minevikuliste sündmuste kohta kogemus olemas, tulevat aega ei liigendata nii põhjalikult kui möödunud aega kuna see on niikuinii ainult oletuslik. Tulevikutähendus kaasneb sageli mõne muu tegevust iseloomustava tähendusega, nagu mitmesugused modaal-tähendused, aspektitähendus või tegevuse alguse tähendus. (Dahl 1985: 103) Maailma keeltes on futuurumid sagedamini analüütilised ja sisaldavad mitmeid lisatähendusi. Lisaks kasutatakse mitmeid leksikaalseid väljendusvahendeid tulevikuaja markeerimiseks (verbid, ajamäärused). (Dahl 1985: 110; Comrie 1993: 44–45; Metslang 1994b: 538).

Kõigis Euroopa keeltes eristatakse grammatikavahenditega moodustatud olevikku ja minevikku (Dahl, Velupillai 2011a). Grammatilise aja poolest eristub Läänemere piirkonna keelte areaal selle poolest, sest neis keeltes puuduvad peaaegu täielikult morfoloogilised futuurumid (Metslang 1994b: 540; vt kaarti Dahl, Velupillai 2011b). Kuna tulevikuaja grammatiline väljendamine vajab paljudes keeltes leksikaalsete väljendusvahendite tuge, siis on tulevikulise osutuse puhul eraldi välja toodud liikumisverbide ja ajaadverbide olulisust (Bybee jt 1994: 266–271). Laias laastus saab maailma keeled ajakategooriast lähtudes jagada kolmeks: keeled, milles on võimalik täies ulatuses vormistada grammatilisi aegu (nt inglise, saksa, hindi); keeled, mis vormistavad grammatilisi aegu vaid osaliselt (nt navaho keel); ja keeled, milles grammatilist aega ei markeerita (nt tai keel). Mitmetes keeltes viidatakse ajale niisiis vaid leksikaalsete

väljendusvahenditega (nt ajaadverbidega). (Dahl 1985: 103–105; Smith 2008: 232–240)¹¹

Keele abil väljendatav (ja selle kaudu mõistetakse) aeg on süstematiseeritud juba Karl Bühleri (1990 [1934]) ja Hans Reichenbachi (1947) poolt¹². Nende järgi on ajasüsteem mõistetakse ajajoone abil, millel keskse nullpunkti (*nüüd/praegu* hetk) abil viidatakse ajas mineviku või tuleviku suunas (Bühler 1990 [1934]: 148–149). Bühleri ajasüsteemi keskmes on seega deksis üldiselt, mis toob aja mõistestamise omakorda ruumilise mõõtme (Frawley 1992: 340). Ajajoone keskmes on nullpunkt, mis on seotud kõnelejaga, tema asukohaga ruumis ja ajas (n-ö *siin-ja-praegu*), osutused ajalise või ruumilise lähema-kaugema suunas on alati keskse nullpunktiga seotud ja lähtuvad sellest (vt Lyons 1977: 690–691, 677–679). Ajadeksise kontekstis räägitakse sündmuste ajateljele paigutamisest lähtuvalt kõnehetkest, st keskmes on kõneleja ja temaga seotu (Lyons 1977: 677–678). Grammatiline aeg ja leksikaalsed ajaväljendusvahendid on enamasti seotud deksisega ehk kõnehetke ja kõnelejaga.

Reichenbachi (1947) järgi käsitletakse keele kaudu väljendatavat ja mõistatavat aega kolme ajas paigutuva punkti kaudu: kõnehetke (*point of speech*), sündmushetke (*point of event*) ja vaatlushetke (*point of reference*) vaheliste suhete kaudu (Reichenbach 1947: 288). Näiteks minevikulise tõlgendusega lauses *Peeter oli ära läinud* sisaldub sündmushetk (kui Peeter läks) ja vaatlushetk ehk aeg kõnealuse sündmuse tegeliku toimumise ja kõnehetke vahel. (Reichenbach 1947: 288) Põhiline ajaline eristus (minevik, olevik, tulevik) on selle kaudu määratletav: mineviku puhul eelneb sündmushetk kõnehetkele, oleviku puhul on sündmushetk ja kõnehetk samaaegsed, tuleviku puhul leiab sündmushetk aset kõnehetkele järgnevalt.

Traditsiooniliselt esitatakse aeg sirge horisontaalse joonena, mille keskmes on oleviku aega tähistav nullpunkt ja sellest siirduvad minevikuline ajaosutus vasakule ning tulevikuline ajaosutus paremale (Comrie 1993: 2)¹³. William Frawley (1992) kirjutab kokkuvõtlikult, et aja kodeerimiseks kasutatakse vektoriaalset süsteemi, milles lähtutakse nullpunktist ja sellele eelneva või järgneva ajahetke tähistamisest (nt mõisted *enne*, *pärast*); ja ühikulist süsteemi, milles aega tähistatakse ajaliste ühikutega (nt *eile*, *täna*) (Frawley 1992: 351–352). Eelnevatele käsitlustele toetudes võib eristada kolme lähenemist ajale: 1) Bühleri ja Reichenbachi ajasüsteemidele tuginev ajatelje-kujutus (nt *enne-praegu-pärast*); 2) kalendriline aeg, mis on mõõdetav, kokkuleppeline ja erineb kultuuriti (nt, kuupäevad, aastaajad); 3) kombinatsioon, kuhu on põimitud nii

¹¹ Eesti keele ajaväljendusvahendite kohta vt lähemalt ptk 2.2.

¹² Esimesed ajakäsitlused, mida siiani refereeritakse ja millele suures osas tugineb ka lingvistiline ajakäsitlus, pärinevad juba filosoofidelt Aristoteleselt ja Augustinuselt. Nad on kirjeldanud aega ühelt poolt kui peatumatut kulgemist, mille sees toimuvad muutused (aristotellik) ja teiselt poolt kui subjektiivset ajatunnetust, mille keskmes on *nüüd*-hetk (Augustinuselt pärinev) (vt Annus 2002: 145–158).

¹³ Ometi kujutatakse mõnedes kultuurides aega ringikujulise joonena, kuid enamasti on see seotud kalendrilise aja tajumisega ja ei välistata aja esitamise võimalikkust horisontaalsel joonel (Comrie 1993: 4–5).

konventsionaalne kalendriline esitus kui ka deiktiline viitamine (nt *sel nädalal, eelmisel neljapäeval, järgmisel kuul, ülehommel*) (Allwood 2002: 22–23).

Aega, mis paigutub kõnehetke suhtes kahes suunas, võime omakorda vaa- delda erinevate dimensioonidena: konfiguratsioonilise ja konventsionaalse ajana (Weist 2002b: 195). Konfiguratsiooniline tähendab ajalist (või ruumilist) paigu- tust, järjestust, kusjuures paigutus lähtub kokkuleppelisest sündmuse toimumise ajast, mille suhtes eelnevale/järgnevale sündmusele viidatakse (leksikonist kuu- luvad siia näiteks siinses töös käsitletud *enne, pärast, siis*). Konventsionaalne aeg on kokkuleppeline, st kultuurispetsiifiline ajatunnetus ja selle mõistestamise viis. Siia kuulub nt tsükliline ajakäsitus (aastaajad), mõõtühikud (minut, tund, nädal) jms. (Weist 2002b: 195–196) Oma töös olen eelkõige kasutanud ajakäsi- tuse terminoloogiat, mis kattub Richard Weisti lähenemisega ajakategooria omandamisele (vt siinse töö ptk 2.4.2).

Aeg on abstraktne, selle kulgu saab tajuda muutuste ja sündmuste kaudu (Comrie 1993: 5–6). Aja olemust ongi kirjeldatud kui sündmuste-vahelist suhet (Calver 1946: 317). Aega tajutakse muutumise või sündmuste kaudu – need algavad, kestavad ja lõppevad (Lakoff, Johnson 1999: 138). Seega on aega võimalik mõistestada ka liikumist väljendavate sõnade kaudu (liikumisverbide kaudu) (Lakoff, Johnson 1999: 140). See omakorda seostub aspektilisusega, mis näitab sündmuse sisemist struktureeritust ajas (Comrie 1976: 3). Aspekti semantiliselt funktsiooniks on opositsiooni näitamine, situatsioonid jagatakse imperfektiivseteks (piiritlemata) ja perfektiivseteks (piiritletud) (Comrie 1976: 3; Dahl 1985: 27–29). Eristatakse grammatikavahenditega vormistatud ja leksi- kaalset aspekti: kui esimesel puhul väljendatakse aspektitähendust näiteks pre- fiksrite või objekti käändevaheldusega, siis viimasel juhul väljendatakse aspekti leksikaalselt, s.o verbitüvega (Argus 2007a: 8). Eesti keeles öeldakse selle kate- gooria kohta tegevuslaad, mis iseloomustab tegevuse tüüpilist kulgu ja struk- tureeritust ajas, enamasti on tegevuslaadi põhiopositsioonidena esitatud seman- tilised omadused (EKG 1993: 22–23).

Mitmetes keeltes leidub ruumisuhete kaudu mõistetavaid ajaväljendeid (Lyons 1977: 718), samuti eesti keeles¹⁴. Lapse keelelise arengu uurimise klas- sik Jean Piaget (2007: 10 [1946]) on ajamõistete omandamist uurides välja too- nud aja ja ruumi seosed, öeldes et aeg moodustab koos ruumiga lahutamatu ter- viku, see on liikumiste koordineerimine. See tähendab, et ruum saab hakkama samaaegsete olukordade koordineerimisega, kuid olukordade muutused toovad endaga kaasa järjestuslikkuse, mis omakorda on seotud ajaga. Ruum on aja momentülesvõtte ja aeg on liikumises olev ruum, mõlemad moodustavad ter- viku. (Piaget 2007: 10 [1946]) Aja ja ruumi seoseid on hiljem keeleteaduses ja eriti kognitiivses lingvistikas põhjalikult käsitletud.

¹⁴ Ruumi- ja ajametafooride kohta vt Lakoff, Johnson 1999, ptk 2; eesti keele aja- ja ruumisõnade seoseid mõistemetafooride ja grammatiseerumise lähtekohtadest on uurinud Ann Veismann (2001, 2009).

2.2. Aja väljendamise vahenditest eesti keeles

Eesti keele ajakategoorial on kaks liiget: olevik ehk preesens ja minevik ehk preteritum (EKG 1995: 237). Helle Metslang (1994b) on eesti keele ajakäsitluse kokku võtnud järgmiselt:¹⁵ „Eesti keele ajakäsitlus nagu enamiku Euroopa keelte ajasüsteemid rajaneb opositsioonil 'minevik : mitteminevik'. Eesti preesens on markeerimata ajavorm, mis sobib viitamiseks nii olevikulisele, tulevikulisele, üldkehtivale ajavälisele kui ka minevikulisele, nii ühekordsele kui ka korduvalle, nii kestvale kui ka hetkelisele sündmusele.“ (Metslang 1994b: 534) Eesti keeles seostub olevik kõigi muude kategooriatega ilma piiranguteta, kuid minevikul on kõneviisides mitmeid erinevaid avaldumismorme ning piiranguid (EKG 1995: 237). Tulevikku grammatilise kategooriana eesti keeles ei ole, markeerimata preesensi ajavorm võimaldab väljendada tulevikuaega. Siiski vajatakse tegevuse kestvuse või jätkumise märkimiseks keelelisi vahendeid lisaks. Tulevikku on eesti keeles võimalik väljendada leksiikaalselt ja tulevikutarinditega (nt *saama*-konstruktsioon ja *hakkama*-futuuri-tarind). (Metslang 1994b; Metslang 1997: 229; Metslang 2006: 719)

Olevik märgib sündmuse toimumist kõnehetke suhtes mitteminevikulisel vaatlushetkel (EKK 2000: 213). Kui lausega väljendatava sündmuse kirjelduses või kontekstis ei ole tulevikule viitavaid asjaolusid, asub vaatlushetk kõnehetkel (EKG 1995: 76). Olevikulisele ajale viitamist võiks seega mõista juhtudel, kui sündmushetk on kõnehetkega samaaegne. Siiski väljendatakse olevikuvormiga ka aega, mille puhul ei saa öelda, et sündmushetk ja kõnehetk jäädavalt kokku langeks. Olevikuvormiga väljendatud sündmus võib tegelikkuses kesta kauem kui kõnehetk. (Comrie 1993: 38)

Minevik on kõnehetkele eelnev aeg (Comrie 1993: 41), milles eristatakse eri liigitusi sõltuvalt sündmushetke, vaatlushetke ja kõnehetke paigutusest ajajoonel. Lihtminevikku ehk imperfekti peetakse eesti keeles kõige tavalisemaks jutustamise ajavormiks. See märgib tavaliselt kõnehetkele eelnevat aega, kusjuures tegevust vaadeldakse tegevusega kaasa liikudes, st vaatlushetk langeb kokku sündmushetkega. (EKK 2000: 213) Täisminevik ehk perfekt paigutab sündmushetke eelnema mitteminevikulisele vaatlushetkele. Täismineviku vormi kasutatakse ka siis, kui kõnehetkele järgnevat tegevust vaadeldakse mingi hili-sama vaatlushetke seisukohalt (tuleviku minevikus) või kõnehetke seisukohalt (oleviku minevikus) (EKK 2000: 215). Perfektivormiga väljendatud minevikuline sündmus võib kõnehetkel jätkuda, kui sellele viitavad kestust märkivad ajamäärused (*Olen pikka aega jälginud*) (EKG 1995). Teise liitajavormina on eesti keeles mineviku väljendusvahendiks ennemindeviku ehk pluskvamperfekti vorm, mis märgib sündmushetke eelnemist minevikulisele vaatlushetkele ja kõnehetkele (EKK 2000: 215). Sündmus võib ka vaatlushetkel jätkuda, kui sellele

¹⁵ Eesti keele ajakategooriat on terviklikult kirjeldanud Helle Metslang oma väitekirjas (Metslang 1994a).

viitavad kestust märkivad ajamäärused (nt *Olin juba tund aega oodanud*) (EKG 1995).¹⁶

Liitajavormina avaldub eesti keeles veel üldminevik, mis väljendab, et tegevus eelneb vaatlus- või kõnehetkele, eristamata vaatlushetke ja kõnehetke täpsemaid suhteid (nt *Kui sa oleksid mind kuulda võtnud, Mari olevat kõvasti alla võtnud*) (EKK 2000: 215–216).

Tulevikku e futuurumit traditsioonilise grammatilise kategooriana eesti keeles ei ole. Et keeled teevad enamasti vahet mineviku ja mittemineviku vahel, jääb tulevikule üks osa mitteminevikust. Tulevat aega enamasti ei liigendatagi keeltes nii põhjalikult kui möödunud aega, pealegi on tuleviku puhul välja toodud selle seotust oletuslikkuse ja modaalsusega (Lyons 1977: 810). Helle Metslangi väitel peab tulevikust rääkija arvestama küsimusega „aga kust sa tead, et nii juhtub?“, sest tulevikusündmust pole inimkogemuses nii enesestmõistetavalt olemas, nagu minevikusündmused tavaliselt on. (Metslang 1994b: 538–539)

Tuleviku väljendamisel jäetakse eesti keeles verb tavaliselt olevikuvormi ja vajaduse korral kasutatakse tulevikule viitavaid leksikaalseid vahendeid, näiteks ajamäärsusi (EKK 2000: 369). Olevikuvormiga ja tulevikule viitava(te) ajamäärus(t)e (nt *Homme loen raamatut*) või aspektilt piiritletud lausete puhul asub vaatlushetk tulevikus (EKG 1995). Metslangi sõnul on eesti keele preesensi tähendusala keele tulevikulisusele viitamiseks liiga lai ja vajab täiendavaid grammatikavahendeid, ajamäärsusi või muid kontekstivahendeid (Metslang 1994b: 534–535). Tuleviku täpsemaks väljendamiseks kasutatakse mitmeid leksikaalseid vahendeid: ajamäärsusi (nt *homme, tuleval aastal*), tulemusverbide olevikuvorme (*tuleb, läheb, saab, jääb*) ja verbitarindeid (nt *saab tehtud, on saabumas, saab olema*), mille raames on eraldi välja toodud *saamatulevik* (selle kohta vt Dahl 1985: 109; Tragel, Habicht 2012). Tuleviku abiverbi funktsiooni kannab ka verb *hakkama*. (EKK 2000: 369–370) Metslang (1994b: 536–537; 2006: 719) väidab, et faasiverb *hakkama* on üks neist leksikaalsetest vahenditest, millest võib järelduda sündmuse paigutumine tuleviku suunas, selle leksikaalne põhitähendus 'algus' on järjest enam tulevikulisuse varju jäämas.¹⁷ Sellisel juhul näib *hakkama* tasapisi grammatikavahendi, abiverbina käituvat. (Metslang 1994b: 537)

Kuigi verbi ajavormid annavad sündmusele üldise ajaorientatsiooni kõne- ja vaatlushetke suhtes, on sündmuse täpsem lokaliseerimine verbiga etteantud aja- ja piirkonnas võimalik alles ajamääruse abil ja need täpsustavad sündmuse toimumisaega verbi lihtmineviku ja oleviku vormi kõigi kasutusjuhtude korral (EKG 1995: 79–80). Ühikuid, milleks aega annab jaotada, märgivad möödunimisõnad (nt *aasta, kuu, päev, tund*). Ajas lokaliseerivad ajanimisõnad (nt *hommik, õhtu, esmaspäev*) ja ajamäärsõnad (nt *täna, eile, praegu, varem, hiljuti*) (EKG 1993:

¹⁶ Vt lisaks Miina Norviku ja Piret Piiraja artiklit „Aeg ja aspekt“ (2013).

¹⁷ Eesti keele verbi *hakkama* kasutust situatsiooni alguse tähenduses on grammatiseerimisteooriale tuginedes uurinud Piret Piiraja (2010).

77).¹⁸ Sündmuste ajalisi parameetreid: toimumisaega, kestust, korduvust märgivad ajamäärused ehk temporaaladverbiaalid (vastavad küsimusele millal?, mis ajani?, kui tihti?, nt *sel aastal, juba praegu, homseni, iga päev*) (EKG 1993: 77).

Deiktiliste ajaväljendite kasutamine ja interpreteerimine sõltub täielikult situatsioonist, milles neid öeldi, otseselt kõnelemishetkest, nt *täna, homme, eile, nüüd, praegu*. (Pajusalu 1999; Pajusalu 2009: 189) Deiktilisi väljendeid saab kasutada ka anafooriliseks viitamiseks, st osutamaks mingile eelnevalt kasutatud väljendile ja alles selle kaudu objektile (Pajusalu jt 2004: 93). Ann Veismann (Pajusalu jt 2004: 92–97) jagab eesti keele deiktilised ajaväljendid kahte põhitüüpi: piiritlevat aega märkivateks sõnadeks ja väljenditeks, mis hõlmavad mingite konventsioonidega kehtestatud kindla ajavahemiku (*eile, eelmisel nädalal*) ning ähmaste piiridega ajale viitavateks sõnadeks, mis osutavad suhteliselt ebamäärasele ajahetkele minevikus, olevikus või tulevikus (*äsjä, varsti, kohe*); viimased jagunevad omakorda ajas kaugemale ja ajas lähemale osutavateks (Pajusalu jt 2004: 92–97). Ajaväljendite ajalist osutust polegi alati võimalik täpselt piiritleda, seega võiks ajalist opositsiooni minevik vs. mitte-minevik mõista ka kui kaugel vs. mitte-kaugel vastandust (Lyons 1977: 819–820).

2.3. Esimese keele omandamine – teoreetiline lähtekoht

Inimese käitumissüsteemis on keelel eriline koht. Keel on üks faktoreid, mis lapse jaoks – ja üldse inimese jaoks – n-ö loob maailma ja mõjutab tema oskusi selles maailmas elada. Keel on põhiline suhtlemisvahend, mille kaudu realiseerub inimese sotsiaalsus. Inimühiskonda „sisse kasvamine“ käib lapsel väga olulisel määral keele vahendusel – ta õpib teiste inimestega suhtlema, õpib ära sõnade ja lausete tähendused. Suhtlemise käigus kasvab ta inimeseks, keda juhivad suuresti samasugused arusaamad ja käitumismõõdud, nagu on temaga samas keskkonnas viibivatel inimestel. Keel on nähtus, mille juured ulatuvad inimese kõige sügavamate tunnetus- ja käitumismehhanismideni, on nendega läbi põimunud. Keele olemust ei saa täielikult mõista neist seostest lahus. (Õim 1990: 1819) Keele omandamist ei saa käsitleda lahus ka lapse üldkognitiivsest arengust (vt nt Ingram 1989: 115–136; Thelen, Smith 1994: 22–32; Dressler, Karpf 1995; Dąbrowska 2004: 29–38), samuti on keele omandamist mõjutavaks teguriks keskkond, milles laps üles kasvab (vt nt Tomasello 2008; Clark 2009).

Keeleomandamisuurimustega on läbi aegade püütud välja selgitada, kuidas lapsed õpivad keelt mõistma ja rääkima, aga selle kaudu ka mõtlema. Uurimismeetodid on küll aja jooksul varieerunud ja mõõtmisvahendid täiustunud, alates 1980. aastate keskpaigast on seetõttu olulisel määral lisandunud teadmisi laste kognitiivse arengu kohta, eriti esimese eluaasta jooksul omandatava kohta (Bowerman, Levinson 2001: 1–2). Kui varem uuriti vaid indo-euroopa keeli ja

¹⁸ Siinses töös kasutan terminit *ajasõna*: see on ajatähendust väljendav sõna, sõltumata sõnaliigilisest kuuluvusest.

avaldati nende kohta tulemusi, siis nüüdseks juba paar aastakümnet on keeleomandamisuuringute kese liikunud ka teiste keelte poole (vt nt Slobin 1985, 1992) ja üha rohkem tehakse keeltevahelisi uurimusi (vt nt Hickmann 2003; DePaolis, Vihman, Kunnari 2008; Weist, Wysocka, Lyytinen 1991; Katsos jt 2012; Laaha, Gillis 2007). Laiem uurimisala võimaldab teha rohkem järeldusi keeleomandamise universaalsete omandamisprotsesside kohta. Uued uurimisandmed on esitanud väljakutseid ka seni kehtinud teoreetilistele lähenemistele, eriti neile, mis käsitlevad universaalseid omandamisprotsesse (Bowerman, Levinson 2001: 1).

Kognitiivse teooria esindajate väitel sõltub keele omandamine eelkõige lapse kognitiivsest arengust. J. Piaget' järgi on kõne arengu ja keele omandamise eelduseks kognitiivsete struktuuride kujunemine ja oskus kasutada sümboleid (nt varem tajutu jälgendamine, teesklemine) (Piaget 1959: 43). Tänapäevased keeleomandamise käsitlevad toetuvad suures osas sellele ja ütlevad, et keeleomandamist peaks vaatama koos lapse üldise arenguga: nii nagu kognitsioon areneb tegevuste ja tajumiste kaudu, nii areneb lapse keeletaju kognitsiooni kaudu (Tomasello 2008: 73–82).

Arengupsühholoogia-alased uuringud pööravad suurt tähelepanu mälu arengule (Ornstein 1978; Ornstein, Haden 2001; Bauer 2002). Mälu viitab võimalikele omandada ja säilitada kasulikke oskusi, harjumusi, informatsiooni ja teadmisi, see on taju ja mõtlemise kõrval üks põhilisi aruka elu alustalasid (Tulving 2007: 33–34). Kui uurida seda, kuidas lapsed hakkavad aega tajuma ja ajakategooriat keele abil väljendama, siis peaks käsitlema kindlasti ka mälu olulisust selles protsessis. Siinne uurimus tegeleb eelkõige ajakategooriaga, mis on tihedalt seotud just episoodilise mälu. Ühe võimaliku liigituse kohaselt tehakse vahet kolmel mälu liigil: protseduurilisel, semantilisel ja episoodilisel mälul (Tulving 2007: 36–37, Tulving 1972: 385). Protseduuriline mälu on see osa mälust, mis kätkeb endas harjutatud tegevusoskuste mäletamist (nt kingapaela sõlmimine, rattaga sõitmine). Semantiline mälu tähistab inimese teadmisi ümbritseva maailma kohta (s.o sümbole abil esitatavad faktiteadmised). (Tulving 2007: 36–37) Episoodiline mälu on mälu liik, mis teeb võimalikuks toimunud isikliku elu sündmuste mäletamise (Tulving 2007: 37), see võimaldab vastu võtta ja talletada ajaliselt paigutuvaid kogetud sündmusi (Tulving 1972: 385).¹⁹ Erinevalt semantilisest mälust eeldab möödunud sündmuste meenutamine tähelepanu kontsentratsiooni: sündmusi kogetakse isiklikena ja tõestena, neid tajutakse kui sündmusi, mis on reaalselt minevikus toimunud (Tulving 2007: 37). Keeleomandamise ja arengupsühholoogia uurimustes on üha enam hakatud tähelepanu pöörama episoodilise mälu rollile (McCormack, Hoerl 1999; Weist, Zevenbergen 2008; Farrant, Reese 2000), sest keele abil väljendatava ajakategooria omandamine tugineb aja tajumisele üldisemalt.

¹⁹ Tulving (2007: 37) on välja toonud, et mälu liigitus tehti juba vähemalt William Jamesi kuulsas „Psühholoogia printsiipides“ (*Principles of Psychology*, 1890), mis oli seal küll veel teisiti sõnastatud.

Minevikulistest sündmustest kõnelemine ja võime möödunud meenutada on lapse kognitiivses arengus väga oluline (vt nt Tõugu jt 2011; Farrant, Reese 2000). Autobiograafiliste mälestuste kujunemisel lapseas peetakse olulisemateks teguriteks teatavaid kognitiivseid oskusi, piisavat keeleoskust, ajamõiste tajumist ja meenutusvestlusi täiskasvanutega (Tõugu 2012: 28). Weist ja Zevenbergen (2008) väidavad pikiuuringu andmete põhjal, et ajasüsteemi arengu hilisemas faasis, kui lapsed ei lähtu enam vaid kõnehetkest ja tekib selle eristus vaatlushetkest, hakkavad nad edukamalt väljendama autobiograafilisi mälestusi. Keele abil mõistetav ja väljendatav aeg hõlbustab lastel minevikulisi sündmusi struktureerida (Weist, Zevenbergen 2008: 302–304).

2.3.1. Keeleline areng

Keele omandamine on pidev areng, kus on võimalik eristada küll mingeid perioode, kuid nende vahele ei saa seada jäika piiri, sest lapsed arenevad erinevalt. Arengulised erinevused sõnavara mahus on eriti suured koolieelses eas, need sõltuvad oluliselt lapse arengukeskkonnast ja -iseärasustest (Bates, Goodman 2001: 136). Nõustun seisukohaga, et on võimalik esitada mingeid üldisi perioode või arenguetappe, kuid need ei tohiks olla esitatud täpsete vanusepiiridega (vt nt Clark 2009), sest igal lapsel areneb keel individuaalselt (Vihman 1996: 9).

Üldiselt jagatakse lapse keeleline areng laias laastus kolmeks perioodiks, mis pole selgepiirilised: (1) kõne-eelne periood; (2) keeleomandamise varajane periood, mõistetav ka kui eel-grammatiline periood; (3) keeleomandamise hilisem periood, mille puhul räägitakse tihti ka kui grammatika omandamise intensiivsest perioodist (Hoff 2009). Sõnavara omandamise ja ajakategooria omandamise uurimiseks pakuvad huvi eelkõige kaks viimast: esimeste ajasõnade ilmumine, nende kasutus keeleomandamise varajasel perioodil ja ajasõnade tähenduste omandamine, seos grammatilise ajakategooria arenguga hilisemal ehk grammatika omandamise intensiivsel perioodil. Piaget' järgi paigutub see vaatlusvahemik eeloperatsioonilisse perioodi, mida iseloomustab egotsentriline mõtlemine: lapsed näevad asju ja seoseid iseenda positsioonilt. Sel ajal tekib abstraherimisoskus, mis annab lapsele võime rääkida asjadest, mida pole vaateväljas, seoses sellega siis ka minevikulistest ja tulevikulistest sündmustest. (Piaget 1959: 46–47, 125)

Nende üksteisesse sulanduvate arenguperioodide jooksul omandab laps keele, mida keeleteadlased on põhiliselt vaadelnud nelja tasandina: fonoloogia, sõnavara, grammatika ja suhtlus e kommunikatsioon (Hoff 2009: 4). Esimesi keele avaldumisvorme võib märgata esmalt lapse suhtluslikus (Moore, Dunham 1995) ja fonoloogilises arengus – vokaalne mäng, lalisemine; selle kaudu suhtlemine algab juba mõne kuu vanuselt (Ingram 1989: 96–98; Vihman 1996: 107). Kõnele eelneb žestiline viitamine (Vihman 1996: 127), see on motiveeritud üldjoontes kahest tegurist: nõudmine, palumine (imperatiivid) ning kogemuste ja emotsioonide jagamine teiste inimestega (Tomasello 2008: 34–38).

Kõne-eelsesel perioodil on keeleomandamise eelduseks hääle tajumine, kuulmisorganid on välja kujunenud juba kolm kuud enne sündimist. On läbi viidud mitmeid uuringuid, mis tõestavad, et vastsündinu jaoks on oma ema hääle rütmiliselt tuttav (DeCasper, Fifer 1980), kusjuures emakeel on tuttavam kui teised keeled (Mehler jt 1988). On leitud, et juba kuue kuu vanused lapsed teevad vahet häälikute pikkusel (Kuhl, Meltzoff 1982). Põhilise kõne-eelse vahendina on laps saanud sündides kaasa võime hingamist kontrollida, see avaldub kõigepealt oskuses nutta. Räägitakse ka ühiskondlikust stimulatsioonist, s.t sündimisest saadik on lapse jaoks väga oluline, et tema ümber oleks teisi inimesi. See on vajalik, et üldse suhelda. Esimeste vooruvahetuste all võiks mõelda juba situatsiooni, kus vastsündinu nutab ja ema püüab teda rahustada (Locke 1995: 290). Pisut hiljem sisaldub vooruvahetustes ka teadlikku verbaalset väljendust, nt lalisemine (Sachs 1977: 53). Kui laps hakkab silpe moodustama, siis on see edasimineku ka suhtlustasandil, sest laps tunneb, et ta suudab rohkem mõjutada. Teisalt, John L. Locke (1983) järgi ei saa keele omandamise motivatsiooniks olla kommunikatsioon, kuna laps suhtleb üsna osavalt ka ilma keeleta. Ta oletab, et motivaatoriks võib olla koosolemisest saadav heaolutunne, ja lisaks see, et laps tahab olla täiskasvanute moodi, mistõttu ta püüab imiteerida nende häält. (Locke 1983: 8; 1995: 280–282)²⁰

Sõnavara tasandil on esimesteks arengusammudeks tuttava nime või tegevuse äratundmine (nt lapse enda nimi või talle olulise tegevuse nimetamine), aga ka esimeste sõnade produtseerimine (enamasti üheaastaseks saamise piiril) (Nelson 1974; Clark 2004: 472). Esimeste sõnade produtseerimise aluseks on piisav fonoloogiline areng. Laps haarab täiskasvanu kõnest tema enda repertuaaris olevaid häälikuid-silpe ja nende tuttavlikkuse kaudu hakkab laps esimesi sõnu produtseerima (Vihman 1996: 142). Esimesed sõnad ilmuvad tavaliselt hiljemalt esimese eluaasta lõpus ja üldiselt peetakse esimeste sõnade tulekut lapse kognitiivse arengu oluliseks näitajaks (Schults jt 2013: 21). Selleks ajaks ehk umbes 12 kuu jooksul on täiustunud lapse kognitiivne areng muu hulgas tunnetuslikul ja taju tasandil. Uuringud on näidanud (vt Clark 2009: 7), et umbes üheaastane laps tajub sarnasusi, tunneb ära varem nähtud inimesi, objektide ja tegevusi, teab temale oluliste asjade asukohta ja oskab neid kasutada (nt lusikas, tass, mänguasjad, riided, raamatud, tekk jms). Juba väga väikesed lapsed tunnetavad hästi ümbritsevat ruumi ja selle seoseid (nt üleval vs all, taga (peidus, mitte nähtaval) vs ees (nähtaval), sees vs väljas, sisaldumine, lisamine). Üheaastane laps mäletab vahetult peidetud objektide tegelikku asukohta, suudab eesmärgi nimel kasutada „tööriistu“ (nt kui on vaja karp lahti teha, kutsutakse täiskasvanu appi). Oluliseks peetakse ka nn teeseldud käitumise oskust, mis seisneb selles, et laps asetab end näiteks mängimise ajal teise positsiooni (nt autoga mängimisel teeb vastavat põrisevat häält). Kognitiivse arengu juures on märgatud kordamise ja kordumise vajalikkust, väikesed lapsed vajavad tuttavate tegevuste taasesitust, nad teevad seda ise ja ootavad ka teistelt. (Clark 2009: 7)

²⁰ Tekstiõik põhineb prof. Marilyn M. Vihmani loengumaterjalil, 16.02.2011 Tartu Ülikoolis peetud loengukursus: „Psühholingvistika: keele areng ja kakskeelsus“.

Keeleomandamise uurijad on üksmeelel, et lapsekeele erijooneks on imitatsioonide rohkus ja kõne arengus peetakse väga oluliseks kuulnud häälikute, silpide, sõnade kordamist (vt nt Vihman 1996: 141–145). Imiteerimist, tegevuste jälgendamist üldisemalt, selgitatakse peegelneuronite süsteemi aktivatsiooniga (Di Pellegrino jt 1992). Peegelneuronid kuuluvad visuaalmotoorsete neuronite gruppi, paiknedes premotoorse ajukoore F5 piirkonnas. Need aktiveeruvad, kui vaatleja (nt laps) näeb teist isikut mingit tegevust sooritamas ja tekitavad motoorse kujutluse vaadeldud tegevusest. See kujutus on vastavuses kujutlusega, mis tekiks ise tegevust sooritades. (Kolk jt 2010: 726)

Esimesed sõnadki on enamasti öeldud korduse, imitatsioonina, iseseisvas kasutuses peegeldavad need muu hulgas sõnavormi kasutusvajadust (nt soome keeles partitiivivorm *vettä*; eesti keele verbivorm *juua*) (Laalo 1998: 362; Argus 2008a; vt ka Laalo 2003), mis omakorda muidugi on seotud ka sisendkeelest kuuldu sagedusega. On leitud, et iga keele puhul on laste esimesed 50 sõna sellised, mis tähistavad lapsele tuttavaid ja olulisi inimesi, mänguasju, tegevusi, toitu (Nelson 1974; Caselli jt 1995). Teisalt, esimeste sõnade ilmumise aeg on ühtlasi periood, mil keele grammatiline süsteem pole veel omandatud. Seetõttu on loomulik, et esimesed sõnad esinevad vaid ühes vormis (Bittner, Dressler, Kilani-Schoch 2003; Clark 2003). Esimesed sõnad ja grammatilised vormid on kindlasti sõltuvad omandatava keele struktuurist, täpsemalt sisendkeelest. Varasemad uurimused on näidanud keeltevahelisi erinevusi esimeste sõnade omandamisel, kitsamalt sõnaliigi kasutuses (Tardif 1996) ja grammatiliste vormide kasutuses (Stolt jt 2008; Stolt 2009: 25). Enamasti on varase sõnavara omandamise uurimustes leitud siiski universaalseid jooni. Eesti keele väikelapse kõne arengumuster on nii sõnavara suuruse kui ka koostise poolest võrreldav teisi keeli rääkivate laste sõnavara arenguga (Schults jt 2013: 21).

Grammatika tasandil arenemine algab esimeste sõnade kokkusobitamisega (seda võib mõista ka kui kahesõnalause-perioodi), mis muutemorfoloogia ja süntaksi omandamise käigus aegamööda täiustub, kasutatakse üha enam täiskasvanutele omaseid konstruktsioone (Tomasello 2003; Diessel 2004; Clark 2009: 157–175). Edasisel perioodil on kõik arenemises: hääldus läheneb järjest enam omandatava keele hääldusele, sõnavara suureneb, sõnade tähenduste mõistmine ja sõnade kasutamise vahekord ühtlustub, laused on grammatiliselt rikkamad (muutemorfoloogia areng), pikemad ja omavahel seotud. Seejärel hakkab lastel täiustuma jutustamisoskus, seda perioodi peetakse laste kõne arengus väga oluliseks. On leitud, et jutustamisoskus koolieelses eas on seotud edasise akadeemilise edukusega ning see seostub otseselt ka loetust arusaamisega (Soodla 2011:44).

2.3.2. Kasutuspõhise keeleomandamise käsitus

Keeleomandamise teooriad saavad täpsema määratluse sõltuvalt uuritavast keeletasandist, kuid üldistavalt jagatakse need formaalseteks ja funktsionaalseteks lähenemisteks. Formaalsed keeleomandamiskäsitlused lähtuvad omanda-

misprotsessi kirjeldamisel nativistlikust perspektiivist, nt Noam Chomsky generatiivsel grammatikal põhinevad uurimused. Funktsionaalsed keeleomandamis-mudelid on rohkem või vähem kasutuspõhised lähenemised, mis on olemuselt enam lapsekesksed ja neis peetakse keelelise arengu oluliseks mõjutajaks sisendkeele rolli.²¹

Keele omandamisel on oluline nii kognitiivne kui ka sotsiaalne mõõde. (Bowerman, Levinson 2001) Keeleomandamise teoreetilistest lähenemistest võtab neid enim arvesse kasutuspõhise keeleomandamise raamistik (ingl k *usage-based theory of language acquisition*). Kasutuspõhise keeleomandamise lähenemise kujundajateks on olnud mitmed varasemad tööd pragmaatika valdkonnast. Olulisematena nimetatakse Grice'i suhtlusprintsiipe (Grice 1975) ja J. Bruneri töid, mis käsitlevad keeleomandamise pragmaatikat (Bruner 1975, 1981)²². Konkreetsemaid vastuseid ja suundi on selles lähenemises otsitud üldkeelelistest kognitiivse lingvistika ja konstruktsioonigrammatika käsitlustest, näiteks Langackeri, Bybee, Givóni, Crofti ja Goldbergeri töödest (Tomasello 2003: 22–23).

Kasutuspõhine keeleomandamiskäsitlus toetub klassikalistele suhtlusprintsii-pidele (Grice 1975), mis määravad selle, kuidas vestlejad peavad käituma, et suhtlus edukalt toimiks (Tomasello 2001: 135). Eriti võetakse arvesse koostööprintsii, ²³ millele osaliselt toetub ka koondatud tähelepanu idee (ingl k. *joint attentional formats* (Bruner 1981), *joint attentional scenes* (Tomasello 2001)). Eduka suhtluse eelduseks võib pidada tähelepanu koondamist kõnealusele teemale (Clark, Wong 2002: 191–193).²⁴ Täiskasvanu ja lapse suhtluses jagatakse otseselt või kaudselt keele omandamiseks vajalikku ulatuslikku teavet keele kohta: kuidas sõnu hääldada, millises kontekstis sõnu kasutada, kuidas küsimus-tele vastata, sõnade paigutumine valdkonniti jm (Clark, Wong 2002; Clark 2009).

Tomasello on varasematele käsitlustele (nt Bruner 1981) toetudes sõnastanud kasutuspõhise keeleomandamise lähtekoha, mille kohaselt areneb lastel suhtluseesmärkide ja -kavatsuste tajumine osaliselt samadel printsiipidel, mis üldiselt suhtluses kehtivad (Tomasello 2001: 155). Sellega seoses uurivad arengupsühholoogid ja neuroteadlased laste tõlgendusi teiste inimeste mõtete, emotsioonide ja käitumiste osas, kuna see on üldise sotsiaalse kompetentsuse oluliseks osaks (Kolk jt 2010: 726; Flavell 1999: 21–22). Kasutuspõhise

²¹ Vt selle kohta ka Argus 2008a: 11.

²² J. Bruner (1975) tõi keeleomandamise valdkonda ingliskeelsed terminid *joint activity* ja *joint attention* (jagatud tähelepanu; koondatud tähelepanu). Tema sõnul omandataksegi keel selleks, et ühiseid tegevusi reguleerida (Bruner 1975: 2).

²³ H. P. Grice'i (1975) esitatud suhtlusprintsiipeidest on siiani ehk kõige põhjalikumalt käsitletud koostööprintsii (Grice 1975: 45). Koostööprintsiihi sisu kirjeldatakse nelja maksimi kategooria abil, mis ütlevad vestluses osalejatele põhiliselt seda, et suhtlemisel tuleb olla koostööaldis: peab kõnelema arusaadavalt, asjakohaselt, edastades piisaval hulgal informatsiooni relevantsses situatsioonis. (vt selle kohta eesti keeles nt Õim 1986: 261, Merilai 2003: 134)

²⁴ Näiteks kvantorite omandamise uuringu (Katsos jt 2011) põhjal väidetakse, et spetsiifilise kõnearengu puudega lastel on raskusi koostööprintsiihi osas.

keeleomandamise lähtekohaks on eelkõige suhtluskeskkond, milles laps viibib: nii kõne-eelses arengus kui hiljem hargnevad sellest ühise kogemuse kaudu kanalid, mis sillutavad tee suhtluseesmärkide tajumise ja keele abil väljendatava juurde. Kasutuspõhiste keeleomandamise lähenemiste põhiline seisukoht on see, et keeleomandamise protsess toimub suhtlussituatsioonide keskel ja enamasti polegi uurimishuvi keskpunktis mitte üks lekseem või vorm, vaid pigem konstruktsioon ja selle funktsioon mingis kontekstis. (Tomasello 2001; Diessel 2006)

Kuna lapsed kasvavad täiskasvanute kõrval, osalevad nad paratamatult suhtluses – täiskasvanu kui lapse eest hoolitseja ootab lapselt vastukaja erinevate ootuste ja nõudmiste kohta, samas püüab ka aru saada lapse huvidest, tahtmistest ja vajadustest (Clark 2009: 5). See paigutabki keele omandamise arengu sotsiaalsesse mõõtmesse. Tomasello järgi (2003: 21–23) tekitavad keeleomandamisel väga olulise sotsiaalse mõõtme kolm tasandit: 1) koondatud tähelepanu raam; 2) suhtluseesmärkide tajumine, neist arusaamine; 3) sisendkeelest imiteerimise kaudu omandamine. Kasutuspõhise lähenemise pooldajad väidavad, et inimesed moodustavad erineva keerukusastmega konstruktsioone ja kasutavad neid erineval abstraktsiooni astmel, nad ei paku kindlaid reegleid, mis käiksid kogu keelematerjali kohta, pigem keskenduvad sellele, kuidas inimesed tegeliku loomulikku keelt kasutavad ja keelekasutuse põhjal konventsionaalseid struktuure loovad (Tomasello 2003: 108; Tomasello 2006: 259). Vestlussituatsioonis osalemisel õpivad lapsed üha enam keelt kasutama, nad õpivad selles keeles mõtlema, tegevusi kavandama ja rääkima (Clark 2009: 6).

Enamasti on koondatud tähelepanu ideed selgitatud nimisõnade, demonstratiivide ja verbide omandamise näitel (vt nt Clark 1993; Diessel 2006; Tomasello 2003). Ajakategooria omandamist saab jälgida verbide ja ajaadverbide (aga ka ajanimisõnade) kaudu, sellega seostub ka koondatud tähelepanu idee. Väga lihtsustatult võiks seda mõista nii, et sündmustest rääkides omavad ema ja laps ühiseid kogemusi ja need paigutatakse keeleliste vahendite abil ühiselt mõistetavasse raami. Toon siia selgituseks näite, kus vestluses osalejateks on ema, isa ja laps. Isa küsib lapselt, millal too põlve kriimustas. Laps ei oska vastata, vaid ainult osutab katkisele põlvele. Ema vastus – *siis kui me mängu-väljakul olime* – paigutab minevikulise sündmuse suhtesse kõigile suhtlejatele tuntud sündmusega, seega ühisele ajateljele. Võib eeldada, et see vastus on ka lapsele paremini mõistetav kui näiteks ühikuline ajasõna *üleeile*. Kogu situatsioon on mõistetav kui koondatud tähelepanu: esmalt keskendub tähelepanu kõnealusele objektile (katkine põlv), seejärel areneb vestlus edasi sündmuse (põlve katki kukkumine) ja ajalise osutuse seostes, kusjuures täiskasvanu arvestab lapse arusaamisega ajast ja üritab seda talle mõistetaval moel väljendada.

Kasutuspõhise keeleomandamise mudel peab väga oluliseks suhtlustasandit – laps-täiskasvanu. Sellega seoses räägitakse tihti ka lapsele suunatud kõne ehk sisendkeele²⁵ rollist ja mõjust keele omandamisel. Uurimused näitavad, et esmalt tekivad lapse kõnesse need väljendid, mida ta sageli ümbritsevast (või

²⁵ Siinses töös olen kasutanud lapsele suunatud kõne tähistamiseks paralleelselt mõisteid sisendkeel, sisendkõne, hoidjakeel.

talle suunatud kõnest) kuulnud on, hiljem ilmuvad need, mida ta loovalt ise moodustab (selle kohta vt Clark, Kelly 2006: 5). See on keeleomandamise uurijate ringis viimasel ajal ka hulgaliselt arutelusid tekitanud (vt nt Lieven 2010). Paljud keeleomandamise uurimused kinnitavad, et sisendkeeles esinevate sõnade või grammatiliste vormide sagedus on otseses seoses lapse keelekasutusega (vt nt Christofidou, Stephany 2003: 91). Sagedasti kuulnud häälikud, grammatilised vormid, sõnad mõjutavad lapsekeelt märkimisväärselt (Lieven 2010: 2546), kuid see ei pruugi olla ainsaks omandamise põhjuseks. Lapsekeeles esilduvad need keelelised üksused, millega ta omab varasemat kogemust, st mida ta on endale mõistetavas kontekstis edukalt kasutanud (Lieven 2010: 2546). Sama oluline on keeleliste vahendite rakendamise vajadus. Laps valib need keelelised vahendid, mida ta suhtluseks, suhtluseesmärkide täitmiseks vajab (vt selle kohta näiteid Pajusalu jt 2011: 143–144). Kuigi kasutuspõhise keeleomandamise käsitus ütleb, et fonoloogilised, leksikaalsed ja grammatilised üksused ilmuvad lapsekeelde sisendkeele kaudu, ei toimu see kindlasti nii nagu lapsed võtaksid sisendkeeles sagedasti esineva otse oma keelekasutusse. Esmalt peegeldub lapse keelekasutuses ikkagi see, mida tal on tarvis väljendada (Lieven 2010: 2547).

Kui jätkata varem arendatud mõttest, et keel on suhtlemisvahend ja lapsed alustavad suhtlemist juba imikuna (nt nutt, lalisemine), mõistavad kavatsuslikke tegevusi juba enne kõnelema hakkamist (Tomasello 2003: 22), siis võibki öelda, et suhtlemine ja keel arenevad rööbiti kõigi teiste oskustega. Seega on lapsekeele uurimine suhtlussituatsioonide analüüsi kaudu igati põhjendatud. Muidugi ei saa neid lapsekeele uurimiseks rakendada täies ulatuses, sest lapse ja täiskasvanu suhtlus siiski erineb täiskasvanute-vahelisest interaktsioonist. Näiteks väikestel lastel pole sõnade ja lausete mõistmine samal tasandil kui täiskasvanutel, mistõttu on suhtluski teistsugune. Täiskasvanud näivad laste esimestesse väljenditesse ka kahtlevalt suhtuvat, täiskasvanu kodeerib lapse öeldu enda jaoks lahti, püüdes selgeks teha selle tõesust või kehtivust. Siia sobib selgituseks hästi näide ühikuliste ajasõnadega. Laps ütleb – *homme käisin lasteaias*, siis ema püüab öeldut parandada: *eile ikka käisid lasteaias, homme on hoopis puhkepäev*. Lapse ja täiskasvanu keelelises suhtluses on märkimisväärne osa otsestest ja kaudsetest parandustest ning kordustest (vt nt Valian 1999; Chouinard, Clark 2003). Ka need kuuluvad koondatud tähelepanu raami.

Kordamisel on suhtluses mitu funktsiooni, tüüpiliselt lisab kõneleja ühisesse tausta (*common ground*) uut informatsiooni, mida teistele pakkuda. Seejuures kordab kõneleja tüüpiliselt sisuliselt olulist sõna või tervet fraasi, millega püütakse saavutada kaht asja: sellega tunnustatakse partneri panust ja näidatakse, et see osa infost on saanud ühiseks taustaks (Clark, Bernicot 2008: 350). Hoidjakeele üheks tunnusjooneks ongi nimetatud korduste rohkust (Clark, Wong 2002). Hoidjakeele kordused esinevad üsna sageli näiteks küsilauses, samas kui korduse sellist funktsiooni võiks pidada ülearuseks või isegi ebasobivaks täiskasvanutevahelises vestluses (Clark, Bernicot 2008; Kazakovskaja, Balčiūnienė 2012). Laste korduste põhifunktsioonidena on välja toodud täiskasvanu imiteerimist, nõustumise väljendamist, keelemängu (Clark 2009: 296–300).

Kasutuspõhiste keeleomandamiskäsitluste keskpunktis on keeleliste sümbolite kasutus(vajadus), näiteks mingi vormi funktsioon, ja konstruktsioon, milles see esineb. Nende konstruktsioonide põhjal loovad lapsed abstraktsioone ja hakkavad omandatud suhtluses kasutama näiteks kaasvestleja kavatsuste tabamiseks. Laiemal pinnal peetakse kasutuspõhistes lähenemistes oluliseks suhtluskeskonda, mis pakub lapsele keeleliseks arenguks vajalikku. Selleks võib olla kuulnud uue sõna imiteerimine ja sellele tagasiside saamine, repertuaaris oleva sõna või konstruktsiooni kasutamine samal eesmärgil, nagu täiskasvanu seda lapsele suunatud kõnes kasutanud on (Tomasello 2003: 21–23).

2.4. Ajasüsteemi omandamine

2.4.1. Aeg lapsekeeles

Lapsed mõistavad ja väljendavad aega täiskasvanutest erinevalt ning seetõttu räägitakse ajasüsteemi omandamise arengust ja erinevatest etappidest, mis põhinevad võrdlusel täiskasvanupärase ettekujutusega ajast. Ajasüsteemi omandamise alustalaks on eelkõige kognitiivne areng, kuid kitsamalt võttes on keele abil väljendatava aja omandamine seotud ajaliste viitesuhete ja aspektiga. Üldiselt on leitud, et deiktilise viitamise areng algab lapsel üsna vara (Vihman 1996: 128), näiteks demonstratiivid ilmuvad lapse repertuaari esimeste deiktikutena (samas, 244–248). Mitmete uurimuste toel väidetakse, et nende omandamine algab keskse nullpunkti kaudu, st teised deiktilised väljendid omandatakse nullpunktiga seostuvate mõistete kaudu (vt nt Diessel 2006: 464–465; Clark, Sengul 1978). Sama on väidetud ajalise viitamise kohta, emakeelt omandavate laste ajasüsteem alustab arengut kognitiivsest keskmest *siin ja nüüd*. Teisiti öeldes, ajasüsteemi areng saab alguse olevikuaja tajumisest ja väljendamisest (vt nt Weist 1986; Gopnik, Astington 1988). Alates Piaget' arenguteooriast, mille järgi lapsed alustavad aja omandamist egotsentriliselt, on ses valdkonnas tehtud mitmeid uurimusi, kuid enamasti käsitlevad need grammatilise ajakategooria ja aspekti seoseid (Behrens 2001: 456–457).

Mineviku ja oleviku grammatilist eristamist alustavad lapsed paljudes keeltes esialgu mineviku prototüüpsest tuumast ehk teisisõnu: esimesed laste minevikuvormid väljendavad enamasti perfektivsust (nt *tudusin ära*) ning alles mõne aja pärast hakkab aspektikategooria ajakategooriast tasapisi eralduma (vt nt Weist jt 1991: 68; eesti keele kohta Argus 2007a). Minevikulistest sündmustest kõnelemine saab võimalikuks siis, kui laps suudab neid teadvustada ehk on arengus jõudnud nii kaugele, et viib mäletatava sündmuse ja keelelise väljendi omavahel kokku. Psühholoogid on näidanud, kui oluline on minevikulistest sündmustest rääkimine lapse mina-pildi arengus (vt nt Tõugu jt 2011: 142–143). Uurimused on näidanud, et eesti lastega räägitakse minevikulistest sündmustest siiski üldiselt vähe (Tõugu jt 2011).

Tulevikule suunatus aitab hakata lastel mõtlema mitte ainult sellest, mis on olemas, vaid ka sellest, mis on tulemas. Olemasolevad uurimused lubavad väita, et tulevikuaja mõistmine, tulevate sündmuste teadvustamine kujuneb välja hil-

jem kui oleviku- ja minevikuaja tajumine. (Allik, Tulving 2003: 922) Lapsele suunatud kõnes võib tulevikule viitamise põhieesmärk olla informatsiooni edastamine selle kohta, mis juhtuma hakkab.

Aeg on keerukam, rohkem kokkulepetel põhinev kategooria kui näiteks ruum, see võib lapse jaoks olla ka raskesti omandatav. Aeg on abstraktsem, ajamõistega tähistatavat pole silmaga näha, ei saa käega katsuda. Ajasõnade omandamise taustal huvitab mind, kas lapsel võib olla teadlik kavatsus edastada mingi ajasõnade kindel tähendus või see, mida täiskasvanu sellest järeldama peaks. Ajaväljendite tähendustest pääsevad mõjule implikatuurid, need on järeldused, mida öeldust tehakse. Näiteks, üks vestluses osaleja teatab oma kohalejõudmisest *ma olen nüüd siin*, teine vastab sellele: *juba*. Ühesõnalisest vastusest *juba* võib järelduda, et kirjeldatud situatsioon toimub ootuspärasest varem. Ema-lapse vestluses leidub ka palju selliseid näiteid, kus vestlussituatsioonis osalejad peavad mõistma pöördumisi ja vastusrepliike, interpreteerima neid ja püüdma aru saada, kui partner ei mõista öeldut nii, nagu see esitades oli mõeldud. Pragmaatika rolli, lähemalt implikatuuride omandamist on hakatud üha enam uurima (nt Katsos jt 2011, Katsos jt 2012, Liedtke 2011: 52, Nicolle, Clark 1999: 346).

2.4.2. Ajasüsteemi arengu skeem R. Weisti (1986) järgi

Sündmused on seotud ajaga, mil need toimuvad, on toimunud või alles tulevad. Nende mõistmiseks ja neist kõnelemiseks peab laps omandama ajasüsteemi. On väidetud (Weist 2002b: 198), et ajasüsteemist arusaamise ja ajakategooria omandamise intensiivseim periood on lastel kolmanda ja kuuenda eluaasta vahel (s.o 2–5-aastastel lastel) (vt Weist jt 1991: 69).

Richard Weisti (1986, 1989, 2002a) järgi jaotub ajasüsteemi areng neljaks faasiks, mis pole oma periodiseeringult selgepiirilised, vaid üksteisesse sulanduvad.²⁶ Ajasüsteemi arengus suhestuvad selle järgi kõnehetk (ingl k *speech time*), sündmuseaeg (ingl k *event time*) ja relatiivne vaatlushetk (ingl k *reference time*). Smith (1980) ja Weist (1986) väidavad, et ajalisi suhteid hakkavad lapsed väljendama kõnehetke ja sündmuse aja seostamisel. Weisti pakutud ajasüsteemi arengu skeem on lühidalt esitatud alljärgnevalt:

- Kõnehetke aja süsteem: aja väljendamine vaid deiktalise keskmene (*siin ja nüüd*), st kõnehetkele viitamisega väljendatakse ja sündmuseaega ja vaatlushetke; umbes enne lapse 2-aastaseks saamist.
- Sündmuse aja süsteem: ajasuhteid hakatakse väljendama kõnehetkest lähtudes, seostades seda viidatava sündmuse ajaga. Kirjeldatava sündmuse ajale hakatakse viitama suhteliselt, seega väljendatakse minevikulisi või tulevikulisi sündmusi. Selles faasis hakkavad lapsed kasutama minevikuvorme (nt *kukkusin*), mis tähistavad eelkõige perfektivset tegevust. Weist on eraldi välja toonud ajasuhte vastandamise teises faa-

²⁶ Weisti ajasüsteemi arengu esitus tugineb Reichenbachi (1947) mudelile.

sis, st viidatavaid sündmusi vastandatakse kõnehetkele. Teine faas algab tavaliselt kolmanda eluaasta alguses ehk lapse 2-aastaseks saamise piiril (vt Weist 1986: 367).

- Piiratud relatiivse aja süsteem: aja väljendamisel ei lähtuta enam vaid kõnehetkest, tekib selle eristus vaatlushetkest. Hakatakse viitama ajas kaugemal paigutuvatele sündmustele. Weist on välja toonud, et just selles arengufaasis hakkavad lapsed ajaseoste täpsemaks määratlemiseks kasutama ajaadverbe ja ajalauseid (Weist 1986: 357; Weist 2002a: 84).
- Vaba ajasüsteem: ajasüsteemi omandamine läheneb täiskasvanupärasele ajast arusaamisele – vaatepunkt, kus kõnehetk kui ka viidatava sündmushetk võivad paikneda ajas erinevalt (nt komplekssemad ajamäär-lauseid *pärast...kui* jm ja liitajavormide iseseisev kasutus) (Weist 1986: 357). Vanuseliselt paigutub see faas umbes viiendasse eluaastasse (u 4-aastased lapsed), kuid ajasüsteem pole sellega veel täielikult omandatud, sest näiteks kalendrilise aja mõistmine tuleb alles hiljem (Weist 2002b: 196).

Vaba ajasüsteemi arengufaasi algust mitte veel täiskasvanupäraseks pidades on Weist toetunud Friedmani (1982) uurimusele, mis ütleb, et kultuuri-spetsiifiline ajadimensioon – ühikulised ajaväljendid (nt päevad/aastaajad) ja kestust väljendavad mõisted (nt tunnid/kuud) – omandatakse umbes kümnendaks eluaastaks. Seda väidet toetavad mitmed teisedki mõistmiskatsetel põhinevad uurimused (vt nt Winskel 2004: 333–336), mis ütlevad, et lapsed interpreteerivad ettevaatlikult just selliseid lauseid, millest arusaamiseks on oluline ühikuliste ajasõnade (nt *sügisel, kevadel*) mõistmine. Nende ajamõistete omandamine on seotud teise ajasüsteemiga, mis lähtub aja kokkuleppelisest, kalendrilisest esitusest. Allik ja Tulving (2003) on samuti öelnud, et aja mõõtmise oskus seisab ajast teadlik olemisest ja sellest enesele teadvustamisest põhimõtteliselt lahus.

Ajasüsteemi ja ajamõiste omandamist on hakatud käsitlema alates Jean Piaget' töödest. Neis leiavad ulatuslikku lähenemist nn elementaaroperatsioonid: aeg ja liikumine (nt tajutud sündmuste järgnevus, samaaegsus, põhjuslikkus). Keelekesksemad uurimused näitavad üldiselt, et ajakategooriat hakatakse omandama ajaliste suhete väljendamiseks ning see kujuneb välja üheaegselt verbimorfoloogia (grammatiline aeg ja aspekt) ja ajasõnade tähenduste mõistmise arenguga (Weist 2002b: 206). Grammatilise ja leksikaalse ajakategooria omandamine on seega ajasüsteemi arengus läbipõimunud valdkonnad.

Weisti ajasüsteemi arengu faaside kirjeldust on mõnel juhul peetud liiga üldiseks, kuna seda pole kontrollitud pikiuuringu materjali põhjal (Shirai, Mijata 2006: 46–47). Siiski on sellele käsitlusele tuginetud juba kaua aega ja hilisemad uurimused on näidanud, et ajasüsteemi arengufaaside järjestus on lapsekeeles universaalne (vt nt Wagner 1998; Weist 2009).

2.4.3. Leksikaalse ajakategooria omandamisest

Varase lapsekeele uurimisel keskendutakse enamasti sõnavara omandamise ja grammatilise struktuuri omandamise kirjeldamisele. Kuigi lapsed suudavad sõnu produtseerida ja järele korrata suhteliselt vara (juba enne üheaastaseks saamist), võtab nende täiskasvanupärane kasutus veel aega. Kuid millised on sõnad, mis ilmuvad lapse keelde esimeste hulgas ja miks just need? Sellised küsimused on uurijaid köitnud juba pikemat aega ning erinevatest lähtekohadest on püütud neile ammendavaid vastuseid leida (nt Bloom 2000; Clark 1973, 2009; Slobin 1985; Tomasello 2003). Sõnavara omandamise uurimused toetuvad suures osas lapse üldkognitiivsele arengule: sõnavara kasvab eelkõige seoses mäletamise võimega (aju areng) ja seoses kogetud sündmustega (suhtluskeskkond) (Behrens 2001: 450). Vähem oluliseks ei saa pidada ka fonoloogilist arengut, mis paneb aluse sõnade produtseerimisele üldse (Vihman, DePaolis; Keren-Portnoy 2009: 164).

Siiani pole üksmeelt leitud selles, milliste printsiipide järgi omandatakse sõnavara, kuid ollakse veendunud, et esimesed sõnad luuakse sildistamise otsarbel ehk need on sellised, mis tähistavad lapsele olulisi asju, inimesi ja tegevusi. Universaalseks saab pidada sõnade ilmumist esimesel eluaastal, enamasti tähistavad esimesed sõnad lapsele olulisi objekte (vt nt Nelson 1974; Clark 1993; Argus 2008a; Schults jt 2012; Schults jt 2013). Esimesel eluaastal on lapse suhtlusvahendid valdavalt mitteverbaalsed, suheldakse emotsioonide väljendamise kaudu (Tucker 2002: 58). Lapse esimesed sõnad ilmuvad juba lalisemisperioodi lõpus ja ei pruugi olla ühetähenduslikud ning nende puhul tuleb arvestada ka seda, et tähendused, mis võivad tähistada tegijat, tegevuse objekti, tegevust, olukorda, kohta jms, on põimunud paralingvistiliste ja mitteverbaalsete teguritega (Leiwo 1993: 86). Kõne arengu varase perioodi sõnavaras olevad sõnad on polüfunktsionaalsed, kuid veel hilisemaski arengus võivad nende semantilised piirid tähistatavate objektide ja omaduste puhul olla ähmased (vt nt Bloom 2000).

Nii nagu sõnavara on keeles kesksel kohal, on see kesksel kohal ka keeleomandamisel. Sõnavara omandamine on aluseks teistele keeleomandamise protsessidele. Sõnade omandamise kaudu saab jälgida keele omandamist valdkondade kaupa, näiteks sõnade hääldamine (fonoloogia), sõnade moodustamine (morfoloogia), tähenduste tajumine, sõnade kasutamine, tuletamine, need kõik põhinevad lapse isiklikul leksikonil (Clark 1993: 1–2). Sõnavara omandamisel peavad lapsed õppima seda, kuidas teised kõnelejad sõnavorme kasutavad ja nad peavad meeles pidama kuulnud sõnade tähendusi. Täpsemalt, iga sõna jaoks peavad nad talletama eri liiki informatsiooni oma mälus: tähendusi, sõna paigutumist mingisse konstruktsiooni, nende sisemist struktuuri, ja seda, kuidas sõna hääldada. (Clark 1993: 2)

Sõnavara arengus (sõnade produtseerimisel) on oluline osa mäletamisel ja meeldetuletamisprotsessidel. Sõnade mentaalsed esitused on kui mälustruktuurid. E. Tulving (1972) on selgitanud mälu olemust kui tööriista, mis annab meile vihje selle kohta, kust ajusse talletatud informatsiooni leida. Ta selgitab seda

nii, et talletatud teadmised on nagu raamaturiiul, milles olevat pidevalt ei kasutata, kuid omatakse teadmist selle kohta, kus miski asub ja osatakse leida tee selle juurde. Sõnavara omandamise raames saab selle riivina kujutada mentaalset leksikoni, kuhu sõnad on paigutatud mingite valdkondade kaupa (vt nt Clark 1993: 251, 252). Mentaalne leksikon on ulatuslik, kuid siiski piiratud, teadmus on sellesse talletatud semantiliste kontseptide vaheliste mõisteseoste alusel. See universaalne semantiliste seoste võrgustik määrab produtseerimis- ja arusaamisprotsessi keelelise sisu: lause argumendistruktuuri, intonatsiooni ja hääldusviisi, aja, aspekti, isiku, arvu, objekti- ja subjektikäände valiku jm (Eslon jt 2010: 34). Jackendoff (2002) on selle kokku võtnud, öeldes, et inimese leksikon on sõnade hoiustamine pikaajalises mälus, grammatikavahenditega luuakse neist fraase ja lauseid (Jackendoff 2002: 134, 167–168).

Maailma tajumisel ja teistega suhtlemisel on lapse jaoks olulisel kohal mõisted, mis annavad informatsiooni ümbritseva kohta, need on mõisted, millega tähistatakse hulka/kogust, paiknemist ruumis, aega (nt Piaget 2007 [1946]), ka suunda (Boehm 1990). Aega väljendavad sõnad klassifitseeritakse tihti põhimõisteteks, kuna need mängivad olulist rolli lapse keelelises ja kognitiivses arengus. Põhimõisted on vahenditeks, mida lapsed kasutavad inimeste, objektide ja olukordade kohta suhteliste otsuste tegemisel, aidates seeläbi lapsel mõista ja kirjeldada teda ümbritsevat maailma (Boehm 2000, viidatud Ulst 2008: 6–7 kaudu). Põhisõnaks keele tuumsõnavaras on enamasti morfoloogiliselt lihtne omasõna, mis on kasutatav kõikides olulistes valdkondades, see tähistab üldiselt põhitaseme objekti, kvaliteeti või nähtust (Sutrop 2000: 143–144). Mentaalses leksikonis paigutuvad ajasõnad seega aja valdkonda, olles n-õ suhtelised, mis omakorda tähendab, et nende täpne tähendus selgub alles konkreetses kontekstis. Ajasõnadest on eesti keele põhisõnavarasse arvatud *siis*, *nüüd*, *praegu*, *juba*, *pärast* (vt tuumsõnade määratlemise kohta Pajusalu jt 2004).

Dan I. Slobini (1985) keele konstrueerimise protseduurid ehk üldkognitiivsed operatsiooniprintsiibid on tihti abiks ka sõnavara omandamise uuringutes. Operatsiooniprintsiipide ülesanne on nii keeleüksuste tajumine, analüüsimine kui ka kasutamine. Selle järgi rakendavad lapsed spontaanselt sobivaid operatsiooniprintsiipe. Hoiustamise (ingl k. *storage*) printsiibi kohaselt on tuleb lastel keeleüksuste memoreerimisel tähelepanu pöörata nende üksuste sagedusele (Slobin 1985: 1169–1171). Ajaliste suhete väljendamiseks peab laps "leidma" verbide morfoloogilise kategooria ja sellega sobiva leksikaalse väljendi. Selleks omakorda rakendatakse sõnavara omandamisel vastenduse (ingl k. *mapping*) sõnaraamatu printsiipi, mille kohaselt peab pöörama tähelepanu sellistele sõnadele ja mõistetele, millel on hõlpsasti määratav tähendus ning memoreerimise nende vastendus sobivate grammatiliste vahenditega (Slobin 1985).

Clark ja Sengul (1978) on välja toonud deiktiliste ruumisõnade omandamise puhul vastanduse (kontrastsuse) printsiibi. See on selgitatav deiksise üldise olemuse kaudu: peab olema mingi lähtepunkt, millest viidata. Teisisõnu, on miski, mis on võimalikult lähedal ehk sarnane (kontrast puudub), sellest edasi võetakse tähenduse määramisel arvesse osalist vastandumist ja täielikku vastandumist.

Clark (1971) laiendas seda lähenemist ka ajalist järjestust väljendavatele sõnadele: näiteks mõisted *enne* ja *pärast* seostuvad vastanduse printsiibi kaudu. Ajalist järjestust tähistavatel mõistritel on kolm semantilist komponenti: samaaegsus, eelnemine, järgnemine. Need semantilised tunnused juhivad ajasõnade omandamist, juhtides tähelepanu sellele, kas sõna on varem omandatuga kontrastne või mitte. Seega omandatakse kõigepealt ajatunnus, mis ütleb, et näiteks sõnad *enne* ja *pärast* tähistavad ajalisi suhteid. Järgnevas arengus juhib nende sõnade mõistmist samaaegsusele vastandumise printsiip (nt *enne* ja *pärast* vastanduvad ajasõnale *praegu*) ja eelnemise-järgnemise printsiip. (Clark 1971: 270–274)²⁷

Weist (2002b: 206) väidab, et esmalt hakkavad lapsed kasutama selliseid ajasõnu, mis täpset ajahetke ei väljenda (nt *juba*, *veel*, *varsti*) ja alles seejärel ilmuvad lapse kõnesse konkreetsele ajale viitavad sõnad (nt *täna*, *homme*). Võrreldes teise keele omandamise uurimustega (Dietrich, Klein, Noyau 1995) saab siinkohal välja tuua erinevuse: teise keele õppijad eelistavad ajasuhete väljendamisel pigem konventsionaalse väärtusega ajasõnu, nagu näiteks *kuu*, *aasta*, *homme*, *eile*, *täna*.

Ajasõnade omandamine on mõjutatud verbi ajavormide kasutusest, mis loob ajasõnade tähenduse mõistmiseks sobiva konteksti (Clark 2009: 240–241, vt ka Winskel 2004). Seega pole küsimus mitte ainult ajasõnade semantilises keerukuses vaid ka taustsüsteemis, millesse need paigutatakse. On läbi viidud uurimus, et välja selgitada, kuidas ajasõnad võiks mõjutada mineviku ajavormide kasutust. Krantz ja Leonard (2007) testisid inglise keelt emakeelena kõnelevate laste ajasüsteemi eesmärgiga uurida seda, kas minevikuvormide kasutamist mõjutab see, kui lauses on muud ajainfot (ehk siis ajasõnu). Nad tõestasid keelelise mahajäämusega laste ja normaalse keelelise arenguga laste võrdlevas uurimuses (uuritav vanuserühm oli 4;0–6;6-aastased), et verbi minevikuvormide omandamine on suuresti sõltuv leksikaalse ajakategooria omandamisest. Uurimuses kontrolliti verbi minevikuvormide produtseerimist ja mõistmist (mis tavaliselt on samas vanuses keelelise mahajäämusega laste jaoks väga keeruline) nii, et testi olid lisatud ka ajaadverbid (nt ingl k *just* 'äsjä', *already* 'juba'). Hüpoteesiks oli, et ajaväljendite esinemine minevikku väljendavas (või eeldavas) lauses aitab oluliselt paremini aru saada lause tähendusest või produtseerida grammatiliselt õiget lauset. Ajasõna sisaldavate minevikulausete mõistmisel ei leitud vahet keelelise mahajäämusega laste ja normaalse keelelise arenguga laste vahel, kuid ilma ajasõnadeta lausete mõistmisel oli erinevus protsentuaalselt väga kõrge (Krantz, Leonard 2007: 139–146). Nad tõestasid, et keelelise mahajäämusega laste jaoks võib morfoloogilise ajakategooria omandamine

²⁷ Leksikaalsest ajakategooriast on enim uuritud järgnevussuhteid tähistavad mõisted *enne* ja *pärast*. Nende omandamist on vaadeldud eelkõige ajamääruslausetes esinevana (nt *Enne kui ma koju läksin, käisin poest läbi*) (Clark 1971, Diessel 2004), mis viib uurimiskeskme süntaksi omandamise juurde. Uurimused näitavad, et lastel on selliste lausete mõistmisega raskusi, tegemist on nn *order-of-mention* printsiibiga. Eesti keele kohta tehtud uurimust vt Aid 2008.

olla keeruline, kuid samal perioodil omandatav leksikaalne ajakategooria (aja-adverbid) ei pruugi tekitada raskusi (Krantz, Leonard 2007).

2.4.4. Eesti keele ajakategooria omandamisest

Eesti keele aegade omandamise uurimiskese on siiani olnud põhiliselt grammatilisel ajakategoorial. Leksikaalse ajakategooria omandamise kohta leidub vihjeid töödest, kus vaatluse all on olnud kas sõnavara üldisemalt või muutemorfoloogiaga seonduv.

Varasemate uurimuste põhjal on teada, et ajadeiktikuid on lapse varases kõnes vähem kui ruumisõnu (Argus 2008a; vt ka Pajusalu jt 2004: 114) ja leksikaalse ajadeiksise areng algab hiljem kui ruumideiksise areng (Argus 2008a: 34). Sõnavara omandamise uurimuse andmetel on 2–3-aaastastel eesti lastel enim kasutatavad ajasõnad *juba, alles, enne, pärast, homme, nüüd, praegu* (Vider 1996). Veel on teada, et kaheaastase lapse sõnavaras on nii deiktilisse nullpunkti kuuluvad sõnad *praegu, nüüd, täna* kui ka keskest ajalisest nullpunktist mineviku ja tuleviku suunale paigutuvaid ajasõnu (nt *eile, homme, varsti*) (Argus 2008a: 34). Nimetatud uurimustes käsitletakse eelkõige muutemorfoloogia omandamist (Argus 2008a) või sõnavara omandamist (Vider 1996; Pajusalu jt 2004: 113–127).

Grammatilise ajakategooria omandamise kohta on andmeid rohkem kui leksikaalse ajakategooria omandamise kohta. Aja omandamist on käsitletud mitmetes verbimorfoloogia omandamise uurimustes (nt Kohler 2003; Vihman, Vija 2006; Argus 2008a), kitsamalt on keskendutud ka minevikuvormidele (Argus 2007a). Toodud uurimuste põhjal on selgunud, et eesti keelt omandavate laste verbikasutuses on kolmandaks eluaastaks olemas olevik ja lihtminevik, ajakontrast oleviku ja mineviku vahel ilmub hiljemalt kaheaastaselt (vt Kohler 2003: 143–144; Vihman, Vija 2006: 272–275). Verbi ajavormide moodustamisel esineb lastel küll morfoloogilisi vigu (nt isiku ja arvu ühildumine) veel edasisel kõnearengul (Vihman, Vija 2006: 284–287), kuid ajaosutus on üldiselt omandatud. Esimesed täisminevikuvormid ilmuvad lapse kõnesse hiljem, umbes neljandal eluaastal ning enneminevikuvorme kasutatakse väga vähe (Argus 2007a). Sarnaselt teiste keeltega omandatakse ka eesti keeles esmalt perfektivsuse ja imperfektiivsuse vastandus ehk aspektilisus ning alles seejärel grammatiline ajakategooria (Argus 2007a). Kõne arengu varase perioodi mineviku prototüüp väidetakse olevat kognitiivne – lapsed on kognitiivselt orienteeritud rohkem tulemusele kui ajale ja hakkavad esialgu väljendama situatsioone, mis leidsid aset vahetult enne kõnehetke ja mille tulemus on veel näha (Argus 2007a: 28–29). Eespool nimetatud uurimustes on esile toodud ka sisendkõne mõju verbi oleviku- ja minevikuvormide omandamisel. Seega, eesti keeles vähem markeeritud lihtminevik omandatakse lapsekeeles vara (Kohler 2003; Vihman, Vija 2006; Argus 2007a) ja seda esineb varasel kõne arenguperioodil

sagedamini teelistes sündmusetüüpides²⁸, analüütilised ajavormid ilmuvad lapsekeelde hiljem (Argus 2007a: 28–29).

Tulevikule osutamine lapsekeeles on kõige vähem uuritud valdkond. Tuleviku väljendusvahenditena on ajaadverbide kõrval võimalik kasutada näiteks tulevikutähendust edastavaid verbe *saama*, *tulema*, *minema*, *hakkama*. Neist põhjalikumalt on uuritud *hakkama*-verbi kasutust varajasel kõne arengu perioodil ja on selgunud, et eesti laps kasutab *hakkama*-verbi esialgu ainult faasitähenduses ning alles kolmeaastaselt tähistatakse sellega ka tulevikuaega (Argus, Kõrgesaar 2012). Tulevikuaajale osutamise kohta leidub siiski vihjeid teistestki keeleomandamisuuringutest. Näiteks on leitud, et eesti laste esimesed verbi-konstruktsioonid on ainsuse teise pöörde imperatiiv ja olevikuvormis verbieitus (Vihman, Vija 2006: 289; Kohler 2003: 144), kuid siiani pole tulevikutähendusele keskendutud. Imperatiivist ja verbioleviku eitusest järeldeb mõnel juhul ka osutus kirjeldatud sündmuse võimalikule toimumisele tulevikus.²⁹ Siiski on tulevikuaaja mõistmist ja väljendamisvahendeid lapsekeeles väga vähe uuritud ja siinkohal üldistavaid järeldusi teha pole võimalik.

Eesti keele grammatilise ajakategooria omandamise kohta võib olemasolevate allikate põhjal öelda, et enne kolmeaastaseks saamist on lastel produktiivses kasutuses verbi oleviku- ja lihtminevikuvormid, lisaks kasutavad nad ajaadverbe *nüüd*, *praegu*, *täna*, *juba*, *alles*, *enne*. Lisaks on teada, et vähemalt kolmeaastase lapse sõnavaras on juba olemas tulevikutähendust kandvad ajaadverbid *homme*, *varsti*, *pärast* ja samuti tulevikulist osutust võimaldavad verbid *hakkama*, *saama*, *minema*.

²⁸ Argus (2007a: 18): „Teelises osutab tegevuse tegelikule või potentsiaalsele lõpp-punktile. Kui situatsioon on lõpule viidud või potentsiaalselt lõpule viidav, siis nimetatakse seda teeliseks.“

²⁹ Preesens märgib tulevikku näiteks käsku ja soovi väljendavates lausetes, sõltumata seejuures lause aspektist (nt *Kirjuta kiri/ Kirjuta kirja!*) (EKG 1995: 79).

3. AJASÕNAD LAPSE ARENGU VARASEL PERIOODIL³⁰

Sõnavara areng on lapse arengu uurijate huvikeskmes olnud juba pikka aega. On avaldatud tulemusi ühe lapse sõnavara omandamisest või mitme lapse sõnavara võrdlusest, kuid ka suurema hulga andmete analüüsi kohta (nt CDI = MacArthuri-Batesi suhtlemise arengu testid)³¹. Siinses töös analüüsin spontaanse kõne materjali põhjal, millised ajasõnad esinevad eesti lapsekeeles kõne arengu varasel perioodil. Korpusuuring põhineb suures osas ühe lapse lindistustel, mida toetab väiksemas mahus teiste laste keelematerjal. Analüüs on olemuselt kvalitatiivne.

Varasel perioodil esinevate ajasõnade analüüsimise põhieesmärk on selgitada, milliseid ajasõnu hakkab eesti laps kasutama ajasüsteemi omandamise alg-etapil ehk enne kolmeaastaseks saamist ja millises kontekstis need esinevad. Võrdlesin esimeste ajasõnade kasutust lapsekeeles seoses sisendkeele materjaliga. Toetun seejuures kasutuspõhise keeleomandamise lähenemisele, mis peab oluliseks koondatud tähelepanu raami, suhtluseesmärkide tajumist ja keeleliste üksuste omandamist sisendkeele kaudu (Tomasello 2003). Ajasõnade analüüsimisel olen lähtunud kasutuspõhise keeleomandamise põhilisest seisukohast, mille järgi toimub keeleomandamise protsess eelkõige suhtlussituatsioonis ja uurimishuvi keskpunktis on pigem konstruktsioon ja selle funktsioon mingis kontekstis (ka vorm konstruktsioonis) (Tomasello 2001, Diessel 2006).

3.1. Andmestik

Töös analüüsitud materjal koosneb CHILDESi eesti lastekeelekorpus³² olevate nelja lapse ja kolmikute korpuses olevate laste ning nende hoidjate vahelistest spontaanse kõne lindistustest. Materjal on üles võetud igapäevaelu situatsioonides, mis hõlmavad laste ühiseid tegevusi ema, isa, hoidja või lindistajaga. Nendeks on näiteks erinevad mängud, raamatute vaatamine, toidulaua ääres askeldamine, õues käimine, köögis toimetamine, pesemine jms. Kolmikute materjalis on ka kodu-väliseid situatsioone: mänguväljakul olemine ja lasteaias viibimine. Erinevus materjali hulga osas on tingitud korpuses olevate lindistuste pikkusest: kui Andree puhul on tegemist regulaarse pikiuuringuga, siis teiste puhul mõnetunniste lindistustega. Tabelis 3.1 on ülevaatlukult

³⁰ Peatükis esitatu kajastub osaliselt artiklis: „Ajasõnad varasel perioodil eesti lapsekeeles“ (Parm 2012).

³¹ CDI on muutumas üha enam kasutatavaks meetodiks sõnvara omandamise uurimisel, kuna eelkõige võimaldab see suhteliselt kiiresti koguda (statistiliseks andmeanalüüsiks) piisaval hulgal materjali. Kriitika meetodi kohta osutab peamiselt järgmistele puudustele: CDI olevat liialt variatiivne, põhinevat subjektiivsel vanemate hinnangul, eriti avalduvat need puudused ühe- kuni kaheaastaste laste kõne arengu mõõtmisel. (Feldman jt 2000) Vastukaja kriitikale vt Fenson jt 2000.

³² <http://childes.psy.cmu.edu/data/Other/Estonian> (30.11.2012)

näidatud laste nimed, nende vanus, lindistuste hulk ja pikkus minutites, keskmine lausungi pikkus sõnades (MLU)³³, lausungite³⁴ arv. Tabelisse 3.2 on koondatud üldandmed sisendkeele kohta: korpuse nimi, lindistuste arv ja pikkus (minutites), MLU lapsele suunatud kõnes, lausungite arv.

Analüüsitud keelematerjalist suurema osa moodustavad Andrease kõne lindistused³⁵, mis sisaldavad kokku ligikaudu 74 tundi materjali lapse vanuses 1;7.24–3;1.13³⁶. Selles alamkorpuses olen sisendkeelena analüüsinud peamiselt ema kõnet, kuid keelenäiteid olen esitanud ka isa kõne kohta.

Teise osa analüüsitud keelematerjalist moodustavad Mariliisi, Carlose ja Hendriku kõne lindistused³⁷, mida on kokku umbes 29 tundi materjali lastelt vanuses 1;7.17–2;8.10. Mariliisi, Carlose ja Hendriku materjalis analüüsitud sisendkeel on nende ema kõne. Hendriku lindistused on lühikesed – 5 kuni 25 minuti pikkused – sellest võib tuleneda vestlusteemade varieerumise vähesus helisalvestamise ajal.

Kolmanda osa analüüsimaterjalist moodustab kolmikute korpuses olev materjal, milles on kokku umbes 15 tunni ulatuses Mihkli, Liisa ja Marianni kõne lindistusi laste vanuses 1;11.19–3;3.0. Kolmikute korpuse materjalis olen sisendkeelena analüüsinud lapsehoidja kõnet, kuid keelenäidetes olen esitanud andmeid ka lindistaja keelekasutuse kohta. Kuna kolmikute ema ja isa kõnevoorud on selles vaid mõned üksikud, siis neid ma siinses analüüsis arvestanud pole. Varasemad uurimused on näidanud, et kolmikute keeleline areng võib olla üldiselt hilisem kui üksikutel lastel (vt nt ülevaade kolmikute keelelisest arengust Argus 2007b). On leitud, et kolmikutel võib olla üksikute lastega võrreldes erinevusi sõnavara omandamises ja lausemoodustuses, neil esineb ka eripärast asesõnakasutust (Dodd, MacMahon 1997: 330). Siinses töös ei ole kolmikute kõne eripärane areng vaatluse keskpunktis, kuid järelduste tegemisel arvestan sellega, et kolmikute puhul võib ka ajasõnade omandamine olla pisut aeglasem kui üksikutel lastel.

³³ MLU – lausungi keskmine pikkus (ingl *mean length of utterance*), siinses töös arvatud sõnades [sõna/lausung]. Selle järgi olen jaganud laste kõnearengu vahemikud: 1) MLU < 2.00, 2) MLU 2.00–3.00, 3) MLU > 3.00.

³⁴ Käesolevas töös on lausungiks peetud üht kõnevooru (märgendatud CHILDES-i transkriptsioonireeglite järgi), mis enamasti on süntaktiliselt liigituselt lihtlause, pealause koos kõrvalausetega, elliptilised lausungid ja väljendid, mis on eelnevast või järgnevast lasunugist pausidega eraldatud.

³⁵ Vija alamkorpuse: koostanud Maigi Vija.

³⁶ Lapse vanuse märkimine siin ja edasises tekstis on järgmine: aasta; kuu. päev.

³⁷ Mariliisi ja Carlose lindistused on kogutud Kohleri alamkorpusesse: koostaja Kaja Kohler. Hendriku lindistused on Arguse alamkorpusesse: koostaja Reili Argus.

Tabel 3.1. Ülevaade andmestikust: lapsed ja nende kõne salvestused

Nimi	MLU-faas	Lindistused		Vanusevahemik lindistusperioodil	MLU (sõnades)		Lausungeid kokku
		arv	kestus (min)		vahemik	keskmine	
Andreas	< 2.00	7	315	1;7.24–1;11.20	1.09–2.16	1.53	2056
	2.00–3.00	30	1800	2;0.01–2;1.12	1.99–2.94	2.53	13284
	> 3.00	37	2220	2;3.26–3;1.13	3.84–6.00	4.75	15503
Carlos	< 2.00	4	210	1;7.17–1;8.27	1.35–2.00	1.67	409
	2.00–3.00	5	180	1;9.11–1;10.29	1.99–2.29	2.20	423
Hendrik	< 2.00	11	107	1;8.13–2;2.24	1.37–1.83	1.57	1026
	2.00–3.00	6	78	2;3.05–2;5.30	1.65–2.81	2.15	1130
Mariliis	2.00–3.00	7	305	2;5.07–2;8.10	1.75–2.24	2.06	1079
Mihkel	< 2.00	10	647	1;11.19–2;7.25	1.00–1.94	1.40	471
	2.00–3.00	4	276	2;11.05–3;3.0	1.70–2.94	2.31	1007
Liisa	< 2.00	8	517	1;11.19–2;5.08	1.26–2.10	1.50	309
	2.00–3.00	7	579	2;6.18–3;3.0	1.88–2.52	2.28	1411
Mariann	< 2.00	9	577	1;11.19–2;6.18	1.07–1.74	1.46	909
	2.00–3.00	5	392	2;7.25–3;3.0	2.24–3.05	2.61	907

Tabel 3.2. Ülevaade andmestikust: täiskasvanud ja nende kõne salvestused

Korpuse nimetus	Lapse MLU-faas	Lindistused		Lausungeid kokku	Sisendkeeles MLU (sõnades)	
		arv	kestus (min)		vahemik	keskmine
Vija (ema)	< 2.00	7	315	2261	3.22–4.13	3.82
	2.00–3.00	30	1800	7809	3.86–5.92	4.46
	> 3.00	36	2160	10395	3.88–5.43	4.48
Kohler (Carlos, ema)	< 2.00	4	210	328	3.25–4.25	3.63
	2.00–3.00	4	150	373	3.67–4.46	4.02
Argus (ema)	< 2.00	11	107	1268	2.93–4.60	3.76
	2.00–3.00	6	78	928	3.66–4.68	4.04
Kohleri (Mariliis, ema)	2.00–3.00	7	305	1517	3.90–5.06	4.58
Kolmikud (lapsehoidja)	< 2.00	8	532	576	3.08–4.41	3.67
	2.00–3.00	4	343	319	3.04–4.00	3.36

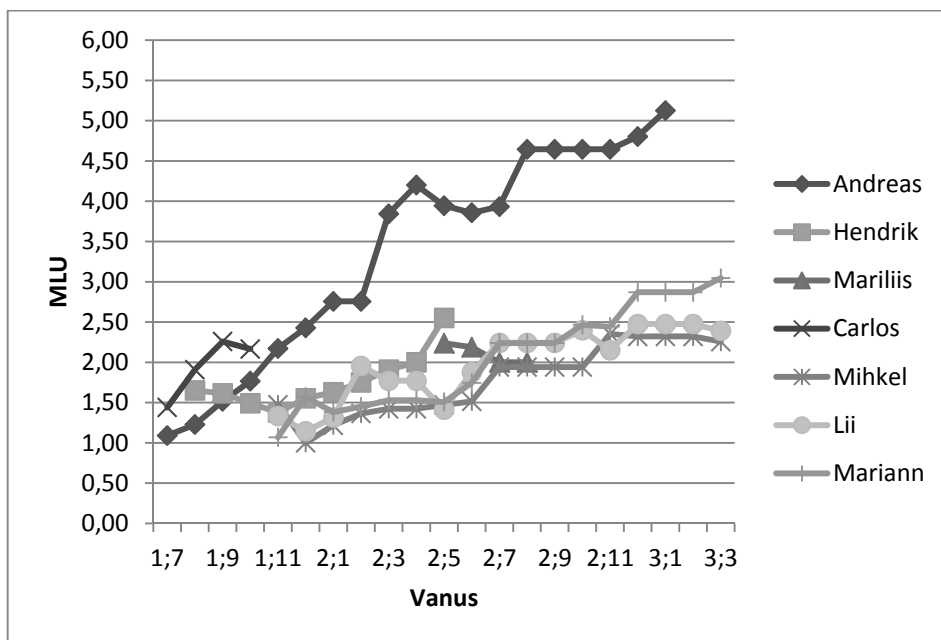
Traditsiooniliselt on keele grammatilist arengut mõõdetud lausungite keskmise pikkuse (MLU) järgi (Brown 1973). Tegemist on morfeemide või sõnade keskmise näitajaga lausungites. Lausungite keskmise pikkuse väärtus on lapse kõne arengu varasel perioodil sobivam näitaja kui vanus ja enamasti ongi seda hakatud mõõtma sõnades (Behrens 2009: 203; Bates, Goodman 2001: 159). Laste kõne areneb varasel perioodil erineva kiirusega ja erinevas ulatuses, mistõttu

pole ainult vanuseline võrdlus sobiv (vt Kohler 2003: 94)³⁸. Vaatlusaluste laste kõne arengu vahemikud olen jaganud järgmiselt:

- 1) Faas 1: lausungi keskmine pikkus on alla 2,00 (MLU < 2,00),
- 2) Faas 2: lausungi keskmine pikkus on vahemikus 2,00–3,00 (MLU 2,00–3,00),
- 3) Faas 3: lausungi keskmine pikkus on üle 3,00 (MLU > 3,00).

Laste lindistused hõlmavad valdavalt faase 1 ja 2, kui MLU väärtus ulatub kuni 3,00-ni (vt joonis 3.1). Kõne arengu hindamist MLU järgi peetakse kõige usaldusväärsemaks eriti ajani, mil MLU väärtus on kuni 3,00 (Rondal jt 1987: 445). Vanuse poolest kattuvad laste lindistused ka hilisemal perioodil, kuid MLU väärtuse 3 ületab vaid üks laps (Andreas). Faasis 1 (MLU < 2,00) ilmnevad laste kõne arengus märgatavad erinevused. Teistest lastest kiirema kõne arenguga paistavad olema kaks last – Carlos ja Andreas, kelle MLU väärtus suureneb oluliselt lühema aja jooksul kui teistel lastel. Carlose kõne areng paigutub faasi 2 juba vanuses 1;9, Andreasel vanuses 1;11. Teiste laste kõne areng edeneb pikema aja jooksul ja jõuab faasi 2 umbes kahe ja poole aastaselt – Hendrikul vanuses 2;4, Mihklil 2;7, Liisal 2;6, Mariannil 2;6 (Mariliisi lindistused on kättesaadavad alates vanusest 2;5, kui MLU on juba 2,25). Siinse analüüsi eesmärk pole olnud võrrelda laste kõne arengulisi erinevusi ja seejärel on edasises töös esitatud arengufaaside kohta üldised andmed (ajastõnade analüüsiandmed iga lapse kohta on leitavad lisa 1).

³⁸ Eesti keele verbimorfoloogia uurimuses on Kaja Kohler (2003) lähtunud morfeemides arvatud MLU-st ja jagab arengufaasid keelesiseste näitajate alusel. Faas 0 (MLU 1,0): lapse sõnavaras on u 50 sõna ja leksikonis on ülekaalus noomenid (Kohler 2003: 50). Faas I (MLU 1,27, vanuses 1;7–1;11): imperatiivivormide ja eitusvormide produktiivne kasutus, verbivormid markeerimata (samas, lk 52). Faas II (MLU 1,95–2,63, vanuses 1;11–2;1): verbivormide markeerimine, areneb välja aja, isiku ja arvu kontrast; produktiivses kasutuses olevikuvormid (indikatiivis), minevikuvormid (3SG), ma- ja da-infinitiiv (samas, lk 93). Faas III (MLU u 3,00, vanuses 2;2–2;6): verbivormidel aja ja isiku markeerimine produktiivne (samas, lk 104). Faas IV (MLU u 5,00, vanuses 2;4–2;8): konjunktiivi ja impersonaali omandamine (samas, lk 117).

Joonis 3.1. Laste MLU (keskmine lasungi pikkus sõnades) ja vanuse omavaheline suhe

3.2. Analüüsimetod

Analüüsimetod on sõnavormipõhine, mis täpsemalt tähendab, et registreerisin iga lekseemi kõik esinemiskorrad ehk kõik sõna vormi- ja hääldusvariandid. Saadud tulemusi olen võrrelnud sisendkeele vastavate andmetega. Keelematerjali automaatseks analüüsimiseks kasutasin programmi CLAN, mis võimaldab transkriptsioonis CHAT kirja pandud andmete hulgast selekteerida uurimisalused sõnad koos kontekstiga. Automaatset analüüsi kasutasin peamiselt sõnasageduste määramiseks, kuid selleks, et saada analüüsitavatest lindistustest teravikpilt ja täpsustada automaatsel analüüsil saadud andmeid³⁹, olen kõik transkriptsioonid ka käsitsi läbi vaadanud.

Kuna vormi või funktsiooni omandamise kriteerium põhineb kasutussageduse võrdlemisel sisendkeele andmetega (Brown 1973: 255), siis korpusanalüüsi algusosas esitan ajasõnade esinemiste hulga lapsekeeles ja sisendkeeles. Ajasõnade kasutust olen analüüsinud verbikeskselt. Lähtun eelkõige ajavormist ja kõneviisist ehk n-ö TAM-kategooriast (Dahl 1985: 1–3), mis hõlmab

³⁹ CHILDES-i eesti lapsekeelekorpus pole sõnaliigiliselt märgendatud, mistõttu näiteks kõik adverbid tuleb materjalist käsitsi leida. Ka leksikaalse semantika, täpsemalt semantiliste suhete märgendamise vajadusele andmepangas CHILDES on viidatud mitmetes uurimustes (MacWhinney 1995: 163–164).

ajatunnused, aspekti ja kõneviisi ja mida peetakse verbidega semantiliselt tugevalt seotuks (Bybee 1991: 80–81)⁴⁰.

Lähtusin analüüsis kasutuspõhise keeleomandamise perspektiivist, mille järgi omandab laps keele suhtlussituatsioonides, kus opereeritakse enamasti lausungitega, mitte üksikute sõnade või morfeemidega (Behrens 2009: 207). Olen liigitanud ajasõnade esinemise kontekstis järgmiselt. Esiteks, olen välja toonud (a) imitatsioonide ehk korduste osakaalu. Teiseks, iseseisvalt öeldud ajasõnade puhul olen esinemise konteksti jaganud (b) jaatava (afirmatiiv) ja (b) eitava (negatiiv) kõneliigi alusel. Kõneliikide kõrval on välja toodud verbi oleviku- ja minevikuvormid (sh indikatiiv, infinitiivivormid, partitsiibivormid). Kõneliigikategooria all olen lähtuvalt TAM-kategooria liigitusest välja toonud (c) imperatiivi, milles pole siinses töös eraldi analüüsitud jaatavaid ja eitavaid vorme. Lisaks esitan ajasõnade esinemise osakaalu verbi ellipsiga (s. o ajasõna esineb lausungis ilma verbita, tähis: Ø)⁴¹.

Analüüsiandmete põhjal teen järeldusi ajasõna produktiivse kasutuse kohta lähtuvalt järgmistest kriteeriumitest⁴²:

(a) kui ajasõna esineb iseseisvalt öelduna (st mitte imitatsioonina) vähemalt kahes kontekstis (nt koos minevikuvormis verbiga (*nüüd kukkus* (IndIpf)) + imperatiiviga (*nüüd mine* (Ipr)); nt koos olevikuvormis verbiga jaatavas kontekstis (*täna mängime* (IndPr)) + olevikuvormis verbiga eituslikus kontekstis (*täna ei mängi* (IndPrNg)), või

(b) kui ajasõna esineb iseseisvalt öelduna vähemalt kahes erinevas lauseümbruses; see kriteerium kehtib ajasõnadele, mis esinevadki keeles põhiliselt ühes kontekstis (nt *eile* koos verbi minevikuvormiga, *homme* koos verbi olevikuvormiga).

Lapseea varase perioodi ajasõnade analüüsis olen lähtunud järgmistest tingimustest:

1. Lapsekeele esimesed sõnad on määratavad tinglikult, sest esimeste sõnade häälduskujud on varieeruvad (Vihman, McCune 1994; Vihman, DePaolis, Keren-Portnoy 2009: 167–168).⁴³ Seetõttu võib ühe lapse spontaanse kõne materjalist leida sõnale mitu hääldusvarianti (nt *praegu: praegu, päegu, peegu, paegu, prägust; jälle: lälle; homme: omm* jm). Ühe sõna eri kujud olen lugenud üheks. Alati jääb võimalus, et kõiki hääldus-

⁴⁰ Keeleomandamise uurimustes on TAM-kategooriate jaotuvust oluliseks peetud eelkõige verbimorfoloogia uurimustes (nt Aksu-Koç, Ketrez 2003, Christofidou, Stephany 2003).

⁴¹ Eesti kirjakeele kohta tehtud uurimus (Kehayov 2009) näitas, et kõige tõenäolisemalt jäetakse *olema*-verb ära siis, kui ta esineb konstruktsioonis sõnaga *juba, veel, tarvis, vaja, ju, alles, viga, ka* (Kehayov 2009: 130). Varasem uurimus minevikuaja omandamise kohta inglise keeles (Krantz, Leonard 2007) osutab, et ajasõna esinemine kontekstis võib soodustada verbi ellipsit.

⁴² Uurimustes verbimorfoloogia omandamise kohta (Gathercole jt 1999; Vihman, Vija 2006) on produktiivse kasutuse üle otsustamisel lähtutud kahest kriteeriumist, mille esimesena pakkusid välja Pizzuto ja Caselli (1994: 156). Gathercole jt (1999: 144) on toetunud Pizzuto ja Caselli (1994) uurimusele, lähtudes verbi ajavormide omandamise puhul järgmistest kriteeriumidest: „(a) *the same verb root appear(s) in at least two distinct inflected forms*; (b) *the same inflection (is) used with at least two different verbs*.“

⁴³ Vt ka nt Leiwo 1993: 84, Argus 2005: 24.

variante pole olnud võimalik transkribeerimisel sõnaks määrata. Näiteks leidis Kohleri alamkorpuse Carlose materjalis sõna *vastiks*, mille olen lugenud konteksti arvesse võttes sõna *varsti* üheks hääldusvariandiks, kuid korpuses polnud märgendaja seda ajasõnana ära tundnud.

2. Polüseemsete sõnade puhul olen analüüsimiseks valinud vaid ajatähenduses esinevad juhud (nt *pärast* põhjuslikkuse tähenduses ei ole analüüsitud).
3. Ajasõna *enne* analüüsis olen arvestanud ka suulises kõnes samatähenduslikuna esinevat sõna *ennem*. Ajasõna *pärast* analüüsis olen samal põhimõttel arvestanud sõna *pärastpoole*.
4. Kahe tähenduse piirialasse jääva sõna olen ajasõnaks liigitanud (näiteks, kui sõna *veel* hulgatähenduse ja ajatähenduse piiril).
5. Ajasõnade analüüsis ei ole ma käsitlenud konventsionaalseid ajaväljendeid (nt *sügisel*, *kevad*), mõõdunimisõnu ega kellaaegu (nt *päeval*, *öösel*, *kell viis* jne). Ka ei ole ma analüüsinud ajalist kestust väljendavaid sõnu (nt *kuni*, *kaua*).⁴⁴ Olen need siinsest uurimusest välja jätnud, kuna neid esines laste poolt iseseisvalt öelduna vaid juhuslikult ja mõnel üksikul korral.⁴⁵ Näiteks lindistuste sisendkeele andmetes registreeritud kellaaegade või kuupäevade nimetamine polegi sageli lapsele suunatud, enamasti ütleb täiskasvanu kellaaegu endamisi või küsimusena, mis on suunatud teisele täiskasvanule.
6. Proadverbi *siis* ajasõnaks liigitamisel olen lähtunud selle esinemisest anafoorilise viitajana (nt *siis kui vihma sadas, olime maal; olin siis koolis*), samuti juhtudel, kui *siis* abil seotakse kirjeldatavate sündmuste ajalist järjestust (nt *läksin koju ja siis poodi*). Tuleb tõdeda, et piir sõna *siis* proadverbilise ajatähenduse ja partiklistunud kasutuse vahel on hägune (vt selle kohta ka Jansons 2001: 72).

3.3. Ajasõnade kasutus varasel perioodil

Järgnevas käsitlen ajasõnade kasutust, nende funktsioone laste repertuaaris kõne arengu varasel perioodil (vanusevahemik 1;7–3;3, MLU 2,14 (vahemik 1,00–6,00)), analüüsinud olen ka sisendkeelt. Esialgu esitan ajasõnade sagedusandmed, seejärel ajasõnade eri rühmad, mille all on omakorda iga sõna eraldi analüüs: ajasõna kasutus lausekontekstis koos verbiga, imitatsioonina ja ilma verbita. Ajasõnade funktsioonide osakaalu üle kõigi kasutusjuhtude olen esitanud üldistavalt (st kõigi laste ja võrdlusena sisendite materjal kokku), individuaalne analüüs on esitatud lisas 1.

⁴⁴ Need ajaväljendid leiavad siinses töös käsitlemist kui MUUD AJASÕNAD. Esinenud muude ajaväljendite loetelu koos mõne näitega on leitav lisas 2.

⁴⁵ Alla kolmeaastasele lapsele suunatud kõnes on suhteliselt vähe selliseid ajaväljendeid, mis nõuavad mõistmiseks konventsionaalse aja tundmist. Ometigi oleks siinse uurimuse jätkuna huvitav järele uurida, kas konventsionaalsete ajaväljendite hulk suureneb hoidjakeeles lapse vanuse kasvades.

Materjalist selgus, et kuni kolmeaastaste laste sõnavaras on sagedamini esinevad ajasõnad järgmised: *nüüd, siis, praegu, jälle, täna, juba, varsti, kohe, enne, alles, veel, pärast, homme, eile, ammu*. Varajasel perioodil sõnavarasse ilmuvaid sõnu saab kõiki nimetada ajadeiktikuteks, mille täpsem tähendus selgub situatsioonist, milles need öeldi: need viitavad lähtuvalt kõnehetkest ajas ettepoole (tulevikku) või tahapoole (minevikku).⁴⁶ Lähtusin aja mõistmisest kui minevik-mitte minevik opositsioonist, liigitades varajasel perioodil ilmuvad ajasõnad selle järgi, milline on nende tähendusest järelduv ajaline osutus: olevikule, minevikule ja tulevikule osutamine.⁴⁷ Suhtelised ajasõnad ei osuta iseseisvalt ühelegi ajale, seetõttu on need paigutatud ka eraldi rühma, n-ö neljandasse rühma. Viienda rühma selles liigituses moodustavad otseselt ajalist järjestust väljendavad sõnad. Eraldi välja tooduna on liigitus järgmine:

- 1) olevikule osutavad ajasõnad;
- 2) minevikule osutavad ajasõnad;
- 3) tulevikule osutavad ajasõnad;
- 4) aja kohta vihjet andvad sõnad (edaspidi: ajavihje sõnad);
- 5) ajalisele järjestusele osutavad sõnad (edaspidi: järjestussõnad).

Sellises järjekorras olen neid järgnevas tekstis ka käsitlenud. Esmalt kirjeldan olevikule (*praegu, nüüd, täna*), siis minevikule (*eile, ammu*) ja tulevikule (*varsti, kohe, homme*) osutavate ajasõnade kasutust vaadeldud materjalis. Seejärel olen eraldi rühmana välja toonud samuti deiktikutena käituvad ajasõnad *juba, veel, alles* ja *jälle*. Need on aja mõistestamisega seotud sõnad, mille interpreteerimiseks vajatakse ajalist mõõdet, ometi ei osuta nad iseseisvalt (nt ilma verbita) ei olevikule, minevikule ega tulevikule, vaid pigem annavad vihje ajale osutamiseks. Deiktiliste ajasõnade hulgas omakorda erinevad oma kasutuselt ajamäärsõnad *siis, enne* ja *pärast*. Tegemist on ajalisele järjestusele viitavate sõnadega, millest vähemalt *siis* kannab jutustatavas tekstis ka sidususe funktsiooni. Neist sõnadest tuleb juttu analüüsiosa lõpus.

Ülevaate ajasõnade esinemisest annavad tabel 3.3 ja joonis 3.2. Tabelis 3.3 on näidatud ajasõnu sisaldavate lausungite osakaal üle kõigi lausungite lastel ja nende hoidjatel. Andmed näitavad, et sisendkeeles on ajasõnu sisaldavate lausungite osakaal 10% ringis. Kõne arengu varajasel perioodil (MLU näitaja kuni 3,00) on lastel ajasõnu sisaldavaid lausungeid kuni 5%. Edasisel perioodil

⁴⁶ Ajadeiktikute kohta saab lähemalt lugeda peatükkidest 2.1 ja 2.2.

⁴⁷ Helena Sulkala (1981) on soome keele ajaadverbid liigitanud kolme rühma: (1) ajahetke adverbid, mis väljendavad sündmuse või situatsiooni ajalist paigutust; (2) kestusadverbid, mis väljendavad sündmuse või situatsiooni toimumise kestust; ja (3) tajuadverbid, mis väljendavad sündmuse toimumise sagedust (Sulkala 1981: 70). Sulkala pakutud liigitus arvestab ajaadverbide sobivust eri ajakontekstidesse. Eesti keele ajaadverbide jaoks võiks see liigitus olla samuti kohandatud, näiteks selle järgi paigutuvad eesti laste esimesed ajasõnad suurelt jaolt esimesse rühma ehk ajahetke adverbide rühma (välja arvatud ajaadverb *jälle*, mis paigutuks tajuadverbide rühma, vt tajuadverbide kirjeldust Sulkala 1981: 129, 131).

(MLU 3,00–6,00) on lapse ja täiskasvanu ajasõnadega lausete osakaal võrdne, mõlemal üle 13%.⁴⁸

Tabel 3.3. Ajasõnu sisaldavate lausungite osakaal lapsekeeles ja sisendkõnes (ajasõnade hulka on arvestatud ka n-õ muud ajasõnad, vt lisa 2)

Laps	Lapse MLU faas	Lapse vanus	Lausungite arv	Ajasõnu	Ajasõnaga lausungid (%)	Sisend	Lausungite arv	Ajasõnu	Ajasõnaga lausungid (%)
Andreas	1	1;7–1;11	2056	17	0,8%	ema	2261	122	5%
	2	2;0–2;1	13284	730	6%		7809	993	13%
	3	2;3–3;1	15503	2049	13%		10395	1448	14%
Carlos	1	1;7–1;8	409	14	3%	ema	328	32	10%
	2	1;9–1;10	423	10	2%		373	34	9%
Hendrik	1	1;8–2;2	1026	1	0,1%	ema	1268	74	6%
	2	2;3–2;5	1130	23	2%		928	70	8%
Mariliis	2	2;5–2;8	1079	19	2%	ema	1517	157	10%
Mihkel	1	1;11–2;7	471	12	3%	LAH	576	67	12%
	2	2;11–3;3	1007	36	4%		319	28	9%
Liisa	1	1;11–2;5	309	-	-				
	2	2;6–3;3	1411	34	2%				
Mariann	1	1;11–2;6	909	1	0,1%				
	2	2;7–3;3	907	42	5%				
KOKKU			39924	2988	8%	KOKKU	25774	3025	12%

Joonisel 3.2 on näidatud kõigi ajasõnariühmade osakaal kõigist materjalis esinenud ajasõnadest. Kõne arengu faasis 1 (MLU kuni 2,00) kasutavad lapsed ajasõnu vähe (analüüsimaterjalis kokku 45 ajasõna). Sel perioodil on laste repertuaaris ülekaalus ajavihje sõnade osakaal (53%), millele järgnevad tulevikule osutavad ajasõnad (24%) ja järjestussõnad (13%).

Faasis 2 (MLU 2,00–3,00) sageneb ajasõnade kasutus lastel olulisel määral (analüüsimaterjalis kokku 860 ajasõna). Sel perioodil on suurem olevikule osutavate ajasõnade osakaal (43%), millele järgnevad järjestussõnad (23%) ja ajavihje sõnad (20%). Oluliselt vähem esineb tulevikule osutavaid ajasõnu (7%) ja muid ajasõnu (5%, vt näiteid lisa 2: Muud ajasõnad). Kõige vähem esineb faasis 2 otseselt minevikule osutavaid ajasõnu (2%).

⁴⁸ Väide põhineb ühe lapse (Andreas) materjalil. Sama kehtib edasises töös väidete ja tulemuste kohta, kus lapse MLU väärtus on üle 3,00.

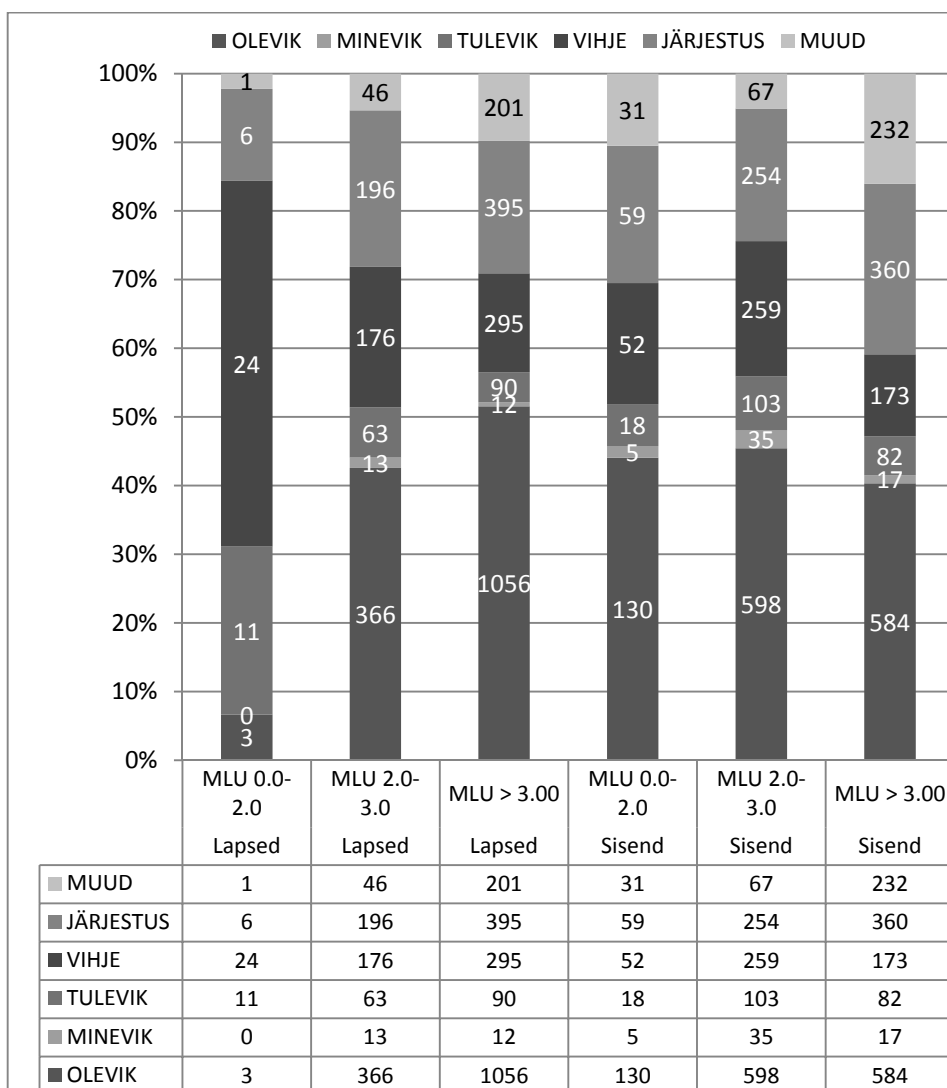
Faasis 3 (MLU > 3,00) on lapse sõnavaras (ajasõnu kokku 2049) ülekaalus samuti olevikule osutavad ajasõnad (52%), millele järgneb järjestussõnade (19%) ja ajavihje sõnade (14%) kasutussagedus. Andmete järgi on sel perioodil suurenenud muude ajasõnade osakaal (10%). Tulevikule osutavate ajasõnade (4%) ja minevikule osutavate ajasõnade (1%) osakaal on kõige väiksem.

Lapsekeele ja sisendkeele ajasõnade kasutus erineb enim faasis 1 (vt joonis 3.2), kui sisendkeele analüüsimaterjalis on registreeritud kokku 295 ajasõna. Sel lapse kõne arengu varaseimal perioodil on sisendkeeles suurem olevikule osutavate ajasõnade osakaal (44%), millele järgneb järjestussõnade (20%) ja ajavihje sõnade (18%) kasutussagedus. Faasis 1 on sisendkeele ajasõnade osakaal väiksem muude ajasõnade (11%, vt näiteid lisa 2), tulevikule osutavate (6%) ja minevikule osutavate ajasõnade (2%) osas. Faasis 1 esinevate sisendkeele ajasõnade osakaal näitab märgatavat seost laste ajasõnade kasutusega edasisel kõne arengu perioodil faasis 2 (vt joonis 3.2).

Faasis 2 esineb sisendkeele materjalis 1316 ajasõna, mille hulgas on suurim osakaal oleviku ajasõnadel (45%). Hulga poolest võrdselt on kasutatud järjestussõnu (19%) ja ajavihje sõnu (20%). Vähemat kasutust leiavad sisendkeeles tulevikule osutavad ajasõnad (8%), muud ajasõnad (5%) ja minevikule osutavad ajasõnad (3%). Faasis 2 on seos lapsekeele ajasõnarühmade osakaalu ja sisendkeele ajasõnarühmade osakaalu vahel – mõlemas esineb kõige rohkem oleviku ajasõnu, millele järgneb järjestussõnade ja ajavihje sõnade kasutus ning vähemal määral on kasutatud muid ajasõnu (vt lisa 2), tulevikule osutavaid ja minevikule osutavaid ajasõnu (vt joonis 3.2).

Faasis 3 on sisendkeele materjalis registreeritud 1448 ajasõna, mille hulgas on suurim osakaal oleviku ajasõnadel (40%) ja sellele järgneb järjestussõnade osakaal (25%). Vähem on kasutatud ajavihje sõnu (12%), tuleviku ajasõnu (6%) ja mineviku ajasõnu (1%). Märkimisväärne on muude ajasõnade osakaalu (16%) suurenemine võrreldes eelnevates faasides esinevaga. Faasis 3 esineb lapsekeele ja sisendkeele ajasõnarühmade esinemise osakaalus märgatav seos (vt joonis 3.2).

Analüüs näitas kokkuvõtlikult, et faasis 1 ilmuvad lapse sõnavarasse esimesed ajasõnad, teistest rohkem on kasutatud ajavihje sõnu. Suurim muutus leiab aset faasis 2 – siis suureneb lapse sõnavaras ajasõnade osakaal üldiselt ja ajarühmade osakaalu poolest on suurim osa oleviku ajasõnadel, seejärel järjestussõnadel ja ajavihje sõnadel. Kokkuvõttes erineb lapsekeele ja hoidjakeele ajasõnade rühmade osakaal enim faasis 1, edasisel kõne arengu perioodil (faasid 2, 3) esineb lapsekeele ajasõnade ja hoidjakeele ajasõnade esinemissageduse vahel seos. Lapsekeele ajasõnarühmade osakaal sarnaneb hoidjakeeles esinevate ajasõnarühmade jaotuvusega.

Joonis 3.2. Ajasõnade rühmade arvuline jaotus lapsekeeles (N=7) ja sisendkeeles (N=4) kokku (periodiseering põhineb laste MLU arengul). Individuaalseid andmeid selle kohta vt lisa 1 tabelid nr 6, 12, 18.

Esimese ajasõnana ilmub lastel *jälle* (Andreasel vanuses 1;8 (MLU 1,25) ja Carlosel 1;7 (MLU 1,44)) ja selle kasutust iseloomustab ilma verbita esinemine (vt tabel 3.4). Kontekstide poolest on ajasõnade esmakasutusel ülekaalus imitatsioon, verbita kasutus ja kasutus koos verbi olevikuvormiga. Analüüsitud seitsme lapse materjalist vähemalt nelja lapse repertuaaris esinevad järgmised ajasõnad: *praegu, nüüd, kohe, homme, juba, veel, jälle, pärast, siis*. Vaid ühekahe lapse sõnavaras olevad ajasõnad on *täna, eile, ammu, varsti, alles, enne*.

Tabel 3.4. Ajasõnade esmakasutused analüüsitud lindistustes; märgitud on lapse vanus ja sulgudes ajasõna esinemise kontekst (esinemine koos verbiga)

Ajasõna	Andreas	Carlos	Hendrik	Mariliis	Mihkel	Liisa	Mariann
<i>praegu</i>	1;8 (Ø)*	1;10 (Ipf)	2;4 (Ng)		3;0 (Ng)	3;0 (Pr)	
<i>nüüd</i>	2;0 (Ø)	1;10 (Pr)*		2;6 (Ipf)	3;0 (Ng)	3;0 (Ng)	2;7 (Ipr)
<i>täna</i>	2;0 (Ø)*			2;7 (Ipf)			
<i>eile</i>	2;0 (Ipf)*			2;7*			
<i>ammu</i>	3;0 (Ipf)		2;4 (Ø)				
<i>varsti</i>	2;1 (Pr)	1;8 (Pr)					
<i>kohe</i>	2;0 (Ipr)*	1;8 (Pr)		2;6 (Pr)	3;0 (Ø)		2;10 (Pr)
<i>homme</i>	2;0 (Pr)*		2;4 (Pr)	2;7 (Pr)		3;0 (Pr)	2;10 (Pr)
<i>juba</i>	1;10 (Ipf)*		2;5 (Ø)	2;6 (Pr)	3;0 (Ipf)	3;0 (Ipf)	
<i>veel</i>	1;9 (Ø)		2;4 (Ng)	2;7 (Ipr)	2;7 (Ø)	3;0 (Ng)	2;7 (Pr)
<i>jälle</i>	1;7 (Ø)*	1;7 (Ø)*			2;6 (Ø)	2;7 (Ø)	2;6 (Ø)
<i>alles</i>	2;0 (Ipf)						
<i>enne</i>	2;0 (Pr)						
<i>pärast</i>	2;0 (Ø)*	1;8 (Ø)*			3;0 (Pr)	3;0 (Pr)	
<i>siis</i>	2;0 (Ø)	1;9 (Pr)	2;1 (Pr)		3;0 (Pr)	2;10 (Pr)	2;10 (Pr)

Märkused: * – imitatsioon; Ø – verbita; Ipf – lihtminevik; Ipr – imperatiiv; Ng – verbieitus; Pr – olevik.

3.3.1. Olevikule osutavad ajasõnad

Esimeste ajasõnade hulgas on eesti lastel kõnehetke aega märkivad ehk olevikule osutavad *praegu*, *nüüd* ja *täna*. Oleviku ajasõnu on analüüsitud lapsekeele ja sisendkeele materjalis kõige rohkem (vt joonis 3.2). Oleviku ajasõnade hulgas on sagedasemad *nüüd* ja *praegu*, ühikuline ajasõna *täna* on harvaesinev (vt tabel 3.5). Kõne varajase perioodi alguses faasis 1 (MLU < 2,00) on oleviku ajasõnade kasutus harv, lindistustes on registreeritud olevikulise ajasõna *praegu* esinemine 3 korral vaid ühel lapsel. Kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00) on kasutanud kõik vaatlusalused lapsed ajasõnu, mis viitavad olevikule. Materjal näitab et lapsekeeles ja sisendkeeles on kõige sagedasem oleviku ajasõna *nüüd*, sellele järgneb *praegu*, ühikulist ajasõna *täna* esineb nii lapse- kui sisendkeeles vähem kui teisi oleviku ajasõnu. Ajasõnade *praegu* ja *nüüd* kasutus suureneb MLU kasvades, kuid *täna* kasutussagedus olulisel määral ei suurene (vt tabel 3.5).

Tabel 3.5. Oleviku ajasõnade hulk lapsekeeles (n=1430) ja sisendkeeles (n=1308)

Laps	Faas	<i>praegu</i>	<i>nüüd</i>	<i>täna</i>	Kokku	Sisend	<i>praegu</i>	<i>nüüd</i>	<i>täna</i>	Kokku
Andreas	Faas 1	3	-	-	3	And ema	8	37	19	64
	Faas 2	106	195	31	332		100	282	79	461
	Faas 3	170	837	49	1056		135	382	67	584
Carlos	Faas 1	-	-	-	-	Car ema	1	12	2	15
	Faas 2	2	6	-	8		-	16	1	17
Hendrik	Faas 1	-	-	-	-	Hen ema	1	29	7	37
	Faas 2	2	-	-	2		7	24	-	31
Mariliis	Faas 2	-	9	1	10	Mar ema	7	67	5	79
Mihkel	Faas 1	-	-	-	-	LAH	3	8	3	14
	Faas 2	-	5	-	5		-	6	-	6
Liisa	Faas 1	-	-	-	-					
	Faas 2	3	1	-	4					
Mariann	Faas 1	-	-	-	-					
	Faas 2	-	10	-	10					
KOKKU		286	1063	81	1430	KOKKU	262	863	183	1308

Kuigi ajasõnad *praegu* ja *nüüd* on sünonüümsed, tähistades kõnelemise hetke hõlmavat pikemat või lühemat ajalõiku, on mõlemad lapsekeeles sagedasti esinevad sõnad. Järgnev analüüs näitab, et neid sõnu kasutatakse mõnevõrra erinevalt. Täiskasvanupärase kasutuse kohta on Ann Veismann välja toonud sõnade *nüüd* ja *praegu* semantilise erinevuse: *praegu* ajaviide väidetakse olevat üldisem ja neutraalsem, mistõttu lauses võib sõna *nüüd* enamasti asendada sõnaga *praegu*, kuid vastupidi on ebasobivam (vrd *kommid on nüüd otsas* vs *kommid on praegu otsas*). Sõna *nüüd* tähendus on oma osutuselt kitsam ja kontrasteeriv, st leidub veel mingi ajahetk, millega sõna *nüüd* tähendus end suhestab. (Pajusalu jt 2004: 95)

3.3.1.1. Praegu

Valdavalt esineb adverb *praegu* lastel samas tähenduses, nagu täiskasvanudki seda kasutavad, ehk tähistamaks kõnelemise hetke hõlmavat ajavahemikku. Ajasõna *praegu* ilmub lapse repertuaari faasis 1 (vt tabel 3.4) ja selle produktiivne kasutus ilmneb kõne arengu faasis 2 (vt tabel 3.6). Lapsekeeles esineb *praegu* sagedamini kahes konstruktsioonis: koos verbi olevikuvormiga (faas 2: 41%, faas 3: 57%) ja eitava verbivormiga (faas 2: 23%; faas 3: 36%). Sisendkeele andmed näitavad sama tulemust, suurim osakaal *praegu* kasutuses on esinemisel koos olevikuvormis verbiga (faas 1: 23%; faas 2: 44%; faas 3: 38%) ja koos negatsiooniga (faas 1: 61%; faas 2: 48%; faas 3: 40%). Seega, faasis 2 ja faasis 3 on sisendkeele ja lapsekeele vahel on näha märgatavat seost *praegu*

kasutuses: mõlemas esineb *praegu* sagedamini koos verbi olevikuvormiga ja eitava verbivormiga. Mõnevõrra erinev võrrelduna sisendkeelele on lapsekeele sagedasem *praegu* kasutus minevikuvormis verbiga (faas 2: lapsekeeles 18%, sisendkõnes 4%), ilma verbita (faas 2: lapsekeeles 10%, sisendkõnes 0%) ja imperatiivis verbiga (faas 3: lapsekeeles 2%, sisendkõnes 14%).

Tabel 3.6. Ajasõna *praegu* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>praegu</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	1	0	3% (3)	0	0	0
Af						
+Pr	1	23% (3)	41% (47)	44% (50)	57% (98)	38% (52)
+Pst	1	8% (1)	18% (20)	4% (5)	4% (6)	6% (8)
Ng						
+Pr	0	61% (8)	23% (26)	48% (55)	36% (61)	40% (54)
+Ipr (Af/Ng)	0	8% (1)	5% (6)	4% (4)	2% (4)	14% (19)
Ø	0	0	10% (11)	0	1% (1)	2% (2)
Kokku	100% (n = 3)	100% (n = 13)	100% (n = 113)	100% (n = 114)	100% (n = 170)	100% (n = 135)

Sõna *praegu* ilmub lapse repertuaari ajasüsteemi omandamise algetapil, siis kui ilmuvad esimesed verbi olevikuvormid. Lindistuste materjali põhjal ilmub *praegu* esimest korda kõne arengu faasis 1 (vt tabel 3.5), kuid kasutus on harv, registreeritud vaid ühel lapsel. Andreasel ilmub esimene *praegu* vanuses 1;8 (MLU 1,23) imitatsioonina (näide 1), kui laps kordab ema öeldut (rida 9):

(1) Andreas 1;8.25

1. EMA: paistab sealt, nina paistab ainult *praegu*. [merisea nina]⁴⁹
2. EMA: nina paistab.
3. AND: sille [= sülle].
4. EMA: ei võta sülle.
5. EMA: eile läks notsu meil jooksu, eksole?
6. AND: ookse. [Imit]
7. EMA: jaa, ei lase *praegu*.

⁴⁹ Siin ja edaspidi on keelenäidete kommentaarid ja selgitused märgitud järgmiselt. Nurksulgudes on esitatud selgitus (nt imitatsiooni ehk korduse kohta [Imit]) või (oletatav) sõna tähendus (nt väljendi *nina paistab* kohta [merisea nina]); nurkusulgudes võrdusmärgi järel on esitatud täiskasvanupärane või kirjakeelne sõnavorm või väljend (nt *präägu* kohta [= *praegu*]). Ümar-sulgudes on esitatud dialoogi selgitav kommentaar (nt *dadaa* kohta (laps lehvitab käega)).

8. EMA: emme võtab pärast sülle, aga *praegu* ei võta.

9. AND: *päägu* [= *praegu*]. [Imit]

10. EMA: *praegu* ei võta.

Iseseisev *praegu* kasutus lapse vanuse kasvades suureneb, enamasti tähistatakse sellega situatsiooni või tegevuse toimumist kõnehetkel, mistõttu on sage ajasõna *praegu* kasutus koos verbi olevikuvormiga (eriti verbiga *olema*⁵⁰). Olevikulise verbiga konstruktsioonide osakaal on näidatud tabelis 3.6.

Dialooginäited 2 ja 3 ilmestavad *praegu* kasutust koos olevikuvormis verbiga, kui selle abil viidatakse mingi tegevuse olevikulisele toimumishetkele. Näites 2 püüab laps emale selgitada, et videokaameras jookseb kõnehetkel film (rida 1). Ema selgitab kõnehetkel toimuvat olukorda (rida 2) ja edastab informatsiooni lapse poolt soovitud tegevuse võimalikkuse kohta edaspidi (rida 3):

(2) Andreas 2;1.04 (situatsioon: kaameraga salvestamine)

1. AND: *päegu* [= *praegu*] on vilm [= film].

2. EMA: *präegu* [= *praegu*] ei ole kedagi, vaata täitsa tühi on, Antsu [Andreas] peab tagasi minema sinna filmi.

3. EMA: mine söö edasi, siis on Antsu [Andrease] film, siis pärast vaatame.

Ema-lapse vestluses on ajasõnade kasutamise ajendiks mingi tegevuse toimumise aja täpsustamine nii, et vestluses osalejad sellest üheselt aru saaksid. Näites 3 räägib laps eesolevast sündmusest (rida 1) ja kuna ta ei piiritle kirjeldatava tegevuse aega täpsemalt kui olevikuvormis verbiga, siis täpsustab ema seda vastandlike ajasõnadega (rida 2): *täna ei lähe, homme läheme*. Laps täpsustab seda omalt poolt, paigutades kõnehetkel kehtiva situatsiooni (*kodus olemine*) ajasõna *praegu* abil olevikku (rida 3):

(3) Andreas 2;1.04

1. AND: nääme [= lähme] Mattile [= Madlile] külla.

2. EMA: täna ei lähe Madlile külla, homme lähme.

3. AND: *päägu* [= *praegu*] oleme kodus.

4. EMA: jah.

Ajasõna *praegu* kasutus koos verbiga *olema* on sage eriti varases kasutuses (faasi 2 alguses), hiljem lisanduvad repertuaari teisedki verbid, mida adverb *praegu* laiendab.

Sageduselt teine kasutus koos olevikuvormis verbiga esinemise kõrval on ajasõna *praegu* esinemine koos verbieitusega. Analüüsitulemuste põhjal kasutavad lapsed ajasõna *praegu* eituslikus konstruktsioonis varasel kõne arengu

⁵⁰ Verb *olema* on varases lapsekeeles üks sagedasemaid üldse (vt nt Kohler 2003: 63) ja selle esilduvus tuleneb otseselt vajadusest väljendada millegi olemasolemist, nimetamist või mitteolemist (Pajusalu jt 2004: 123–124).

perioodil küllalt sageli. See on registreeritud alates kõne arengu faasist 2 (vt tabel 3.6). Vaatlusaluste laste – Andrase (MLU 1,25), Carlose (MLU 1,67) ja Hendriku (MLU 1,65) – materjalis on registreeritud esimene eituslik vorm vanuses 1;8. Varasemad uurimused eesti verbikategooria omandamise kohta on näidanud, et kõne arengu algperioodil on produktiivsed eituslikud verbivormid (nt *ei taha* ja *ei saa*) (vt Vihman, Vija 2006: 266; Kohler 2003; Pajusalu jt 2004). Näiteks eituslik verbivorm *ei saa* omab lapsekeeles sõltuvalt kontekstist ja intonatsioonist mitut erinevat funktsiooni (Pajusalu jt 2004: 122). Vanuse kasvades muutuvad laste keelelised väljendused rikkalikumaks ja verbieitust hakatakse kombineerima ka teiste sõnadega.

Mitteolemise (st eituse) väljendamine koos ajasõnaga *praegu* ilmub vaatlus-alustel lastel umbes kaheaastaselt, faasis 2 (MLU 2,00–3,00). Kui eitusliku verbiga (olevikuvormis) edastatakse info millegi mitteolemise või mittetoimumise kohta, mingi situatsiooni kehtivuse või mittekehtivuse kohta, siis sellega koos esinev *praegu* aitab implitseerida mainitud olukorra võimaliku toimumise aega mingil muul ajahetkel kui kõnehetk. Eituslikku verbi sisaldavatest näidetest järeldub, et viitehetkel (olevikus) kirjeldatud situatsiooni toimumine on võimalik ja/või ootuspärane muul ajal (pigem tulevikus kui minevikus):

(4) Hendrik 2;4.08 (situatsioon: õmblusmasina käsitsemine)

1. HEN: ei lähe see, *praegu* [= *praegu*] ei lähe.
2. EMA: *praegu* ei lähe?
3. EMA: kuhu ta ei lähe?
4. HEN: ära ei lähe.

(5) Mihkel 3;0.20 (situatsioon: taskute sisu uurimine)

1. MIH: minul on sees kumm [= kumm].
2. MIH: *pägu* [= *praegu*] ei saa.

Seega, eitavas kontekstis implitseerib *praegu* mingi muu aja, millal eitatud sündmus aset võiks leida. Pole võimalik siiski öelda, millisele suunale see ajateljel osutab. Ei saa üheselt väita, et kombinatsiooni '*praegu*+eituslik verb' võidakas kasutada tulevikule osutamiseks. Näiteks lausest *praegu ei lähe poodi* võib järeldada selle tegevuse hilisema võimaliku toimumise, kuid selle lause tulevikuliseks tõlgendamisel on märkimisväärne osa verbi leksikaalsetel omadustel.

Näites 6 väljendab laps toimumise-mittetoimumise (ajalist) vastandust *hak-kama*-verbi algusetähenduse (rida 1) ja konstruktsiooni '*praegu*+ Ng' vastavusse seadmisega (rida 2). Vastandus on järeldatav ka näites 7 (rida 1), viidates kirjeldatud olukorra kehtivusele või mittekehtivusele:

(6) Andreas 2;1.0 (situatsioon: muusika kuulamine)

1. AND: akkaski [= hakkaski] laulma.
2. AND: *pägu* [= *praegu*] ei laula.

(7) Andreas 3;1.06 (mängusituatsioon: bussisõit)

1. AND: mina alles hakkam tulema, ma *praegu* ei tule.

2. AND: ma *praegu* parandan.

Eesti keeles saab relatiivset tulevikku ehk vaatlushetkest hilisemat aega väljendada olevikuvormis perfektivsete verbidega, nagu *tuleb*, *läheb*, *saab*, *jääb* (Metslang 1994b: 535–536). Konstruksioonis '*praegu*+eituslik verb' on lapsed kasutanud enamasti verbe *olema*, *saama*, *minema*, Andreasel esineb ka verb *tulema*. Nimetatud verbid on kõnealuse kombinatsiooni puhul sagedased, kuid rohkem kui ühel juhul on lapsed kasutanud ka teisi verbe, näiteks *laulma* (näide 6), *töötama* (näide 8), *tohtima* (näide 9), *mängima* (näide 10), *lindistama*, *panema*, *tahtma*, *võtma*, *sõitma*, *põlema* jm.

(8) Andreas 2;1.12

AND: nukk *päägu* [= *praegu*] ei tööta.

(9) Andreas 3;1.11

AND: *praegu* ei tohi kosmosesse lasta, ma alles ehitan kosmose asja.

(10) Andreas 2;4.13

AND: *praegu* ei mängi.

Analüüsitud lindistuste materjali sisendkeele andmetes on samuti sage *praegu* kasutus eituslikus konstruksioonis (vt tabel 3.6). Kõigi vaatlusaluste laste sisendkõnes on kasutatud eitavas lausekontekstis koos ajasõnaga *praegu* enim verbi *olema* (näide 11, rida 2; näide 12, rida 2), mitmel juhul on kasutatud verbe *saama*, *minema*, *tohtima*, *tahtma*, *võtma*, *puhuma*, *ronima*, *puutuma*:

(11) Hendrik 2;3.26

1. EMA: aga *praegu* on väljas valge ja päike paistab.

2. EMA: *praegu* pole tuld vaja.

(12) Mihkel 2;3.14

1. MIH: emme, emme.

2. LAH: ei ole *praegu*, varsti tuleb emme.

Kuigi *praegu* kasutus koos verbi minevikuvormiga on võrdlemisi harv nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles (vt tabel 3.6), on ühel lapsel esimene *praegu* kasutus registreeritud selles funktsioonis (näide 13). Vanuses 1;10 (MLU 2,14) on Carlos adverbiga laiendanud lihtminevikuvormis verbi (*koppidas*). Kirjeldatud situatsioon on vahetult enne kõnehetke lõppenud ja laps kasutab selle väljendamiseks imperfektis verbivormi, adverbiline laiendus aitab täpsustada tegevuse (*koputamise*) ajahetke, st paigutab selle olevikku:⁵¹

⁵¹ Laste esimesed minevikuvormid väidetaksegi olevat aspektitähendusega (vt nt Antinucci, Miller 1976: 167; eesti keele kohta Argus 2007a: 28).

(13) Carlos 1;10.21

1. CAR: kes koppidas [= koputas] *praegu*?
2. KAJ: kesse [= kes see] koputas?
3. KAJ: linnuke koputas.
4. CAR: linnuge [= linnuke] kobudas [= koputas].

Lapsekeele erijoonena saab välja tuua *praegu* kasutuse ilma verbita, selle osakaal on erineb hoidjakeelest märkimisväärselt faasis 2 (s.o 10%; vt tabel 3.6):

(14) Liisa 3;3.0

1. LII: *päägu* [= *praegu*] *päägu* [= *praegu*] pühadapääv [= pühadepäev].
2. REA: pühadepäev tuleb jah.
3. LII: jaa.

(15) Hendrik 2;5.30

1. HEN: ei, toole [= toores], pähh.
2. HEN: pähh *paegu* [= *praegu*].

Sisendkeele *praegu* kasutuses saab välja tuua erijoone, et võrrelduna lapsekeelse kasutusega, esineb see faasis 3 sagedamini imperatiivses konstruktsioonis (vt tabel 3.6). On täheldatud, et lastele suunatud kõnes kasutatakse sageli imperatiivi (Kohler 2003; Argus 2008a: 33; Tulviste jt 2004)⁵². Direktiivse suhtluse eesmärk on osutada käskude ja keeldude kehtimisele kõnehetke ajal (näited 16, 17):

(16) Hendrik 1;8.13

EMA: ole hea, ära *praegu* mängi. [klaverimängu kohta]

(17) Andreas 2;0.09

EMA: ära puhu *praegu*, natuke keevad veel.

Ajasõna *praegu* tähistab lapsekeeles kõnelemise hetke hõlmavat (laiemat) ajavahemikku. *Praegu* sageneb lapse repertuaaris kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00), sel perioodil algab ka *praegu* produktiivne kasutus (analüüsimaterjali põhjal vähemalt kolmel lapsel: Andreasel, Hendrikul, Liisal, vt lisa 1 tabel 7). Põhiliselt esineb *praegu* lapsekeeles olevikulises kontekstis, sage on ka esinemine verbieitusega. Ka sisendkeeles on need konstruktsioonid põhilised, seega esineb lapsekeele ja sisendkeele vahel sarnasus *praegu* kasutuses. Erinevusi on kaks: lapsekeeles esineb *praegu* suhteliselt sageli ilma verbita ja sisendkeele erijooneks on *praegu* esinemine koos imperatiivse verbiga.

⁵² Samuti on leitud, et verbivormide ilmumisjärjekord saab alguse imperatiivvormidest, millele järgneb eitav kõne (Kohler 2003; Vihman, Vija 2006: 267; Argus 2007b: 199; vt ka Salasoo 1995: 252; Argus 2004: 51).

3.3.1.2. Nüüd

Oleviku ajasõna *nüüd* esineb lapsekeeles põhiliselt hetkelisele ajale viitamisel. Erinevus *praegu* kasutusest seisneb viitamises oleviku ajahetke ulatusele: *nüüd* viitab pigem hetkelisele olevikuajale. Olevikule üldisemalt ja täpsemalt vahetu kõnehetke ajale viitav ajasõna *nüüd* ilmub lapse sõnavarasse ja selle produktiivne kasutus leiab aset kõne arengu faasis 2 (vt tabelid 3.4 ja 3.7). Lapsekeelses kasutuses väljendab *nüüd* vahetut kõnehetke aega, mis markeerib tegevuse või situatsiooni muutuse, enamasti mingi tegevuse algushetke. Lapsekeeles esineb see sagedamini koos olevikuvormis verbiga (faas 2: 58%; faas 3: 68%) ja ilma verbita (faas 2: 21%). Kõigis kõne arengu faasides esineb *nüüd* sisendkeele andmetes sagedamini kahes kontekstis: verbi olevikuvormiga (faas 1: 67%; faas 2: 67%; faas 3: 64%) ja koos imperatiivse verbiga (faas 1: 22%; faas 2: 22%; faas 3: 15%). Faasis 2 on lapsekeele ja sisendkeele *nüüd* kasutuses märgatav seos – suurim on osakaal esinemisel koos olevikuvormis verbiga (lastel 58%, sisendkõnes 67%), suhteliselt võrdne osakaal koos minevikuvormis verbiga esinemisjuhtudel (lastel 9%, sisendkõnes 8%). Märgatavad erinevused *nüüd* kasutuses faasis 2 ilmnevad imitatsiooni osakaalus (lapsekeeles 6%, sisendkõnes 0%), imperatiivi osakaalus (lapsekeeles 2%, sisendkõnes 22%), verbita esinemiste osakaalus (lapsekeeles 21%, sisendkõnes 2%). Faasis 3 sarnaneb lapse *nüüd* kasutus sisendkeele omaga, valdavalt esineb see ajasõna koos olevikuvormis verbiga (lapsekeeles 68%, sisendkõnes 64%).

Tabel 3.7. Ajasõna *nüüd* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>nüüd</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	6% (13)	0	1	1
Af						
+Pr	0	67% (58)	58% (131)	67% (265)	68% (573)	64% (245)
+Pst	0	5% (4)	9% (20)	8% (33)	10% (81)	15% (58)
Ng						
+Pr	0	4% (3)	4% (9)	1% (2)	3% (25)	3% (10)
+Ipr (Af/Ng)	0	22% (19)	2% (5)	22% (89)	15% (121)	15% (58)
Ø	0	2% (2)	21% (48)	2% (9)	4% (36)	3% (10)
Kokku	0	100% (n = 86)	100% (n = 226)	100% (n = 398)	100% (n = 837)	100% (n = 382)

Kõne arengu varasel perioodil faasis 2 iseloomustab lapsekeele *nüüd* kasutust imitatsioonina esinemine:

(18) Carlos 1;10.07

1. EMA: ootame *nüüd*.
2. CAR: oodame [= ootame] *niid* [= nüüd]. [Imit]

(19) Andreas 2;0.13

1. ISA: ei, *nüüd* on juba voodi peal.
2. AND: *nüüd* voodi pääl [= peal]. [Imit]

Ajasõna *nüüd* esineb lapsekeeles ja sisendkeeles (vt ka näited 18, 19) kõige sagedamini koos olevikuvormis verbiga (vt tabel 3.7):

(20) Carlos 1;10.07 (situatsioon: klotsimäng)

1. CAR: teine kah.
2. EMA: teine kah, jah.
3. CAR: *nüüd* ongi.

(21) Andreas 2;3.26

AND: *nüüd* hakkan lindistama.

(22) Andreas 2;3.26

AND: *nüüd* tõusen püsti, teen pilti.

Koos ajasõnaga *nüüd* esinevad verbid on tuumverbid: *olema* (näide 20, rida 3), *tulema*, *saama*, *minema*, *tegema*. Rohkem kui kahel korral koos nimetatud ajasõnaga esinevad verbid on *hakkama* (näide 21), *juhtuma*, *tõusma* (näide 22), *klõpsutama*, *plärisema*, *kuulama*, *puhuma*, *hingama*, *kukkuma*, *naeratama*, *hüppama*, *kiikuma*, *plaksutama*, *kortsutama*, *kirjutama*, *lõikama* jm. Ajasõna *nüüd* rõhutab nendega koosinemisel alguse tähendust.

Faasis 2 on näha sarnasust lapsekeele ja hoidjakeele vahel ajasõna *nüüd* kasutuses koos lihtminevikus verbiga (vt tabel 3.7). Näiteks lihtminevikuvormis verb *hakkama* (näide 23, rida 1) märgib kirjeldatud tegevuse algust (*hakkas käima*). Samuti märgib tegevuse algust olevikuvormis *hakkama* (näide 21: *nüüd hakkan lindistama*). Ajasõna *nüüd* markerib neil juhtudel täpse viitehetke:

(23) Andreas 2;0.24

1. AND: *niid* [= nüüd] akkas [= hakkas] kutsu käima.
2. AND: kusta [= kutsa] augub [= haugub].
3. EMA: Antsu [= Andreas] pani kutsa käima või?
4. AND: jaah [= jah].

(24) Carlos 1;10.07

1. CAR: mis seal *nüüd* juhtus?
2. KAJ: ümber vist läks näed. [klotsidest ehitatud torni kohta]

Kõne arengu varasel perioodil kasutavad lapsed ajasõna *nüüd* sageli ilma verbita (vt tabel 3.7). Võib oletada, et sel juhul on selle tähendus on laiahaardeline, haarates korraga kogu kõnealuse (koondatud tähelepanu) situatsiooni. Sellest järeldub kõnehetke ajal toimuv ning igal tingimusel täpsustavat verbi ei lisatagi. Ajasõnaga *nüüd* viidatakse sellises kasutuses vahetule kõnehetkele (näited 25, 26):

(25) Andreas 2;0.03 (situatsioon: televiisori vaatamine)

1. AND: lõppes ära.
2. EMA: jah, väike Hobo lõppes ära.
3. AND: *nüüd* teletupsud.
4. EMA: ei vist ei tule, *nüüd* tuleb.
5. AND: pintsesess [= printsess].
6. EMA: ei printsess ei tule, *nüüd* tuleb kümnest kümme.

(26) Andreas 2;0.07

1. AND: nänkut [=jänku] rohtu. [jänesepildiga palavikusiirupit]
2. EMA: ei meil ei ole vaja võtta seda siirupit sest et sa ei ole palavikus.
3. AND: nänkut [= jänkut].
4. AND: Antsu [Andreas] *nüüd* köharohtu.
5. EMA: köharohtu on meil haiglas, mida me võtame.

Vahetu kõnehetke piiritlemine, hetkelisele ajale osutamine ajasõnaga *nüüd* võib olla motiveeritud sellest, et laps soovib näiteks mängusituatsioonis tegevuse või situatsiooni muutust markeerida (näide 27, rida 2) või öelda (ka nõuda), mida järgmisena tema arvates teha tuleks:

(27) Mariann 3;3.0 (situatsioon: juuksuri-mäng)

1. MAN: kõik on.
2. MAN: kõik mul, *nüüd* sinu kord.

See põhjendab *nüüd* kasutust järjestust hõlmavates mängusituatsioonides, kus laps näiteks asetab klotse torniks, mänguasju ritta või teeb midagi muud sellist, milles lõpliku eesmärgini jõudmiseks tuleb läbida vaheetapid (sellega seoses tegevuse muutumine). Vanuse lisandudes lapse sõnavara kasvab ja seoses sellega suureneb nende väljendite hulk, kus esinevad koos nii ajasõna *nüüd* kui ka mingit situatsiooni või tegevust tähistav verb (näide 20, rida 2):

(28) Andreas 2;0.10 (situatsioon: pintsliga värvimine)

1. AND: nii *nüüd* selle, *nüüd* selle, *nüüd* sellega.
2. AND: *nüüd* Atsu [Andreas] puhkab.

Hoidjakeele erijoonena saab välja tuua *nüüd* kasutuse koos imperatiivse verbiga (vt tabel 3.7), selles kontekstis esinemise osakaalu erinevus avaldub eelkõige

faasis 2. Imperatiiv edastab otsese nõudmise, et midagi tehtaks, ajasõna *nüüd* täpsustab väljendatud tegevuse ajahetke:

(29) Hendrik 2;4.08

EMA: kuule, ole kalli, mine vii *nüüd* jah kappi ära.

(30) Mariliis 2;6.02

EMA: nii *nüüd* käed mõlemad ette!

EMA: ja *nüüd* ütled kummast käest!

EMA: pane *nüüd* käed mõlemad ette, nii.

Faasi 2 lõpul ja faasis 3 suureneb lapsekeeles ajasõna *nüüd* esinemine koos imperatiivis verbivormiga:

(31) Mariliis 2;6.02 (MLU 2,15)

MAR: küsi, küsi *nüüd*!

(32) Andreas 2;1.12 (MLU 2,91)

AND: kinni, emme, pane kinni *nüüd*.

Tuginedes ajasõnade *praegu* ja *nüüd* eelkirjeldatud semantilisele erinevusele, mis osutab, et *nüüd* kasutus täiskasvanukeeles on kitsam ja kontrasteerivam kui *praegu* kasutus, tuleb tõdeda, et ka lapsekeeles *praegu* ja *nüüd* on semantiliselt erinevad. Lapsekeeleski kasutatakse laiemale olevikule viitamiseks ajasõna *praegu* ja piiritletud olevikule ehk vahetule kõnehetkele viitamiseks ajasõna *nüüd*.

Oleviku ajasõnade, sünonüümsete *nüüd* ja *praegu* võrdluses saab välja tuua asjaolu, et kui *praegu* kasutus eitavas kontekstis on lapsekeeles üsna sage, siis *nüüd* esinemine eitavas lauses on suhteliselt harv (vt tabel 3.7). Dialooginäites 33 on tegemist koondatud tähelepanu situatsiooniga, kus ema ja laps mängivad magnettahvliga, millele kirjutatud saab hõlpsalt ära kustutada. Kui ema hakkab pildil olevat kustutama, siis kasutab laps mitme kõnevooru vältel imperatiivi eitust (read 1, 2), väljendades sellega, et kavatsetaavaks tegevuseks pole õige hetk. Tegevuse toimumise võimalikkuse edastab laps imperatiivis verbiga (rida 6):

(33) Andreas 3;0.01

1. AND: ära lase *praegu*.

2. AND: emme, ära lase *praegu*.

3. EMA: *praegu* ei lase.

4. AND: *praegu* vaata, kuni sinul tuleb.

5. EMA: jah.

6. AND: vaata *nüüd* lase, *nüüd* võid lasta.

Ajasõna *nüüd* kasutatakse olevikuaja hetkelise sündmuse tähistamiseks. Seda kasutatakse ka muutuse tähistamisel (sobib tegevuse alguse ja lõpu markeerimiseks). Ajasõna *nüüd* ilmub lapsekeelde kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–

3,00) ja selle produktiivne kasutus areneb välja faasi 2 jooksul (analüüsimaterjali põhjal viiel lapsel: Andreasel, Mariliisil, Carlosel, Mihklil ja Mariannil, vt lisa 1 tabel 7). Enim esineb *nüüd* lapsekeeles koos olevikuvormis verbiga. Ka sisendkeele materjalis on see konstruktsioon põhilisem, seega esineb lapsekeele ja sisendkeele vahel sarnasus *nüüd* kasutuses. Erinevusi lapsekeele ja hoidjakeele vahel on siin kolm: lapsekeeles esineb *nüüd* sagedamini imitatsioonina ja ilma verbita. Sisendkõnes on sagedasem *nüüd* esinemine koos imperatiivse verbiga.

3.3.1.3. Täna

Olevikule osutav ühikuline ajasõna *täna* esineb lapsekeeles põhiliselt kõnehetke ajale viitamisel. Ajasõna *täna* ilmub lapse sõnavarasse kõne arengu faasis 2 (vt tabel 3.4), kuid esinemissagedus on võrdlemisi harv (vt tabel 3.5). Produktiivne kasutus leiab aset samuti faasis 2, kuid veel faasis 3 erineb lapse ja täiskasvanu *täna* (vt tabel 3.8).

Lapsekeeles esineb *täna* sagedamini imitatsioonina (faas 2: 19%) ja koos olevikuvormis verbiga (faas 2: 55%; faas 3: 72%). Kõigis kõne arengu faasides esineb *täna* sisendkeele andmetes sagedamini kahes kontekstis: verbi olevikuvormiga (faas 1: 23%; faas 2: 56%; faas 3: 25%) ja koos verbi minevikuvormidega (faas 1: 64%; faas 2: 35%; faas 3: 45%). Märgatav sarnasus on lapsekeele ja sisendkeele *täna* kasutusel koos olevikuvormis verbiga, suhteliselt võrdne osakaal on kõigis faasides koos eitusverbiga esinemisel (lapsekeeles 12–16%, sisendkõnes 8–25%). Suurim erinevus lapsekeele ja sisendkeele vahel seisneb *täna* esinemisel verbi minevikuvormidega (lapsekeeles 3–14%, sisendkõnes 35–64%). Märgatavad erinevused *täna* kasutuses (faasis 2) ilmnevad imitatsiooni osakaalus (lapsekeeles 19%, sisendkõnes 0%).

Tabel 3.8. Ajasõna *täna* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>täna</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	19% (6)	0	2% (1)	0
Af						
+Pr	0	23% (7)	55% (17)	56% (47)	72% (35)	25% (17)
+Pst	0	64% (20)	3% (1)	35% (30)	14% (7)	45% (30)
Ng						
+Pr	0	9% (2)	16% (5)	5% (4)	10% (5)	10% (7)
+Pst	0	4% (1)	0	3% (3)	2% (1)	15% (10)
Ø	0	0	7% (2)	1% (1)	0	5% (3)
Kokku	0	100% (n = 31)	100% (n = 32)	100% (n = 85)	100% (n = 49)	100% (n = 67)

Ajasõna *täna* esineb analüüsitud materjalis vaid kahe lapse lindistustes: Andreasel ja Mariliisil (vt tabel 3.4). Kuna Mariliisi materjalis on *täna* esindatud vaid ühe kasutusjuhuga, siis edasised järeldused lapsekeele *täna* kohta puudutavad vaid Andrease keelekasutust. Faasis 2 esineb *täna* sageli imitatsioonina (vt tabel 3.8), täiskasvanu öeldu kordamisena (näide 34, rida 4):

(34) Andreas 2;0.02

1. EMA: issi on hoopis tööl.
2. AND: issi on koolis pägu [= praegu].
3. EMA: *täna* on tööl.
4. AND: *täna*. [Imit]

Faasides 2 ja 3 on lapsekeeles sagedasim *täna* kasutus koos verbi olevikuvormiga (näited 35, 36) (vt tabel 3.8). Enamasti, eriti faasi 2 alguses, esineb *täna* sellises lausekonstruktsioonis, nagu see sageli sisendkõnes on (iga lindistuse alguses nimetab ema käesoleva päeva kuupäeva (nt *täna on seitsmes märts*):

(35) Andreas 2;0.08

1. AND: *täna* on.
2. AND: kaks, kolma, kaks kolmapesust.
3. EMA: mis seal on?
4. EMA: mis see tähendab?
5. AND: *täna* on kolmapesust.
6. EMA: *täna* on kolmapäev või?
7. AND: *täna* on kolmapesust.
8. AND: *täna* on kolmapäev [= kolmapäev].
9. EMA: *täna* on esmapäev.

(36) Andreas 2;0.13

1. AND: mis see tuleb *täna*?
2. ISA: vaata-vaata, mis saated *täna* tulevad.

Lapsekeeles ja sisendkeeles on ühtlaselt võrdne ajasõna *täna* esinemine koos verbieitusega, eriti võrreldes sisendkõnes *täna* kasutust faasis 1 (13%) ja lapsekeele *täna* kasutust faasis 2 (16%). Konstruktsioon '*täna* + eituslik verb' osutab tegevuse mittetoimumisele käesoleval päeval:

(37) Andreas 3;0.08 (situatsioon: hommikune vestlus)

1. AND: mina ei lähe *täna* lasteaeda.
2. EMA: ahah, ahah.
3. ISA: sa oled vist juba koolipoiss?
4. AND: lähen kooli, aga ma lasteaeda ei lähe.

Sisendkeele materjalis on suhteliselt suur osakaal *täna* esinemisel koos verbi minevikuvormidega (vt tabel 3.8). Samas on lapsekeeles konstruktsioon '*täna* + minevikuvormis verb' võrdlemisi harv. Suhteliselt suur osakaal sisendkeeles *täna* esinemisel koos negatsiooniga võib olla põhjustatud lindistussituatsioonist, kus lapse käest küsitakse eelnevalt toimunud päevasündmuste kohta. Näite 38 dialoog kasvab välja situatsioonist, kus laps on äsja lasteaiast tulnud ja ema-isa hakkavad temaga päevasündmustest kõnelema (rida 1). Isa esitatud küsimuses esinev *täna* tekitab lapsel ajaseose ja ta proovib vastata tähenduselt vastandliku ajasõnaga *homme* (rida 2):⁵³

(38) Andreas 2;0.24

1. ISA: kuidas sul *täna* läks?
2. AND: *homme* läks.
3. ISA: *homme* läks, aga *täna* ei läinudki vä?
4. AND: *täna* ei puhkepäeva ei ole.
5. ISA: ei olnud *täna* puhkepäev, puhkepäevani on veel aega.
6. EMA: sa käisid *täna* lasteaias, *täna* ei olnud puhkepäev, eks?
7. EMA: issi, issi küsis su käest kuidas sul läheb.
8. EMA: kuidas läheb?
9. AND: ästi [= hästi] lähäb [= läheb].
10. EMA: no mis siis viga.
11. ISA: mis sa *täna* tegid?
12. AND: lasteaias tegid [= olin].

Faasis 3 sageneb lapsekeeles *täna* kasutus koos verbi minevikuvormidega, laps meenutab käesoleval päeval toimunut (näited 39, 40):

(39) Andreas 3;0.22

AND: aga mina *täna* lasteaias tegin õhupalle.

(40) Andreas 3;1.09

AND: ütle emmele, kes meil *täna* tädi külas käis, ütle issile.

Ajasõna *täna* kasutatakse lapsekeeles üldiselt olevikuaja tähistamiseks. See ilmub lapsekeelde kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00) ja vähemalt faasis 3 (MLU > 3,00) on arenenud välja produktiivne kasutus (rohkem kui üks kord esines *täna* vaid ühe lapse (Andreas) lindistustes, vt lisa 1 tabel 7). Siiski on *täna* kasutus kõne arengu varasel perioodil võrdlemisi harv. Põhiliselt esineb *täna* lapsekeeles imitatsioonina, iseseisvas kasutuses on sagedasem esinemine koos verbi olevikuvormiga. Ka sisendkeeles on põhilisem kasutuskontekst sarnane – *täna* esinemine koos olevikuvormis verbiga, lisaks esinemine verbi-

⁵³ Võib arvata, et selle järgi tunneb laps kõigepealt ära sõna semantilises struktuuris aja komponendi ja püüab selle täpsema tähenduseni jõuda samaaegsusele vastandumise või eelnemise-järgnevuse printsiibi kaudu (vt selle kohta Clark 1971, loe lähemalt siinses töös ptk 2.3.4.).

eitusega. Erinevusi lapsekeele ja sisendkõne *täna* kasutuse vahel on kaks: lapsekeeles esineb *täna* sagedamini imitatsioonina, sisendkõnes esineb sagedamini koos verbi minevikuvormidega. Selle põhjuseks võib olla, et lapsel ja täiskasvanul on omavahelises suhtluses eri rollid – näiteks lapsevanem küsib rohkem toimunud sündmuste kohta (nt *Mis sa täna lasteaias tegid?*). Võib oletada ka, et kõne arengu varasel perioodil ei taju lapsed veel täpselt *täna* tähendust ja kasutavad seda üldisemalt olevikuaja markeerimiseks.

3.3.2. Minevikule osutavad ajasõnad

Mineviku ajasõnad *eile* ja *ammu* on registreeritud lastel kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00), nende esinemine nii lapse- kui hoidjakeeles on väga harv (vt joonis 3.2). Ajasõnad *eile* ja *ammu* on registreeritud kolme korpuse lindistustes (vt tabel 3.9). Selleks ajaks (faasis 2) on laste materjalis leida juba ka esimesi verbi lihtminevikuvorme.⁵⁴ Mineviku aega täpsustavad lapsed ka teiste ajasõnadega (*juba, enne, siis*), kuid neid käsitlen allpool. Siinses osas olen analüüsinud ajasõnu, mis viitavad otseselt minevikule.

Sagedusandmed osutavad, et esimeste mineviku ajasõnade *eile* ja *ammu* esinemine lapsekeeles on väga harv, *eile* ja *ammu* ilmuvad faasis 2 (MLU 2,00–3,00), esinemissagedus suureneb faasis 3 (MLU > 3,00) (vt tabel 3.9). Sama tendentsi võib märgata ka sisendkeele andmetes: mineviku ajasõnad *eile* ja *ammu* on harvaesinevad.

Tabel 3.9. Mineviku ajasõnade hulk lapsekeeles (n=25) ja sisendkeeles (n=57)

Laps	Faas	<i>eile</i>	<i>ammu</i>	Kokku	Sisend	<i>eile</i>	<i>ammu</i>	Kokku
Andreas	Faas 1	-	-	-	And ema	4	-	4
	Faas 2	5	-	5		20	2	22
	Faas 3	7	5	12		14	3	17
Hendrik	Faas 1	-	-	-	Hen ema	1	-	1
	Faas 2	-	7	7		-	5	5
Mariliis	Faas 2	1	-	1	Mar ema	8	-	8
KOKKU		13	12	25	KOKKU	47	10	57

3.3.2.1. *Eile*

Ühikuline ajasõna *eile* esineb varases lapsekeeles põhiliselt kõnehetkele eelnenu ajale viitamisel (mitte kui eelmine päev). Täiskasvanute kõnes esineb *eile* vaid tähenduses 'käesolevale päevale eelnenud päev'. Ajasõna *eile* ilmub lapse sõnavarasse kõne arengu faasis 2 (vt tabel 3.4), kuid esinemissagedus on väga

⁵⁴ Väide kattub varasemate uurimistulemustega, vt Vihman, Vija 2006; Argus 2007a, 2008a.

harv (vt tabel 3.9), see ei suurene ka faasis 3. Siiski suureneb faasis 3 iseseisvalt (mitte imitatsioonina) kasutatud ajasõna *eile* kasutus (vt tabel 3.10), kui see esineb kõigil juhtudel koos verbi lihtminevikuvormiga erinevates lausetes. See- ga, vaid ühe lapse (Andrease) materjali põhjal selgub, et ajasõna *eile* produk- tiivne kasutus saab alguse faasis 3 (MLU > 3,00). Sisendkeeles esineb ajasõna *eile* (faas 1: 100%, faas 2: 96%, faas 3: 100%) koos verbi minevikuvormidega.

Tabel 3.10. Ajasõna *eile* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>eile</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	1	0	0	0
+Pst(Af)	0	5	5	96% (27)	7	100% (14)
Ø	0	0	0	4% (1)	0	0
Kokku	(n = 0)	100% (n = 5)	100% (n = 6)	100% (n = 28)	100% (n = 7)	100% (n = 14)

Minevikulistest ühistest kogemustest vestlemist (nn meenutusvestlusi) võib pidada koondatud tähelepanu situatsiooniks, sest selles luuakse vestluses taust kõnelejatele ühiselt teadaolevate või kogetud sündmuste raamistikus. Dialoogi- näide 41 on katkend ema-lapse vestlusest, mille teemaks on eelneval päeval toi- munud sünnipäev. Lapse öeldud *eile* on siin analüüsitud imitatsioonina (rida 7):

(41) Andreas 2;0.01

1. EMA: räägi, mis me *eile* sünnipäeval tegime.
2. EMA: küünlad puhusid ära.
3. AND: jaa.
4. EMA: kas me küpsetasime kooki või?
5. EMA: mis mis sa veel tegid?
6. EMA: kes sul külas käisid?
7. AND: külalised [= külalised] käisime *eile* maal.

Faasis 2 on lapsed iseseisvalt kasutanud ajasõna *eile* koos verbi mineviku- vormiga, see on sagedasem kasutus ka sisendkõnes (vt tabel 3.10). Vähemalt kõne arengu faasis 2 pole ajasõna *eile* lapsekeeles veel produktiivses kasutuses, lisaks imitatsioonile esineb Andreasel *eile* vaid koos verbiga *käima* (Ipf) (vt ka näide 41):

(42) Andreas 2;0.07

1. AND: kuidas käis *eile*?
2. AND: kuidas käis *eile*?
3. EMA: mis käis?

Ajasõna *eile* osutab täpsemalt määratlemata minevikuajale, jäädes tähenduselt ähmaseks. Ühikuline ajasõna *eile* esineb ka Mariliisi lindistustes koos verbiga *käima* (Ipfi) (näide 43, rida 5), kus *eile* esineb küll koos verbi minevikuvormiga, kuid edastatud tähendus osutab määratlemata minevikuajale:

(43) Mariliis 2;7.28

1. EMA: ja kes külla tuli nüüd?
2. MAR: meie vanaema meie vanaema.
3. EMA: ma arvasin et see on jõuluvana.
4. MAR: jõuluvana.
5. MAR: meil käis ka tuli *eile*.
6. EMA: *eile* tuli?
7. MAR: homme tuleb.
8. EMA: homme tuleb jõuluvana ve [= või]?
9. MAR: jaa.
10. EMA: jõuluvana tuleb siis kui lumi on maas ja väljas on hästi külm ja pime siis tuleb.

Faasis 3 varieerub *eile* kasutus koos erinevate minevikuvormis verbidega (*olema*, *tegema*, *kukkuma*, *ostma*, *värvima*), mis osutab ajasõna produktiivsele kasutusele, kuid selle tähendus pole lapse repertuaaris veel täpsustunud:

(44) Andreas 3;1.03

1. AND: sest päägu [= praegu] tohib hoopiski soolane söök süia [= süüa].
2. AND: soolane söök süia [= süüa].
3. AND: ma *eile* tegin, palun.
4. EMA: aitäh, kas see on *eilane* [= eilne] puder või?
5. AND: ei, homme.
6. AND: homnene on [= homme] pudru [= puder] on.

Ajasõna *eile* on fonoloogiliselt sarnane ajasõnaga *enne* (vt selle sõna kohta ptk 3.3.5), mis omakorda võib mõjutada *eile* kasutust varasel keeleomandamise perioodil. Sellega osutatakse mingile ajale kõnehetke-eelselt (nt *ükskord*, *eelmine kord* vm) (vt ka näide 43):

(45) Andreas 2;8.13

AND issi oli ka siin *eile* [= eelmine] kord seal vannis oli tudumas.

(46) Andreas 3;0.22

AND: vat need on su kingitused, mida sa *eile* otsisid.

AND: näe, su suur kingitus.

Ajasõna *eile* kasutatakse lapsekeeles üldiselt minevikuajale osutamiseks, mitte eelneva päeva tähistamiseks. See ilmub lapsekeelde kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00), faasis 3 (MLU > 3,00) hakkab arenema välja produktiivne kasutus

(rohkem kui üks kord esines *eile* vaid ühe lapse (Andrease) lindistustes, vt lisa 1 tabel 8), kuid sõna tähendus ja kasutus kontekstis pole selleks ajaks veel täpsustunud. Samuti on *eile* kasutus kõne arengu varasel perioodil nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles väga harv. Põhiliselt esineb *eile* lapsekeeles imitatsioonina (faasis 2) ja koos verbi minevikuvormiga (faasis 2, 3). Sisendkeeles on põhilisemaks kasutuseks samuti esinemine koos minevikuvormis verbiga.

3.3.2.2. Ammu

Ajasõna *ammu* esineb varases lapsekeeles harva ja sellega osutatakse üldiselt minevikulisele ajale. *Ammu* sobib täiskasvanukeeles rohkematesse minevikulistesse kontekstidesse, eriti võrreldes *eile* piiratud kasutusvõimalustega (osutus eelnevale päevale). Ajasõna *ammu* ilmub lapse sõnavarasse kõne arengu faasis 2 (vt tabel 3.4), kuid esinemissagedus on harv ka faasis 3, samuti on *ammu* harva registreeritud sisendkeeles materjalis (vt tabel 3.9). Enamasti esineb *ammu* nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles koos verbi minevikuvormidega (vt tabel 3.11).

Tabel 3.11. Ajasõna *ammu* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>ammu</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	0	0	0	0
+Pst(Af)	0	0	5	2	4	2
Ø	0	0	2	0	1	1
Kokku	(n = 0)	(n = 0)	100% (n = 7)	100% (n = 2)	100% (n = 5)	100% (n = 3)

Ajasõna *ammu* esineb kahe lapse lindistustes: registreeritud Andreasel esimest korda vanuses 3;0.08 (MLU 5,67) ja Hendrikul vanuses 2;4.08 (MLU 2,34) (vt tabel 3.4). Hendriku esimene *ammu* kasutus on paigutatud ajakonteksti ja esineb ilma verbita (näide 47). Dialooginäide on ema-lapse meenutusvestlus, mis oma olemuselt on koondatud tähelepanu situatsioonis minevikulisest sündmusest rääkimine:

(47) Hendrik 2;4.08

1. EMA: minu arust me tegime maal selle suurega muru, niitsime muru.
2. EMA: a kes seal maal niitis muru selle suurega?
3. HEN: maaonu.
4. EMA: jaa vanaisa niitis, maavanaia niitis, eks ole.
5. HEN: ja.
6. EMA: õues seal aias.

7. HEN: jaa *ammu*.
8. HEN: see kole *ammu*.
9. EMA: *ammu* käisid ka seal maal?
10. HEN: ei.
11. EMA: ei käinud?
12. HEN: ei.

Andreasel on esimene ajasõna *ammu* kasutus registreeritud esinemisel koos minevikuvormis verbiga (näide 48). Selles lausekontekstis esineb veel teinegi minevikulise osutusega ajasõna (*enne*), mis näitab, et ajasõnade süsteem ei ole lapsel veel täiskasvanupäraseks kujunenud:

(48) Andreas 3;0.08

1. AND: aga ma *enne* tahtsin nii *ammu* neid. [arstimütsi ja näomaski kohta]
2. EMA: jah.
3. AND: ma tahtsin neid.

Valdavalt esineb ajasõna *ammu* nii lapsekeeles kui ka sisendkõnes koos verbi minevikuvormidega, mõnel juhul on seda kasutatud ka ilma verbita (näide 47, rida 7). Faasis 2 ja 3 kasutavad lapsed ajasõna *ammu* valdavalt (erandiks Andreasel *tahtma*, vt näide 48) koos verbiga *olema* (Ipfi), *ammu* osutab määratlemata ajale minevikus ja ajalisele kestusele:

(49) Hendrik 2;5.30

1. EMA: suur lehm on sinu voodi peal?
2. HEN: jah.
3. HEN: meie, *ammu* oli, emme.
4. EMA: ah *ammu* oli.
5. HEN: jaa, tuul [=suur].
6. HEN: see pisi [= pisike] kadu äla [= kadus ära], see pisi [= pisike].

(50) Andreas 3;1.13

1. AND: siin sees on kõva kont.
2. EMA: enne oli marjatort ja nüüd on hoopis kondiga tort?
3. AND: ei, kont on marjatordi koogi sees, see oli juba *ammu* seal sees, *ammu*.
4. AND: nii nii *ammu* oli ta seal sees.

Ajasõna *ammu* kasutatakse lapsekeeles üldiselt täpsemalt määratlemata minevikua ja kestuse tähistamiseks. See ilmub lapsekeelde kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00). Faasis 3 (MLU > 3,00) ei ole arenenud välja *ammu* produktiivne kasutus (lisa 1 tabel 8). Ajasõna *ammu* kasutus kõne arengu varasel perioodil on nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles väga harv. Valdavalt esineb *ammu* lapsekeeles koos verbi (*olema*) minevikuvormiga ja ilma verbita (vt lisa 1 tabelid 8 ja 14). Sisendkeele materjalis on sagedasim samuti esinemine koos minevikuvormis verbiga, mõnel juhul on kasutatud ajasõna *ammu* ilma verbita.

Lapsekeele ja sisendkeele *ammu* kasutuses on seega sarnasus – esinemine koos verbi minevikuvormiga.

3.3.3. Tulevikule osutavad ajasõnad

Tulevikule osutavatest sõnadest ilmuvad esimestena *varsti*, *kohe* ja *homme*, kusjuures sagedasemad on *varsti* ja *kohe*, *homme* esineb harvem (vt tabel 3.12). Kõne varajase perioodi alguses faasis 1 (MLU < 2,00) on tuleviku ajasõnade kasutus harv, lindistustes on registreeritud tuleviku ajasõnade *varsti* ja *kohe* esinemine vaid ühel lapsel (Carlosel). Kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00) hakkavad lapsed kasutama tuleviku ajasõnu (registreeritud viie lapse repertuaaris, vt tabel 3.4), faasis 3 kasutussagedus suureneb. Lapsekeeles on kõige sagedasem tuleviku ajasõna *kohe*, sellele järgneb *varsti*, ühikulist ajasõna *homme* esineb vähem kui teisi tuleviku ajasõnu. Sisendkõnes on sagedasem samuti *kohe*, ajasõnade *varsti* ja *homme* esinemissagedus on peaaegu võrdne (vt tabel 3.12).

Tabel 3.12. Tuleviku ajasõnade hulk lapsekeeles (n=167) ja sisendkeeles (n=202)

Laps	Faas	<i>varsti</i>	<i>kohe</i>	<i>homme</i>	Kokku	Sisend	<i>varsti</i>	<i>kohe</i>	<i>homme</i>	Kokku
Andreas	Faas 1	-	-	-	-	And ema	1	-	1	2
	Faas 2	24	12	12	46		13	47	24	84
	Faas 3	33	45	12	90		15	55	12	82
Carlos	Faas 1	6	5	-	11	Car ema	1	1	-	2
	Faas 2	-	-	-	-		2	1	-	3
Hendrik	Faas 1	-	-	-	-	Hen ema	-	-	3	3
	Faas 2	-	-	7	7		-	2	3	5
Mariliis	Faas 2	-	6	1	7	Mar ema	3	3	1	7
Mihkel	Faas 1	-	-	-	-	LAH	1	9	1	11
	Faas 2	-	1	-	1		2	-	1	3
Liisa	Faas 1	-	-	-	-					
	Faas 2	-	1	-	1					
Mariann	Faas 1	-	-	-	-					
	Faas 2	-	1	1	2					
KOKKU		63	71	33	167	KOKKU	38	118	46	202

3.3.3.1. Varsti

Tulevikule osutav ajasõna *varsti* esineb nii lapse- kui ka sisendkeeles põhiliselt kõnehetkele järgneva piiritlemata ajahetke märkimiseks. Ajasõna *varsti* ilmub siinse analüüsimaterjali põhjal juba faasis 1 (enne lapse kaheaastaseks saamist). Analüüs ajasõna kasutuskonteksti kohta näitab, et *varsti* produktiivne kasutus

lapsekeeles ilmneb kõne arengu faasis 2 (vt tabel 3.13). Analüüsitud materjalis on *varsti* registreeritud kahe lapse lindistustes (Carlosel ja Andreasel, vt tabel 3.4). Lapsekeeles esineb *varsti* sagedamini koos verbi olevikuvormiga (faas 1: kõigil juhtudel; faas 2: 42%, faas 3: 94%). Sisendkeele andmed näitavad sama tulemust – suurim osakaal *varsti* kasutuses on esinemisel koos olevikuvormis verbiga (faas 1: kõigil juhtudel; faas 2: 95%; faas 3: 93%). Seega, faasis 2 ja faasis 3 on sisendkeele ja lapsekeele vahel näha sarnasust *varsti* kasutuses, mõlemas esineb see sagedamini koos verbi olevikuvormiga. Sisendkeelest erinevalt esineb lapsekeeles *varsti* koos verbi minevikuvormiga (faas 2: lapsekeeles 25%, sisendkõnes 0%) ja imitatsioonina (faas 2: lapsekeeles 8%) ning sagedamini ilma verbita (faas 2: lapsekeeles 25%, sisendkõnes 5%).

Tabel 3.13. Ajasõna *varsti* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>varsti</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	8% (2)	0	0	0
Af						
+Pr	6	3	42% (10)	95% (19)	94% (31)	93% (14)
+Pst	0	0	25% (6)	0	0	7% (1)
Ø	0	0	25% (6)	5% (1)	6% (2)	0
Kokku	100% (n = 6)	100% (n = 3)	100% (n = 24)	100% (n = 20)	100% (n = 33)	100% (n = 15)

Carlosel ja Andreasel ilmub esimene *varsti* faasi 1 ja 2 piiril, Carlosel vanuses 1;8.13 (MLU 2,01), Andreasel vanuses 2;0.03 (MLU 1,99):

(51) Carlos 1;8.13 (situatsioon: arvutimängu mängimine)

1. EMA: kukkus maha aga prints ronib üles.
2. CAR: luukele [= luukere] *vastih* [= varsti] kohe tuleb luukele [= luukere].

(52) Andreas 2;0.03 (situatsioon: viktoriini-teemalise telesaate vaatamine)

1. AND: *vasti* [= varsti] pidu [= tibu]. [kollase palli kohta].
2. AND: *vasti* [= varsti] tibuke.
3. AND: *vasti* [= varsti] tuleb tibuke.

Faasis 2 esineb ajasõna *varsti* sagedamini koos verbi olevikuvormiga, enim on see konstruktsioon vormistatud tulevikutähendust kandva verbiga *tulema* (Pr), näiteks Andreasel 24 esinemisjuhtust 19 korral:

(53) Andreas 2;0.14

AND: *vasti* [= varsti] tuleb manasa [= vanaisa] Lihu [= Riho].

Faasis 2 on ajasõna *varsti* kasutatud ka koos verbi minevikuvormiga, mida on kasutatud narratiivi kontekstis ehk varem kuuldud loo ümberjutustamisel:

(54) Andreas 2;0.14

AND: *varsti* tuli mutt külalinene [= külaline].

Faasis 2 esineb ajasõna *varsti* lapsekeelele iseloomulikult imitatsioonina (näide 55, rida 3). Sisendkeeles püütakse vastandlike ajasõnade tähendusi selgitada sündmuste muutumise kaudu, väljendades ajakontrasti (*praegu-varsti*):

(55) Andreas 2;1.06

1. AND: *päaku* [= praegu] oues [= õues] on valge.
2. EMA: *praegu* on veel valge, aga *varsti* kohe läheb pimedaks.
3. AND: *varsti* läheb pimemaks. [Imit]

Faasis 2 on kasutanud Andreas ajasõna *varsti* kolmes konstruktsioonis: koos olevikvormis verbiga (fraasis *varsti tuleb*), verbita ja koos verbi minevikuvormiga. Selle põhjal saab öelda, et ajasõna *varsti* on Andreasel faasis 2 kujunemas produktiivseks. Faasis 3 varieerub verbide valik koosesinemisel ajasõnaga *varsti*, lisanduvad *hakkama*, *kasvama*, *minema*:

(56) Andreas 3;1.09 (situatsioon: kätepesu)

1. AND: *varsti* see läheb väikseks.
2. EMA: *varsti* läheb seebitükk väiksemaks jah.

Ajasõna *varsti* kasutatakse tulevikule osutamiseks ja varasel perioodil paigutavad lapsed selle küll tulevikulisse ajakonteksti, kuid kasutavad pigem tuttavates ja kinnistunud väljendites (nt *varsti tuleb*). See leiab kasutust ka sündmuse ennustatavale muutusele viitamisel. Ajasõna *varsti* ilmub lapsekeelde kõne arengu faaside 1 ja 2 piiril (MLU 2,00), selle produktiivne kasutus areneb välja faasi 2 jooksul (analüüsimaterjali põhjal ühel lapsel: Andreasel, vt lisa 1 tabel 9). Põhiliselt esineb *varsti* nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles koos olevikuvormis verbiga, mõlemas sagedamini tulevikutähendust kandvate verbidega *tulema*⁵⁵ ja *hakkama*. Seega esineb lapsekeele ja sisendkeele vahel sarnasus *varsti* kasutuses. Erinevusi lapsekeele ja hoidjakeele vahel on kaks: lapsekeeles *varsti* esinemine imitatsioonina ja ilma verbita.

3.3.3.2. Kohe

Tuleviku ajasõnaga *kohe* märgitakse kõnehetkele vahetult järgnevat aega ja seda kasutatakse sellises tähenduses nii lapse- kui ka sisendkeeles. Ajasõna *kohe*

⁵⁵ Varasemad uurimused (Kohler 2003; Argus 2007a: 26) näitavad, et esimeste hulgas omandatav verb *tulema* on eesti lapsekeeles *olema*, *tegema*, *panema* kõrval üks sagedasemaid.

ilmub siinse analüüsimaterjali põhjal juba faasis 1 (enne lapse kaheaastaseks saamist). Analüüs ajasõna kasutuskonteksti kohta näitab, et *kohe* produktiivne kasutus lapsekeeles ilmneb kõne arengu faasis 2 (vt tabel 3.14). Analüüsitud materjalis on *kohe* registreeritud viie lapse lindistustes (Carlosel, Andreasel, Mariliisil, Mikkilil ja Mariannil; vt tabel 3.4). Lapsekeeles esineb *kohe* sagedamini koos verbi olevikuvormiga (faas 1: kõigil juhtudel; faas 2: 50%, faas 3: 91%). Sisendkeele andmed näitavad sama tulemust, suurim osakaal *kohe* kasutuses on esinemine koos olevikuvormis verbiga (faas 2: 78%; faas 3: 71%). Faasis 2 ja faasis 3 on sisendkeele ja lapsekeele vahel näha märgatavat sarnasust *kohe* kasutuses: mõlemas esineb see sagedamini koos verbi olevikuvormiga. Mõnevõrra erinev võrrelduna sisendkeelega on lapsekeele sagedasem *kohe* kasutus verbi minevikuvormiga (faas 2: lapsekeeles 17%, sisendkõnes 3%) ja esinemine imitatsioonina (faas 2: lapsekeeles 22%). Faasis 2 on registreeritud sisendkeele materjalis *kohe* esinemine imperatiivis verbiga (13%), mis erineb sel perioodil lapsekeele kasutusest. Faasis 3 on imperatiivi ja *kohe* kooskasutus lapse- ja sisendkeeles peaaegu võrdne (lapsekeeles 9%, sisendkõnes 5%). Sisendkõnele saab iseloomulikuks pidada ka *kohe* kasutust verbi ellipsiga.

Tabel 3.14. Ajasõna *kohe* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>kohe</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	22% (4)	0	0	0
Af						
+Pr	5	20% (2)	50% (9)	78% (43)	91% (41)	71% (39)
+Pst	0	0	17% (3)	3% (2)	0	4% (2)
+Ipr	0	0	0	13% (7)	9% (4)	5% (3)
Ø	0	80% (8)	11% (2)	6% (3)	0	20% (11)
Kokku	100% (n = 5)	100% (n = 10)	100% (n = 18)	100% (n = 55)	100% (n = 45)	100% (n = 55)

Nagu paljude teiste sõnade repertuaari ilmumisel tavapärane, on ka *kohe* esimesed kasutused tüüpilised imitatsioonid. Analüüsimaterjali põhjal ilmub ajasõna *kohe* lapse repertuaari faasi 1 ja faasi 2 piiril. Andrease esimene *kohe* kasutus on registreeritud imitatsioonina vanuses 2;0.06 (MLU 2,29, näide 57). Hoidjakeeles on see sõna sageli kasutusel mingi nõutava tegevuse edasilükkamisel hilisemasse aega. Näites 57 soovib laps ema käes olevat paberit endale (read 2, 4), mille peale ema kasutab imperatiivi *oota* ja ajasõna *kohe* (rida 5):

(57) Andreas 2;0.06

1. EMA: emme kirjutas siia, et Antsu [Andreas] on kaks aastat kuus päeva vana, vot.

2. AND: kättää [= kätte].
3. EMA: sinul on oma paber.
4. AND: kätte!
5. EMA: oota, *kohe*.
6. AND: oota *kohe*. [Imit]

Carlose lindistuses on esimene *kohe* registreeritud vanuses 1;8.13 (MLU 2,01), kui ta on seda kasutanud iseseisvalt koos teise tulevikulise ajasõnaga *varsti* ja tulevikutähendust kandva verbiga *tulema* (vt ka näide 51):

(58) Carlos 1;8.13 (situatsioon: arvutimängu mängimine)

1. CAR: luukele [= luukere] vastih [= varsti] *kohe* tuleb luukele [= luukere].
2. EMA: luukere vastik *kohe* tuleb või?

Ajasõna *kohe* esineb nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles kõige sagedamini koos verbi olevikuvormiga (vt tabel 3.14), kuid võrreldes *varsti* kasutusega pole siin ülekaalus verbid *tulema* ja *hakkama*. Ajasõna *kohe* repertuaari ilmunisest umbes aasta jooksul kasutus laieneb, seda hakatakse kombineerima teiste perfektiivsete ja tulevikutähendust kandvate verbidega (*tuleb, läheb, saab*):

(59) Mariliis 2;6.17

1. MAR: küsi küsi nüüd!
2. ema: palun mulle kohvi!
3. MAR: ei saa *kohe* läheb valmis.
4. EMA: mida?
5. MAR: *kohe* läheb valmis.⁵⁶
6. EMA: veel ei ole valmis või?
7. MAR: jah.

Ajasõna *kohe* kasutavad lapsed alates esmakasutusest peale ajakontekstis ja viitavad sellega kõnehetkele vahetult järgnevale ajale:

(60) Liisa 3;0.20

LII: need kukuvad *koge* [= *kohe*] maha.

(61) Andreas 3;0.07

AND: ma näitan sulle *kohe*.

Ajasõna *kohe* kasutusele nii lapsekeeles kui ka sisendkõnes on iseloomulik esinemine ilma verbita:

⁵⁶ Keeleliselt õige oleks nt *kohe saab valmis*, kuid selle esiletõst poleks töö seisukohalt korrektne, kuna siinses analüüsis pole ma süsteemselt analüüsinud laste tehtud vigu verbide valikul.

(62) Andreas 2;0.18

AND: sis Antu [Andreas] *kohe* tagasi ka.

(63) Andreas 3;1.0

EMA: *kohe*, ma lõikan selle katki ja siis.

Selles kasutuses (kõnehetke ajale vahetult järgnev aeg) omab *kohe* mõnel juhul tähendusvarjundit 'kiiresti' (näide 64). Sama nähtub sisendkeelest, eriti *kohe* esinemisel koos verbi imperatiiviga:

(64) Andreas 2;0.20

EMA: ei võta, sul on omal lusikas taldrikus ja pane tagasi *kohe*!

(65) Mariann 2;10.04

MAN: paneme peale *kohe*.

Faasis 2 (MLU 2,00–3,00) ei ole lapsekeele materjalis ajasõna *kohe* kasutust koos verbi imperatiiviga, küll aga leidub sellist kasutust Andreasel faasis 3 (MLU > 3,00):

(66) Andreas 3;1.06

AND: kes tibu ema on, küsi *kohe*?

Ajasõna *kohe* kasutus koos verbi minevikuvormiga on registreeritud vaid Andrease ja tema ema kõnes, ka sellises kasutuses kannab *kohe* tähendusvarjundit 'kiiresti':

(67) Andreas 2;1.02

AND: issi napsas kinni selle *kohe* Atsu [Andrease].

(68) Andreas 2;0.15

EMA: kui tema istus kiige peale siis kiik *kohe* vajas.

Ajasõna *kohe* kasutatakse lapsekeeles viitamiseks kõnehetkele vahetult järgnevale ajale, see edastab mõnel juhul tähendusvarjundi 'kiiresti'. Juba kõne arengu varasel perioodil paigutavad lapsed selle tulevikulisse ajakonteksti. Ajasõna *kohe* ilmub lapsekeelde kõne arengu faaside 1 ja 2 piiril (MLU 2,00) ja selle produktiivne kasutus areneb välja üleminekul faasi 3 (analüüsimaterjali põhjal ühel lapsel: Andreasel, vt lisa 1 tabel 9). Põhiliselt esineb *kohe* nii lapsekeeles kui ka sisendkeele materjalis koos olevikuvormis verbiga, aga ka ilma verbita. Seega esineb lapsekeele ja sisendkeele vahel sarnasus *kohe* kasutuses. Erinevusi lapsekeele ja hoidjakeele vahel on kaks: lapsekeeles on sagedasem imitatsioonina esinemine (faasis 2) ja sisendkõnes on sagedasem esinemine koos verbi imperatiiviga (faasis 2). Siiski suureneb lapsekeeles imperatiivi osakaal

faasis 3, mis võib olla mõjutatud just selle konstruktsiooni esinemisest sisendkeeles varem.

3.3.3.3. *Homme*

Tulevikule osutav ühikuline ajasõna *homme* esineb lapsekeeles küll põhiliselt ajakontekstis, kuid sellega ei osutata kõne arengu varasel perioodil järgnevale päevale. Ajasõna *homme* ilmub lapse sõnavarasse kõne arengu faasis 2, kuid esinemissagedus on võrdlemisi harv (vt tabel 3.5). Analüüsitud materjalis on *homme* registreeritud viie lapse lindistustes (Andreasel, Hendrikul, Mariliisil, Mihklil ja Mariannil; vt tabel 3.4). Produktiivne kasutus leiab aset samuti faasis 2, kuid veel faasis 3 erineb lapse ja täiskasvanu *homme* (vt tabel 3.15). Lapsekeeles esineb *homme* sagedamini koos olevikuvormis verbiga (faas 2: 59%; faas 3: 84%) ja ilma verbita (faas 2: 23%; faas 3: 8%). Kõigis kõne arengu faasides esineb *homme* sisendkeeles andmetes kokku kolmes kontekstis: verbi olevikuvormiga (faas 1: 80%; faas 2: 76%; faas 3: 83%), eituslikus konstruktsioonis (faas 2: 10%; faas 3: 17%) ja ilma verbita (faas 1: 20%; faas 2: 14%). Märgatav sarnasus on lapsekeeles ja sisendkeeles *homme* kasutusel koos olevikuvormis verbiga, suhteliselt võrdne osakaal ilma verbita esinemisel (lapsekeeles 8–23%, sisendkõnes 13–20%). Olulisim erinevus seisneb lapsekeeles esinevas *homme* kasutuses koos verbi minevikuvormidega (faas 2: 13%; faas 3: 8%). Märgatavad erinevused *homme* kasutuses lapsekeeles ja sisendkeeles vahel on faasis 2 ilmnev imitatsiooni osakaal lapsekeeles (5%) ja sisendkeeles kasutatud eituslik konstruktsioon faasis 2 (10%) ja faasis 3 (17%).

Tabel 3.15. Ajasõna *homme* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>homme</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	5% (1)	0	0	0
Af						
+Pr	0	4	59% (13)	76% (22)	84% (10)	83% (10)
+Pst	0	0	13% (3)	0	8% (1)	0
Ng						
+Pr	0	0	0	10% (3)	0	17% (2)
Ø	0	1	23% (5)	14% (4)	8% (1)	0
Kokku	0	100% (n = 5)	100% (n = 22)	100% (n = 29)	100% (n = 12)	100% (n = 12)

Ajasõna *homme* ilmub lapse repertuaari faasis 2, Andrease lindistustes esineb ajasõna *homme* esimest korda ema öeldu kordusena, imitatsioonina, vanuses 2;0.03 (MLU 2,0):

(69) Andreas 2;0.03 (situatsioon: televiisori vaatamine)

1. AND: kilpkonnad [= kilpkonnad].
2. EMA: kilpkonnad läksid ka ära.
3. EMA: *homme* jälle.
4. AND: *homme* läle [= jälle] tulevad.
5. AND: *homme* jälle tulevad.
6. MOT: *homme* jälle tulevad jah.

Põhiliselt kasutavad lapsed ajasõna *homme* koos verbi olevikuvormiga, see on sagedasem kasutus ka sisendkõnes:

(70) Hendrik 2;4.08

1. HEN: *homme* tudi, see *homme* tudi.
2. EMA: *homme* tudib?
3. HEN: jaa.

Ühikulise ajasõna *homme* tähendust on lapsele hõlbus selgitada: *homme tuleb siis, kui öö ära magatakse* (vt rida 3):

(71) Andreas 2;0.24

1. AND: Atu [Andreas] sööb makaliinu [= makaroni] täis, si [siis] tuleb tädi Eha külla.
2. EMA: tädi Eha tuleb *homme* küll aga, natuke läheb sinna aega.
3. EMA: enne peab ära tuduma ja siis tuleb *homme*.

Lapsele selgitatakse *homme* tähendust ka eesolevate sündmuste kaudu, luues seega koondatud tähelepanu situatsiooni:

(72) Hendrik 2;2.06

1. EMA: räägi, kus me *homme* lähme?
2. AND: tinna [= sinna].
3. EMA: sinna?
4. EMA: kuhu me lähme *homme* autoga?

Ajasõna *homme* tähenduse mõistmine, sobiv kasutus lausekontekstis täiustub faasis 2. Produktiivne kasutus areneb välja üleminekul faasi 3. Sel perioodil esineb *homme* lapsekeeles enamasti koos verbidega *tulema*, *minema*:

(73) Andreas 3;1.13

AND: sellepärast helistasingi, ta *homme* tuleb.

(74) Liisa 3;0.20

1. LII: *homme* lähme õue.
2. LAH: *homme* Mihkel võibolla läheb, aga sina ei lähe.
3. LAH: sul oli palavik.

Suhteliselt võrdne osakaal on lapse- ja sisendkeeles *homme* esinemine ilma verbita (vt tabel 3.15). Lapsekeele *homme* erineb ag tähenduse poolest, st sellega ei osutata järgnevale päevale:

(75) Hendrik 2;4.28

1. EMA: lähed paned kohe, vajutad nupu peale ja? [mootorsae kohta]
2. HEN: ei.
3. EMA: ei vajuta?
4. HEN: ei.
5. HEN: *omme* [= *homme*].
6. EMA: *homme* hakkad tegema?
7. HEN: *omme* [= *homme*] emme hakka [= hakkab].

(76) Andreas 2;0.15

1. AND: ilus Atsu [Andrease] *om, om, omme* [= *homme*].
2. AND: *omme* [= *homme*] Atsu [Andrease] sünnipäev.
3. AND: *omme* [= *homme*] Atsu [Andrease] sünnipäev.

Olulisim erinevus sisendkeelest seisneb ajasõna *homme* kasutuses koos verbi minevikuvormidega (vt tabel 3.15). Lapsed paigutavad küll *homme* ajakonteksti, kuid kasutavad seda ka minevikulisele sündmusele viitamisel:

(77) Andreas 2;1.06

AND: *homme* sadas vihma.

(78) Andreas 3;0.11

AND: ma tegin seda *homme*.

Ajasõna *homme* kasutatakse lapsekeeles üldisemas ajakontekstis, mitte vaid tulevikule osutamisel. See ilmub lapsekeelde kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00) ja vähemalt faasis 3 (MLU > 3,00) on arenenud välja produktiivne kasutus (vt lisa 1 tabel 9). Siiski on *homme* kasutus kõne arengu varasel perioodil täiskasvanupärasest kasutusest semantiliselt erinev. Enamasti esineb *homme* lapsekeeles ja sisendkõnes koos olevikuvormis verbiga ja ilma verbita. Erinevusi lapsekeele ja sisendkeele *homme* kasutuse vahel on kaks: lapsekeele erijoon *homme* kasutuses on selle esinemine koos verbi minevikuvormidega ja esinemine imitatsioonina.

3.3.4. Ajale vihjavad sõnad

Järgnevalt käsitlen lapsekeeles esinevaid deiktilisi ajasõnu, mis ei osuta ise- seisvalt minevikule, olevikule ega tulevikule, nad annavad vihje ajakonteksti suhtes. Need on hõgusama tähendusega ajasõnad *juba*, *veel*, *alles* ja *jälle*, mille tähendusest järeldub kirjeldatava situatsiooni toimumisaja või -ruumi võimalik muutus (nt lauses *ma olen veel rongis* vihjab *veel* võimalikule ruumi muutusele tulevikus) (Parm 2007).

Ajavihje sõnadest ilmub lapse sõnavarasse esimesena *jälle* (vt tabel 3.4). Lapsekeeles on sagedasemad *veel* ja *jälle*, neile järgneb *juba* ja harvem kasu- tatakse ajasõna *alles*. Sisendkeele materjalis on sagedasemad *juba*, *veel* ja *jälle*, ajasõna *alles* esineb harvematel juhtudel (vt tabel 3.16). Kõne varajase perioodi alguses faasis 1 (MLU < 2,00) on ajavihje sõnade kasutus küll harv, kuid lindis- tustes on sel perioodil registreeritud nende esinemine neljal lapsel. Kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00) ja faasis 3 (MLU > 3,00) suureneb lapsekeeles aja- vihje sõnade hulk ja sagenevad kasutuskontekstid. Lapsele suunatud kõnes on ajavihje sõnade hulk muutumatu.

Tabel 3.16. Ajavihje sõnade hulk lapsekeeles (n=503) ja sisendkeeles (n=476)

Laps	Faas	<i>juba</i>	<i>veel</i>	<i>jälle</i>	<i>alles</i>	Kokku	Sisend	<i>juba</i>	<i>veel</i>	<i>jälle</i>	<i>alles</i>	Kokku
Andreas	Faas 1	1	1	7	-	9	Ema	5	4	11	-	20
	Faas 2	7	95	34	3	139		81	64	45	12	202
	Faas 3	67	87	107	34	295		71	39	48	15	173
Carlos	Faas 1	-	-	2	-	2	Ema	-	3	4	-	7
	Faas 2	-	-	1	-	1		2	1	4	-	7
Hendrik	Faas 1	-	-	-	-	-	Ema	6	1	2	-	9
	Faas 2	4	1	-	-	5		5	2	2	-	9
Mariliis	Faas 2	1	1	-	-	2	Ema	5	11	7	-	23
Mihkel	Faas 1	-	4	8	-	12	LAH	5	3	8	-	16
	Faas 2	8	4	4	-	16		7	2	1	-	10
Liisa	Faas 1	-	-	-	-	-						
	Faas 2	2	1	5	-	8						
Mariann	Faas 1	-	-	1	-	1						
	Faas 2	-	7	6	-	13						
KOKKU		90	201	175	37	503	KOKKU	187	130	132	27	476

3.3.4.1. *Juba*

Ajasõna *juba* osutab ajale suhteliselt, see paigutub ajakontekstis nii olevikku, minevikku kui tulevikku (nt *ma olen juba siin*, *ma olin juba seal*, *ma olen siis juba siin*). Seepärast oleneb täpsele ajale viitamine *juba* puhul verbi ajavormist või teistest ajaväljendi kombinatsioonist olevatest ajasõnadest (nt *olen siis juba*

siin, kus *siis* osutab võimaliku täpsema kontekstiga seoses tulevikule). Ajasõna *juba* ilmub lapse sõnavarasse üleminekul faasist 1 faasi 2 kui MLU on 2,00. Analüüs ajasõna *juba* kasutuskonteksti kohta näitab, et selle produktiivne kasutus ilmneb kõne arengu faasis 2 (vt tabel 3.17). Analüüsitud materjalis on *juba* registreeritud viie lapse lindistustes (Andreasel, Hendrikul, Mariliisil, Mihklil ja Liisal; vt tabel 3.4, tabel 3.16).

Lapsekeeles esineb *juba* sagedamini kahes konstruktsioonis: koos verbi olevikuvormiga (faas 2: 43%, faas 3: 57%) ja koos verbi minevikuvormiga (faas 1: 33%; faas 3: 36%). Sisendkeele andmed näitavad sama tulemust, suurim osakaal *juba* kasutuses on esinemisel koos verbi olevikuvormiga (faas 1: 31%; faas 2: 45%; faas 3: 51%) ja koos verbi minevikuvormiga (faas 1: 50%; faas 2: 44%; faas 3: 46%). Sellest nähtub lapsekeele ja sisendkeele vahel märgatav sarnasus. Sarnasus on ka ajasõna *juba* verbita kasutuse osakaalus (lapsekeeles faas 2: 19%; sisendkõnes faas 1–2: 10–19%). Lapsekeele erijoon *juba* kasutuses on imitatsioonina esinemine (faas 2: 5%; faas 3: 4%).

Tabel 3.17. Ajasõna *juba* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>juba</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	1	0	5% (1)	0	4% (3)	0
Af						
+Pr	0	31% (5)	43% (9)	45% (46)	57% (38)	51% (36)
+Pst	0	50% (8)	33% (7)	44% (44)	36% (24)	46% (33)
Ø	0	19% (3)	19% (4)	11% (11)	3% (2)	3% (2)
Kokku	100% (n = 1)	100% (n = 16)	100% (n = 21)	100% (n = 101)	100% (n = 67)	100% (n = 71)

Andrease esimene *juba* on registreeritud üleminekul faasi 2 vanuses 1;10.22 (MLU 1,96). Ajasõna *juba* esineb imitatsioonina perfektiivse sündmuse väljendamisel (näide 79, rida 4). Ema kasutatud *juba* tähendusest (rida 3) pääseb mõjule implikatuur selle kohta, et kirjeldatud tegevus (*luku lahti tõmbamine*) on mingis mõttes ootuspärasest varasem:

(79) Andreas 1;10.22

1. AND: lukk lahti.
2. EMA: ma aitan.
3. EMA: said *juba*.
4. AND: said *juba*. [Imit]

Iseseisvas kasutuses ilmub *juba* faasis 2 (kõigil vaatlusalustel lastel kaheaastaselt). Ajasõna *juba* esimesi kasutusi iseloomustab esinemine ilma verbita:

(80) Andreas 2;0.08

1. AND: see sai tühjaks.
2. ISA: jah.
3. AND: mana [= vana] *juba*.
4. EMA: vana *juba* oli see jah.

(81) Andreas 2;0.24

1. AND: õues *juba* pime.
2. ISA: õues *juba* pime jah?

(82) Hendrik 2;5.30

1. HEN: enna tuul [= suur].
2. HEN: mina *tuba* [= *juba*] suul [= suur], emme.
3. EMA: *juba* suur?
4. HEN: jaa.

Esinedes koos verbi olevikuvormiga, edastab *juba* vihje kõnehetkel aset leidva tegevuse muutuse alguse ja kehtivuse kohta. Konstruktsioonist '*juba*+verb(Pr)' järeldub, et varem kehtis mingi muu olukord, *juba* sisaldab oma tähenduses implikatuuri kõnealuse sündmuse ootuspärasest varasema toimumise kohta. Selles kontekstis on lapsed enamasti kasutanud verbi *olema*:

(83) Andreas 2;1.01

1. AND: notsu [merisiga] sööb eina [= heina].
2. AND: notsul on *juba* heina.

(84) Mariliis 2;6.17

1. MAR: emmele kohvi.
2. EMA: suhkrut ka palun!
3. MAR: suhgur [= suhkur].
4. EMA: näe tops on seal!
5. MAR: *juba* on suhgurd [= suhkrut].
6. EMA: *juba* on suhkur või?
7. MAR: jah.

Faasis 2 sageneb ajasõna *juba* kasutus koos teiste verbidega nii oleviku- kui ka minevikuvormides. Ajasõna *juba* edastab neis konstruktsioonides vihje olukorra muutuse kohta:

(85) Liisa ja Mihkel 3;0.20 (mängusituatsioon)

1. LII: lähme äla [= ära], lähme ööle [= tööle].
2. MIH: kommi.
3. MIH: jah, siis lähme magusat kommi.
4. LII: osta [= ostma].
5. MIH: aitäh.

6. MIH: meie seidame *uba* [= sõidame juba].
7. LII: *uba* [= juba] meie seidame [= sõidame].
8. MIH: meie *uba* [= juba] seidame [= sõidame].

Koos verbi minevikuvormiga vihjab *juba* samuti kirjeldatud olukorra muutusele (näited 86–88), kuid mõjutatuna imperfektist vihjab *juba* tegevuse lõpetatusele kõnehetke ajal (vt näide 86, rida 5):

(86) Mihkel 3;0.20

1. REA: no nüüd sa saad kätte. [pusletükkide kohta]
2. MIH: nüüd saab kätte.
3. MIH: meie mängime.
4. LAH: Mihkel, Mihkel, rahulikult.
5. MIH: sei [= sain] selle kätte *juba*.

(87) Andreas 3;0.16

AND: võtsin *juba* ära.

(88) Mihkel 3;1.01

AND: aga ma hommikul *juba* tegin seda.

Ajasõna *juba* paigutub eri ajakontekstidesse (olevikulisse, minevikulisse, tulevikulisse) ja kuna sisendkeeles kasutatakse seda nii, siis tajuvad ka lapsed *juba* rohkeid kasutusvõimalusi. Ajasõna *juba* ilmub lapsekeelde kõne arengu faaside 1 ja 2 piiril (MLU 2,00) imitatsioonina. Faasis 2 areneb välja *juba* produktiivne kasutus (analüüsimaterjali põhjal neljal lapsel: Andreasel, Hendrikul, Mihklil ja Liisal, vt lisa 1 tabel 10). Suurim osakaal *juba* esinemisel lapsekeeles ja sisendkeeles on koos verbi olevikuvormiga ja koos verbi minevikuvormiga, võrdne osakaal on ka kasutuses ilma verbita (vt tabel 3.17). Seega esineb lapsekeele ja sisendkeele vahel sarnasus *juba* kasutuses. Ilma verbita kasutuses haarab *juba* kogu kirjeldatava situatsiooni, verbi olevikuvormidega esineb *juba* kõnehetkel kehtivale situatsioonile viitamisel, verbi minevikuvormidega esineb *juba* tegevuse lõpetatuse rõhutamisel. Kõigis neis kasutustes vihjab *juba* kirjeldatud tegevuse või situatsiooni muutusele. Erinevuseks lapsekeele ja sisendkeele vahel on lastel *juba* esinemine imitatsioonina.

3.3.4.2. Veel

Adverb *veel* on varases lapsekeeles üks sagedasemaid sõnu, see ilmub lapse kõnne esmalt lisahulga tähenduse väljendamiseks.⁵⁷ Siinses analüüsis on esitatud ajatähenduses esinev *veel*.

Ajasõna *veel* osutab ajale suhteliselt, see paigutub ajakontekstis nii olevikku, minevikku kui tulevikku (nt *ma olen veel siin, ma olin veel seal, ma olen siis veel siin*). Seepärast oleneb täpsele ajale viitamine *veel* puhul verbi ajavormist või teistest ajaväljendi konstruktsioonis olevatest ajasõnadest (nt *olen siis veel siin*, kus *siis* osutab võimaliku täpsema kontekstiga seoses tulevikule).

Ajasõna *veel* ilmub lapse sõnavarasse üleminekul faasist 1 faasi 2 (MLU 2,00). Analüüs ajasõna *veel* kasutuskonteksti kohta näitab, et selle produktiivne kasutus ilmneb kõne arengu faasis 2 (vt tabel 3.18). Analüüsitud materjalis on *veel* registreeritud kuue lapse lindistustes (Andreasel, Hendrikul, Mariliisil, Mihklil ja Liisal; vt tabel 3.4, tabel 3.16). Faasis 1 esineb *veel* lapsekeeles ja sisendkeeles koos verbi olevikuvormiga ja ilma verbita, erinevus seisneb eituslikus lausekontekstis esinemisel (vt tabel 3.18). Lapsekeeles on suurim osakaal *veel* esinemisel koos verbi olevikuvormiga (faas 2: 48%, faas 3: 69%) ja koos verbi imperatiivivormiga (faas 2: 27%; faas 3: 15%). Vähem esineb lastel ajasõna *veel* järgmistes kasutustes: imitatsioonina (faas 2: 5%, faas 3: 1%), ilma verbita (faas 2: 8%, faas 3: 5%), verbieitusega (faas 2: 7%, faas 3: 7%) ja koos verbi minevikuvormiga (faas 2: 5%; faas 3: 5%). Andmetest nähtub sarnasus lapsekeele ja sisendkeele vahel. Sisendkeele andmed näitavad üldiselt sama tulemust, suurim osakaal *veel* kasutuses on esinemisel koos verbi olevikuvormiga (faas 1: 64%; faas 2: 70%; faas 3: 49%). Lisaks esineb ajasõna *veel* koos verbi imperatiiviga (faas 2: 11%, faas 3: 13%), verbieitusega (faas 1: 9%, faas 2: 12%, faas 3: 33%), ilma verbita (faas 1: 27%, faas 2: 4%, faas 3: 2%) ja koos verbi minevikuvormiga (faas 2: 3%; faas 3: 3%). Lapsekeele erijooneks on *veel* esinemine imitatsioonina (faas 2: 5%; faas 3: 1%) ja väiksem osakaal eituslikus kontekstis (lapsekeeles 7%, sisendkõnes 9–33%).

Tabel 3.18. Ajasõna *veel* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>veel</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	5% (5)	0	1% (1)	0
Af						
+Pr	4	64% (7)	48% (54)	70% (56)	69% (60)	49% (19)
+Pst	0	0	5% (5)	3% (2)	5% (4)	3% (1)

⁵⁷ Varasemad uurimused näitavad (vt nt Brown 1973; Clark 2009: 157), et paljudes keeltes ilmub esimeste sõnade hulgas funktsioonisõna, millega laps saab väljendada oma soovi millegi kordumiseks või lisandumiseks.

<i>veel</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Ng						
+Pr	0	9% (1)	7% (7)	10% (8)	7% (5)	29% (9)
+Pst	0	0	0	2% (2)	0	4% (4)
+Ipr(Af/Ng)	0	0	27% (29)	11% (9)	15% (13)	13% (5)
Ø	1	27% (3)	8% (9)	4% (3)	5% (4)	2% (1)
Kokku	100% (n = 5)	100% (n = 11)	100% (n = 112)	100% (n = 80)	100% (n = 87)	100% (n = 39)

Adverbi *veel* hakkavad lapsed kõne arengu varasel perioodil kasutama nii hulgatehendes (nt AND (1;10.22): *veel morssi*) kui ka ajatehendes. Esimene ajakontekstis *veel* on Andrease lindistustes registreeritud faasis 1, vanuses 1;09.11 (MLU 1,52):

(89) Andreas 1;9.11

1. EMA: aga ta [klotsidest torn] läheb sul uppi kogu aeg.
2. AND: jälle uppi.
3. EMA: jälle läks, ta murdub ära sealt.
4. AND: ilus *veel*.

Sageli on *veel* ajatehenduse kasutusjuhud põimunud hulgatehendusega. Koos verbi olevikuvormiga esinedes osutab *veel*, et kõnehetkele järgnevalt kirjeldatud situatsioon muutub, tegevusi lisandub (näide 90, rida 4; näide 91). Selle täpne tõlgendamine oleneb konkreetsest situatsioonist. Näitek lause *Meie laulame veel* on tõlgendatav nii ajatehendusena (*veel laulame, pärast ei laula enam*) kui ka hulgatehendes (*me laulame veel (mõne) laulu*). Lapsekeelses kasutuses kannab *veel* esinemine hulga- ja ajatehenduse piiril suhtluseesmärki, mis edastab soovi millegi toimumiseks, kordumiseks kõnehetkele järgnevalt. Seda võib tinglikult tõlgendada ka kui tulevikule osutamist (kõnehetkele järgnevalt on situatsiooni muutus võimalik või oodatud):

(90) Andreas 3;1.07 (situatsioon: veerides lugemine)

1. AND: a, l, l, all.
2. EMA: all. [Imit]
3. AND: loeme *veel*.
4. AND: d, a, iks.

(91) Mihkel 3;0.20

1. MIH: meie lähme *veel* poodi.
2. MIH: lähme *veel* poodi.

Koos imperatiivis verbiga esinemisel on ajasõna *veel* ajatähendus sageli põimunud hulgatähendusega:

(92) Andreas 2;0.10

AND: *veel* välvi [= värvi] sellega, siis teine.

(93) Andreas 2;0.14

EMA: oota *veel*.

Selgemalt tõlgendatavad ajatähenduse kasutused on analüüsitud materjalis registreeritud lausungites, kus koos verbi olevikuvormiga esinev *veel* vihjab ajalisele kestusele. Selles funktsioonis implitseerib *veel* kirjeldatud olukorra võimaliku muutuse kõnehetkele järgnevalt:

(94) Andreas 3;0.09

1. EMA: kas sa Oskarit [merisiga] ka ravid?
2. AND: ei saa ravida.
3. EMA: miks?
4. AND: kutsu on *veel* haige.
5. EMA: aa, aga pärast, kui koer terveks saab, kas sa siis Oskarit [merisiga] ka ravid?
6. AND: mhmh.

Faasis 2 on lapsekeeles sage *veel* kasutus eitavas kontekstis (vt tabel 3.18). Eituse mõjualas vihjab *veel* eitatud situatsiooni toimumise võimalikkusele tulevikuajas:

(95) Hendrik 2;5.06

1. EMA: aitab küll nüüd. [käekoti sisu uurimise kohta]
2. EMA: kuule!
3. HEN: see?
4. EMA: see on emme käekella tükk.
5. HEN: *leel* [= veel] ei aita.

(96) Andreas 2;8.13

1. EMA: kas ma võin need kommid ära süüa?
2. AND: ei, ühe võid võtta.
3. EMA: ahah.
4. AND: ma *veel* ei võta.

(97) Liisa 3;0.20

LII: ei lähe *veel* õue.

Verbi minevikuvormidega esineb *veel* suhteliselt harva nii lapsekeeles kui sisendkeeles (vt tabel 3.18). Koos minevikulise verbiga esineva *veel* tähendusest järeldeb kirjeldatud olukorra vahepealne muutus:

(98) Andreas 3;0.17

AND: see oli *veel* vanas, vanas kodus.

Adverbi *veel* semantiline funktsioon nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles on üldiselt seotud hulgatähenduse ja ajatähendusega. Sündmuste lisandumise tajumine ongi põimitud hulga- ja ajaseostega, kus sündmuste lisandumine ajas osutab omakorda tulevikule (*midagi toimub veel*). Koos olevikuverbiga esinev *veel* tähistab lapsekeeles ajalist kestust ja implitseerib kõnealuse sündmuse muutusetke kõnehetkele järgnevalt. Ühiskeeles eitustundliku sõnana esinev *veel*⁵⁸ on ka lapsekeeles sagedasti kasutatud eituslikus lauses, kus see osutab eitatud tegevuse võimalikule toimumisele tulevikus.

Ajasõna *veel* ilmub lapsekeelde kõne arengu faasis 1. Faasis 2 areneb välja ajatähendust kandva adverbi *veel* produktiivne kasutus (analüüsimaterjali põhjal kolmel lapsel: Andreasel, Mihklil ja Mariannil, vt lisa 1 tabel 10). Suurim osakaal *veel* esinemisel lapsekeeles ja sisendkeeles on koos verbi olevikuvormiga, väiksem osakaal mõlemas on koos verbi minevikuvormiga esinemisel (vt tabel 3.18). Lapsekeele ja sisendkeele vahel esineb sarnasus *veel* kasutuses. Erinevuseks lapsekeele ja sisendkeele vahel on lastel *veel* esinemine imitatsioonina ja sisendkeeles mõnevõrra suurem osakaal kasutuses eituslikus lausekontekstis.

3.3.4.3. *Jälle*

Ajasõna *jälle* osutab situatsiooni kordumisele ja paigutub ajakontekstis nii olevikku, minevikku kui ka tulevikku. Seepärast oleneb täpsele ajale viitamine *jälle* puhul verbi ajavormist või teistest ajaväljendi kombinatsioonidest olevatest ajasõnadest. Ajasõna *jälle* ilmub lapse sõnavarasse faasis 1, analüüsimaterjali põhjal on see eesti lastel esimene ajasõna. Analüüs *jälle* kasutuskonteksti kohta näitab, et selle produktiivne kasutus ilmneb üleminekul kõne arengu faasist 1 faasi 2 (vt tabel 3.19). Analüüsitud materjalis on *jälle* registreeritud viie lapse lindistustes (Andreasel, Carlosel, Mihklil, Liisal ja Mariannil; vt tabel 3.4, tabel 3.16).

Lapsekeeles esineb *jälle* sagedamini kahes kontekstis: esialgu sagedamini ilma verbita (faas 1: 61%, faas 2: 44%, faas 3: 21%), edasisel kõne arengul sagedamini koos verbi olevikuvormiga (faas 2: 24%, faas 3: 56%). Sisendkõne andmed näitavad samuti, et lapse kõne arengu alguses kasutavad täiskasvanud lapsele suunatud kõnes sagedamini ilma verbita konteksti (faas 1: 48%; faas 2: 12%; faas 3: 17%) ja edasisel perioodil on sagedasem *jälle* esinemine koos verbi olevikuvormiga (faas 1: 28%, faas 2: 68%, faas 3: 64%). Sarnasus on ka

⁵⁸ Eitustundlikke sõnu eesti keeles on uurinud Leho Paldre (1998).

ajasõna *jälle* esinemisel koos verbi minevikuvormidega (lapsekeeles faas 1–3: 7–24%; hoidjakeeles faas 1–3: 18–20%). Lapsekeele erijoon *jälle* kasutuses on imitatsioonina esinemine (faas 1: 31%; faas 2: 8%).

Tabel 3.19. Ajasõna *jälle* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>jälle</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	31% (4)	4% (1)	8% (4)	0	1% (1)	0
Af						
+Pr	0	28% (7)	24% (12)	68% (40)	56% (60)	64% (31)
+Pst	8% (1)	20% (5)	24% (12)	20% (12)	22% (24)	19% (9)
Ø	61% (8)	48% (12)	44% (22)	12% (7)	21% (22)	17% (8)
Kokku	100% (n = 13)	100% (n = 25)	100% (n = 50)	100% (n = 59)	100% (n = 107)	100% (n = 48)

Ajasõna *jälle* ilmub lapse sõnavarasse kui esimene ajasõna. Vaatlusaluste laste lindistustes on see registreeritud faasis 1, vanuses 1;7 kahel lapsel – Carlosel (MLU 1,52) ja Andreasel (MLU 1,09) imitatsioonina:

(99) Carlos 1;07.30

1. CAR: vaata lattad [= rattad] tulid.
2. EMA: autol tulid ära *jälle*.
3. CAR: *jälle*. [Imit]

(100) Andreas 1;07.24

1. EMA: vaata, mis nüüd sealt läheb.
2. AND: buss.
3. EMA: buss läheb *jälle*.
4. AND: *äle* [= jälle] buss. [Imit]
5. EMA: mhmh, jah, buss läheb.
6. AND: *äle* [= jälle].
7. EMA: *jälle*. [Imit]

Faasis 1 on sagedasim ajasõna *jälle* esinemine ilma verbita kasutus, mis ise-loomustab sel perioodil ka sisendkõnes registreeritud *jälle* kasutust. Edasisel kõne arengu perioodil (faasid 2 ja 3) ajasõna *jälle* ilma verbita esinemise osakaal küll mõnevõrra väheneb (vt tabel 3.19). Verbi ellipsiga *jälle* paigutub ajakonteksti ja osutab viidatava tegevuse kordumisele:

(101) Andreas 1;09.11 (situatsioon: klotsidest torni ehitamine)

1. AND: kopsti.

2. AND: *jälle* kopsti.

(102) Andreas 1;08.25

1. EMA: ära müdista.
2. EMA: ära tee.
3. AND: *lälle* [= jälle].
4. EMA: *jälle*. [Imit]
5. EMA: ära tee niimoodi.

(103) Mihkel 3;0.20

1. MIH: üks. [kopsimise kohta]
2. LAH: Mihkel. [keelavalt]
3. MIH: üks, kaks, kolm *jälle*. [laps kopsib edasi]

Koos olevikuvormis verbiga esinev *jälle* osutab mingi varem toimunud tegevuse või situatsiooni kordumisele kõnehetkel (näide 104) või sellele järgnevalt (näide 105):

(104) Andreas 2;7.12

AND: ma vajutan *jälle*.

(105) Andreas 3;0.01

AND: emme, pane see peale, muidu ta läheb *jälle* lahti.

Koos verbi olevikuvormiga esinev *jälle* osutab olenevalt lausekontekstist ka tulevikule (näide 105). Oleviku situatsioonis toimuva tegevuse võimalik kordumine osutabki eesolevale ajale ehk tulevikule. Täpsemalt viitab *jälle* tulevikule koos teiste konteksti sobivate ajasõnadega (nt *varsti*, *siis*, *homme*, *pärast*). Ajasõna *jälle* tähendusest järeldeb selles kontekstis kirjeldatud tegevuse kordumise võimalikkus:

(106) Andreas 2;5.30

1. AND: emme, ma vaatan, kui postimees tuleb, siis siis ma *jälle* toon [ajalehed postkastist], praegu on [postkast] tühi.
2. EMA: siis tood lehed *jälle* ära, jah?
3. AND: jaa.

(107) Mihkel, Liisa 3;0.20 (mängusituatsioon)

1. MIH: meie lähme vaatama loomi.
 2. MIH: kolks, kolks.
 3. LII: lähme loomi vaatama.
 4. MIH: jah, siis lähme *lälle* [= jälle] esikusse.
 5. LII: jah, lämme [= lähme].
- (108) Andreas 2;0.24 (situatsioon: merisea puuri puhastamine)
1. AND: otu [= notsu], joo!

2. AND: omme [= homme] *lälle* [= jälle] vahetab.
3. AND: omme [= homme] *lälle* [= jälle] vahetame.
4. EMA: iga päev ei pea vahetama.

Kõnehetkel toimuvale tegevusele või situatsioonile osutavad lapsed perfektiivse verbiga. Ajasõna *jälle* osutab sellega koosinemisel varem aset leidnud tegevuse või situatsiooni kordumisele:

(109) Mihkel, Liisa 3;0.20

1. MIH: kuum oli, *lälle* [= jälle] oli kuum. [kaamera toiteploki kohta]
2. LII: *lälle* [= jälle] oli kuum.

(110) Mihkel 2;11.05

MIH: *lälle* [= jälle] tuli tagasi.

Ajasõna *jälle* paigutub eri ajakontekstidesse ja see ilmub lapse repertuaari esimese ajasõnana juba kõne arengu faasis 1 (MLU < 2,00) imitatsioonina. Üleminekul faasi 2 areneb välja *jälle* produktiivne kasutus (analüüsimaterjali põhjal neljal lapsel: Andreasel, Carlosel, Mikhliil ja Mariannil, vt lisa 1 tabel 10). Polüseemset *jälle* kasutavad lapsed varasel kõne arengu perioodil (faasis 1 ja 2) ainult ajatähenduses (täiskasvanukeeles eksisteerib ka vastanduse tähendus). Igas ajakontekstis esinemisel osutab *jälle* kirjeldatud tegevuse või situatsiooni kordumisele. Ajasõna *jälle* on lapsekeelses kasutuses sageli n-ö laiahaardeline, osutades selliselt ilma verbita esinemisel kõnehetke ajal toimuva tegevuse korduvuslikkusele. Lapsekeele *jälle* esineb ka koos verbi oleviku- ja minevikuvormidega. Selline kasutus on sarnane sisendkeele *jälle* kasutusega. Erinevuseks lapsekeele ja sisendkeele vahel on lastel *jälle* esinemine imitatsioonina.

3.3.4.4. Alles

Ajasõna *alles* paigutub erinevatesse ajakontekstidesse, seda saab kasutada minevikulises, olevikulises ja tulevikulises osutuses (nt *ta alles tuli siia*, *ta alles tuleb siia*, *ta alles hakkab siia tulema*). Ajasõna *alles* tähendusest järeldub ootuspärasest hilisem aeg, see osutab minevikulises kasutuses ka vahetult kõnehetke eel toimunule (vrd ajasõna *äsjä*).

Ajasõna *alles* on analüüsitud lapsekeele ja sisendkõne materjalis võrdlemisi harv. See ilmub lapse sõnavarasse kõne arengu faasis 2 ja produktiivne kasutus areneb välja faasis 3. Analüüsitud lapsekeele materjalis on *alles* registreeritud vaid Andrease lindistustes (vt tabel 3.4, tabel 3.16). Lapsekeeles esineb *alles* sagedamini koos verbi olevikuvormiga (faas 3: 61%) (vt tabel 3.20). Sisendkõne andmed näitavad sama tulemust, suurim osakaal *alles* kasutuses on esinemisel koos verbi olevikuvormiga (faas 2: 75%; faas 3: 67%). Verbi minevikuvormiga esineb *alles* lapsekeeles ja sisendkõnes võrdlemisi vähe (nt faasis 3 vastavalt 9% ja 13%). Ajasõna *alles* kasutuses nähtub lapsekeele ja sisendkeele

vahel märgatav sarnasus. Lapsekeele erijoon *alles* kasutuses on eituslikus kontekstis esinemine (faas 3: 24%).

Tabel 3.20. Ajasõna *alles* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>alles</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Af						
+Pr	0	0	2	75% (9)	61% (21)	67% (10)
+Pst	0	0	1	25% (3)	9% (3)	13% (2)
Ng(Pr)	0	0	0	0	24% (8)	0
Ø	0	0	0	0	6% (2)	20% (3)
Kokku	0	0	100% (n = 3)	100% (n = 12)	100% (n = 34)	100% (n = 15)

Lapse repertuaari ilmub *alles* ajakonteksti minevikulises osutuses, milles see on tõlgendatav kui osutamine vahetult kõnehetkele-eelselt toimunule:

(111) Andreas 2;0.20

1. EMA: Atsu [Andreas] ei tõsta rohkem enne kui taldrik on tühi, söö ära!
2. AND: Adsu [Andreas] sõi äla [= ära] selle.
3. EMA: ei söönud ju.
4. AND: Atu [Andreas] *alles* pani.
5. EMA: Antsu [Andreas] *alles* pani jah?

Ajasõna *alles* kasutus koos verbi olevikuvormiga osutab situatsiooni ajalisele kestusele. Koos olevikuvormis verbiga järeldeb *alles* tähendusest kirjeldatud situatsiooni toimumine ootuspärasest hiljem:

(112) Andreas 2;1.03

1. AND: emme tudub *veel alles*.
2. AND: emme tudub *veel alles*.
3. ISA: emme tudub jah.
4. AND: emme tudub *veel alles*.

(113) Andreas 2;6.12

1. AND: aga munad on *alles* toored, praegu ei saa muna koksida.
2. EMA: ei saagi.
3. EMA: munasousti ma teen, siis ma panen nad siia kaussi.

Hoidjakeelest ja täiskasvanukeelest üldiselt erinev ajasõna *alles* kasutus Andreasel on eitavas lauses, kus *alles* käitub sarnaselt ajasõnaga *veel* – vihjab

situatsiooni toimumise võimalikkusele tulevikus. Koos eitusliku verbiga osutab *alles* eitatud situatsiooni toimumisele hiljem:

(114) Andreas 3;0.02 (situatsioon: legodega mängimine)

1. AND: paneme tädile kiivri peale ja tõuseb jälle lendu.
2. AND: läheb jälle ära, kiiver ei ole *alles* peas.

(115) Andreas 3;1.04

1. AND: aga miks see ümmargune, aga sa, see *alles* kasvab ümmarguseks.
2. AND: see kuu kasvab ümmarguseks.
3. AND: ta *alles* [= veel] ei ole ümmargune.
4. EMA: veel ei ole ümmargune, jah?
5. AND: jah.

Ajasõna *alles* ilmub lapsekeelde kõne arengu faasis 2, kõigepealt vahetult eelneva kõnehetke tähistamiseks. Faasis 3 areneb välja *alles* produktiivne kasutus. Suurim osakaal *alles* esinemisel lapsekeeles ja sisendkõnes on koos verbi olevikuvormiga ja verbi minevikuvormiga (vt tabel 3.20). Koos olevikulise verbiga esineb ajasõna *alles* sõna *veel* sünonüümina, osutades kirjeldatud situatsiooni kestusele kõnehetke ajal. Kuigi andmed osutavad produktiivsele kasutusele, pole ajasõna *alles* tähenduselt faasis 3 veel täpsustunud ja täiskasvanupäraseks kujunenud. Eituslikus lauses esineb see erinevalt täiskasvanukeelest nagu ajasõna *veel*, osutab kirjeldatud situatsiooni võimalikule muutumisele tulevikus.

3.3.5. Ajalisi järgnevussuhteid väljendavad sõnad

Järgnevalt käsitlem ajasõnu *enne*, *pärast* ja *siis*. Need on sõnad, mille abil lapsed hakkavad sündmusi, tegevusi ja situatsioone ajarivis järjestama. Esmalt osutavad lapsed nendega ajas lähemale, hiljem kaugemale. Laste ajast kõnelemise areng liigub vanuse kasvades igapäevaste sündmuste väljendamiselt ja konkreetsemalt järjestamiselt ajateljel kaugemate sündmuste poole (Weist 2002b: 198). Varasemates käsitlustes on nende mõistete omandamist uuritud seoses relatiivlause omandamise arenguga (vt nt Diessel 2004). Jutustamisoskuse arengu uurimused (Soodla 2011; Pajuste 2007) on näidanud, et hilisemas eas (6–7-aastastel) on *siis* eesti laste narratiivides üks enamkasutatavaid sidendeid. Järjestussõnad ilmuvad lapse sõnavarasse kõne arengu faasi 2 alguses (MLU 2,00). Lindistustes on registreeritud järjestuslikud ajasõnad kuuel lapsel (vt tabel 3.4). Nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles on *siis* sagedasim ajasuhet väljendav sõna, moodustades ka siinses ajasõnade rühmas peamise osa (vt tabel

3.21).⁶⁰ Ajasõnad *enne* ja *pärast* esinevad lapsekeeles harvem. Sisendkeeles on *pärast* sagedasem kui *enne* (vt tabel 3.21).

Tabel 3.21. Järjestussõnade hulk lapsekeeles (n=615) ja sisendkeeles (n=654)

Laps	Faas	<i>enne</i>	<i>pärast</i>	<i>siis</i>	Kokku	<i>sisend</i>	<i>enne</i>	<i>pärast</i>	<i>siis</i>	Kokku
Andreas	Faas 1	-	-	4	4	And ema	-	6	15	21
	Faas 2	4	17	146	167		22	35	123	180
	Faas 3	36	14	345	395		31	48	281	360
Carlos	Faas 1	-	1	-	1	Car ema	-	3	4	7
	Faas 2	-	-	1	1		1	1	5	7
Hendrik	Faas 1	-	-	1	1	Hen ema	1	-	18	19
	Faas 2	-	-	-	-		-	2	11	13
Mariliis	Faas 2	-	-	-	-	Mar ema	1	2	27	30
Mihkel	Faas 1	-	-	-	-	LAH	1	6	5	12
	Faas 2	-	2	11	13		-	-	5	5
Liisa	Faas 1	-	-	-	-					
	Faas 2	-	1	18	19					
Mariann	Faas 1	-	-	-	-					
	Faas 2	-	-	15	15					
KOKKU		40	34	541	615	KOKKU	57	103	494	654

I.3.5.1. Enne

Ajasõna *enne* osutab kõne- või vaatlushetkele vahetult eelnevale ajale (ajaline eelnevus), kaugemale ajale minevikus (tähtsuses 'varem') või prepositsioonilises kasutuses koos täiendsõnaga täpsustab kirjeldatud ajahetke (nt *enne lõunat*). Analüüsitud materjalis on *enne* registreeritud vaid Andrease lindistustes (vt tabel 3.4), see ilmub lapse repertuaari faasis 2. Analüüs ajasõna *enne* kasutuskonteksti kohta näitab, et produktiivne kasutus lapsekeeles ilmneb kõne arengu faasis 3 (vt tabel 3.22). Lapsekeeles esineb *enne* sagedamini koos verbi olevikuvormiga (nt faas 3: 55%) ja verbi minevikuvormiga (faas 3: 27,8%). Sisendkõne andmed näitavad, et *enne* esineb üsna võrdselt kahes kontekstis: koos verbi olevikuvormiga (faas 2: 42%, faas 3: 32%) ja verbi minevikuvormiga (faas 2: 50%, faas 3: 32%). Faasis 3 suureneb *enne* osakaal eituslikus lauses (lapsekeeles 17%, hoidjakeeles 26%). Faasis 3 on sisendkeele ja lapsekeele vahel näha märgatavat sarnasust *enne* kasutuses: mõlemas esineb see sagedamini koos verbi oleviku- ja minevikuvormiga. Lapsekeele erijooneks *enne* kasutuses on eelkõige imitatsioonina esinemine faasis 2. Faasis 3 võib

⁶⁰ Ajalisele järgnevusele osutamiseks on lapsekeeles kasutatud veel sõna *kõigepealt* (vt lisa 2), kuid seda pole siinses töös lähemalt analüüsitud.

märgata erinevust lapsekeele ja sisendkeele *enne* kasutuses – lapsel esineb *enne* sagedamini koos verbi olevikuvormiga, sisendkeeles on selle esinemine koos verbi oleviku- ja minevikuvormidega võrdne.

Tabel 3.22. Ajasõna *enne* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>enne</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	0	0	2	0	0	0
Af						
+Pr	0	1	1	42% (10)	55% (20)	32% (10)
+Pst	0	1	0	50% (12)	28% (10)	32% (10)
Ng						
+Pr	0	0	0	8% (2)	11% (4)	16% (5)
+Pst	0	0	0	0	6% (2)	10% (3)
Ø	0	0	1	0	0	10% (3)
Kokku	0	100% (n = 2)	100% (n = 4)	100% (n = 24)	100% (n = 36)	100% (n = 31)

Ajasõna *enne* ilmub lapse repertuaari faasis 2, kuid selle kasutus on väga harv. Esimesed *enne* kasutused on imitatsioonid:

(116) Andreas 2;0.22 (MLU 2,22)

1. ISA: las ta paneb *enne* teise paika.
2. ISA: tal jääb see muidu igal juhul ette.
3. AND: *enne* paika. [Imit]

Kõne arengu varasel perioodil on lapsekeeles *enne* kasutuses suurim osakaal koos verbi olevikuvormidega (vt tabel 3.22). Sellest järeldub, et ajasõna *enne* kasutavad lapsed enim järgnevusele osutamiseks. Sageli on lindistustes *enne* registreeritud mängusituatsioonis, kui sellega osutatakse tegevuste järjestamisele (näide 117). Vahetule ajalisele järgnevusele osutab kõigis faasides ka sisendkõnes esinev *enne* (vt näide 116, näide 118).

(117) Andreas 2;0.02

AND: kots [= klots] läheb *enne*, siis lusikas.

(118) Andreas 2;0.13

AND: võid ka.

ISA: jaa, *enne* tuleb kartul pudiks teha, siis saab võid.

Lapsekeelses kasutuses ongi *enne* põhifunktsiooniks tegevuste järjestumise raames eelnevusele viitamine. Dialooginäites 119 esinevad kõik järgnevussuhteid väljendavad sõnad koos: *enne*, *siis*, *pärast*. Järjestuslikud ajasõnad aitavad kirjeldatud sündmusi omavahel siduda:

(119) Andreas 2;4.13

1. AND: *pärast* saab poeraamatut vaadata, kui me, kui sina vaatad ära.
2. AND: kui sina vaatad ära, *siis* saad sina, *siis* saad sina, *enne* kui tudud ära sina selle.
3. AND: kui kui *pärast* tudud ära, *siis* saad.
4. AND: kui tudud ära, *siis* saad raamatuid.

Ajasõna *enne* kasutused, mis osutavad piiritlemata minevikule lähtuvalt kõnehetkest (st sünonümselt ajaväljendiga 'kunagi varem'), pole lapsekeeles varasel perioodil kõrge osakaaluga (vt tabel 3.22). Esimest korda ilmub see Andreasel faasis 3, vanuses 3;0.08 (MLU 5,69) (näide 120). Kaugviitava *enne* osutus on täpselt piiritlemata: see võib osutada ka kõnehetkele eelnenud sündmusele (näide 121). Dialooginäites 120 osutab lapse öeldud *enne* kõnehetkeelsele piiritlemata ajale:

(120) Andreas 3;0.08

1. EMA: muidugi, ega muidu ei tohigi teha, muidu lähevad pisikud sisse.
2. AND: aga ma *enne* tahtsin nii ammu neid. [arstimütsi ja näomaski]
3. EMA: jah.
4. AND: ma tahtsin neid.

(121) Andreas 3;0.15

1. EMA: ta ei mahu sinna, see on lastetool.
2. AND: aga sinna seal, kus *enne* mina istusin, sinna küll issi võib istuda.

Ajasõna *enne* ilmub lapse repertuaari kõne arengu faasis 2, kuid kasutus on sel perioodil väga harv. Ajasõna *enne* produktiivne kasutus areneb välja faasis 3 (MLU > 3,00) (vt lisa 1, tabel 17). Enamasti kasutab laps seda koos verbi olevikuvormiga, osutades tegevuste järjestamisel eelnevusele. Umbes aasta pärast esimese *enne* ilmumist, faasis 3, hakkab see lapsel esinema ka teises kasutuses ehk osutama kõnehetke-eelsele piiritlemata ajale. Sisendkeeles on *enne* esialgu kasutusel vahetult järgnevate sündmuste kirjeldamisel (*enne* osutab eelnemisele), lapse kõne arenedes sageneb *enne* kasutus koos verbi minevikuvormidega. Seega esineb lapsekeele ja sisendkeele vahel sarnasus *enne* kasutuses. Erinevuseks lapsekeele ja sisendkeele vahel on lastel *enne* esinemine imitatsioonina ja sisendkõnes võrdne osakaal *enne* kasutusel olevikulises ja minevikulises kontekstis. Sellest võib järeldada, et täiskasvanud kasutavad ajasõna *enne* minevikulistest sündmustest jutustamisel (narratiivis) rohkem kui lapsed.

3.3.5.2. Pärast

Sõna *pärast* tähendus osutab ajale ja põhjuslikkusele. Ajasõna *pärast* osutab vaatepunktist lähtuvalle määratlematu pikkusega eesolevale ajavahemikule. Postpositsioonilise deiktilise ajaväljendina täpsustab *pärast* ajalist järgnevust, täpsem ajaline osutus oleneb täiendsõna tähendusest (nt *kahe aasta pärast*, *nädala pärast*). Ajasõna *pärast* ilmub siinse analüüsimaterjali põhjal lapse repertuaari kõne arengu faasis 1 (MLU < 2,00). Analüüsitud materjalis on *pärast* registreeritud nelja lapse lindistustes (Andreasel, Carlosel, Mihklil ja Liisal, vt tabel 3.4). Analüüs ajasõna kasutuskonteksti kohta näitab, et *pärast* produktiivne kasutus areneb välja üleminekul faasist 2 faasi 3 (MLU 3,00) (vt lisa 1, tabelid 11, 17). Valdavalt esineb *pärast* ajatähenduses (ka sisendkõnes). Põhjuslikkuse tähendust hakkavad lapsed kasutama hiljem. Näiteks Andrease materjalis esineb *pärast* põhjuslikkuse tähenduses esmakordselt faasis 3, vanuses 3;0.02 (*nalja pärast ma panin*), teiste laste lindistustes seda kasutust registreeritud pole.

Lapsekeeles esineb *pärast* sagedamini koos verbi olevikuvormiga (faas 2: 50%, faas 3: 91,1%) (vt tabel 3.23). Sisendkõne andmed näitavad sama tulemust, suurim osakaal *pärast* kasutuses on esinemine koos olevikuvormis verbiga (faas 2: 90%; faas 3: 82%). Faasis 2 ja faasis 3 on sisendkeele ja lapsekeele andmetes näha sarnasust *pärast* kasutuses: mõlemas esineb see sagedamini koos verbi olevikuvormidega. Kõigis kõne arengu faasides esineb sisendkeele *pärast* kasutust ilma verbita, faasides 2 ja 3 esineb *pärast* verbi ellipsiga ka lapsekeeles. Lapsekeele erijoon *pärast* kasutuses on esinemine imitatsioonina (faas 2: 30%). Sisendkeele erijooneks on *pärast* kasutus koos verbi minevikuvormidega, kuna lapsekeeles see minevikulises kontekstis registreeritud pole.

Tabel 3.23. Ajasõna *pärast* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>pärast</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	1	0	30% (6)	0	0	0
Af						
+Pr	0	87% (13)	60% (12)	90% (36)	79% (11)	82% (39)
+Pst	0	0	0	5% (2)	0	4% (2)
Ng(+Pr)	0	0	0	0	7% (1)	6% (3)
+Ipr(Af)	0	0	5% (1)	0	0	0
Ø	0	13% (2)	5% (1)	5% (2)	14% (2)	8% (4)
Kokku	100% (n = 1)	100% (n = 15)	100% (n = 20)	100% (n = 40)	100% (n = 14)	100% (n = 48)

Esimesed *pärast* kasutusjuhud on imitatsioonid (näited 122, 123). Mõlemas toodud dialooginäites osutab sisendkõnes esinev *pärast* määratlemata pikkusega eesolevale ajale. Kasutuse suhtluseesmärk on kõnealuse sündmuse edasilükkamise kavatsus:

(122) Carlos 1;8.27 (MLU 1,81)

1. EMA: makist tuleb *pärast* muusikat.
2. CAR: paneb muusigat [= muusikat].
3. KAJ: *pärast* paneme muusikat.
4. CAR: *pärast*. [Imit]

(123) Andreas 2;1.04 (MLU 2,60)

EMA: mine söö edasi, siis on Antsu [Andrease] film, siis *pärast* vaatame.

EMA: mine.

AND: *pälast* [= pärast] vaatame. [Imit]

Lapsekeeles on ajasõna *pärast* kasutatud ajalise järgnevuse väljendamisel, see osutab kõnehetkele järgnevale määratlematu pikkusega ajale (täheendus sarnane ajasõnaga 'hiljem') ja tegevuste järjestamise raames vahetule järgnevusele. Vahetule järgnevusele osutamisel kasutatakse tavaliselt ka teisi ajasõnu: *siis*, *kui*, *enne*; nende abil järjestatakse tegevused ajarivvi, milles *pärast* osutab järgnevusele (vrd *enne* osutab eelnevusele). Ajasõna *pärast* osutab ajalisele järgnevusele ka verbita kasutusjuhtudel:

(124) Andreas 3;0.09

1. AND: ravin kutsu ära.
2. AND: mul kodus, mul siin on arstiasjad.
3. AND: panen kutsule käppade peale kreemi, siis *pärast*.
4. AND: ma kuivatan käpad ära isegi, siis on Oskari [merisea] kord.

(125) Andreas 3;0.09

EMA: oh, tühjaks saigi nagu kolksti, no tubli, *pärast* jälle.

Osutus kõnehetkele järgnevale määratlematu pikkusega ajale on lapsekeeles *pärast* kasutuses valdav, tulevat aega pole oluline (pole alati ka võimalik) täpselt piiritleda. See ajaline osutus avaldub kasutuses koos verbi olevikuvormiga, mis on nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles suurima osakaaluga konstruktsioon (vt tabel 3.23). Selles kasutuses võimaldab *pärast* väljendada tulevikus toimuma hakkavat. Suhtluses aitab see väljendada oma kavatsusi eesolevaga seoses:

(126) Andreas 2;0.23

1. AND: Andu [Andreas] keelas [= keeras] nupu äla [= ära].
2. ISA: kus on nupp?
3. AND: maas. [maas on katkise tooli nupp]

4. ISA: ah seal maas või?
5. AND: *pärast* võtame maast ära.

Faasis 2 areneb välja *pärast* produktiivne kasutus, kui seda hakatakse kasutama koos erinevate verbidega. Analüüsimaterjalist järeldub, et faasi 3 üleminekul (MLU 2,50–3,00) on ajasõna *pärast* tähendus laste repertuaaris täpsustunud ja nad osutavad sellega enamasti tulevikku. Sageli kannab *pärast* suhtluses mingi tegevuse edasilükkamise eesmärki:

(127) Mihkel 3;0.20 (MLU 2,94) ja Liisa 3;0.20 (MLU 2,43)

1. LII: komm, aitäh, aitäh.
2. MIH: *pärast* saab selle kommi kodu [= kodus].
3. LII: anna.
4. MIH: ei anna, see kukub põmpsti maha.

(128) Liisa 3;0.20 (MLU 2,43)

1. REA: ma ei tea, kesse on.
2. LII: Lotte ibo [=Pippo; lind], selle on.
3. REA: ma ei tea.
4. LII: emme ütleb [= ütleb] *pärast*.
5. REA: emme ahah, emme ütleb *pärast*, emme teab.

Eituslikus kontekstis esinev *pärast* on samuti tulevikulise osutusega, st tulevikus pole kirjeldatud situatsiooni toimumine tõenäoline:

(129) Andreas 3;0.09

AND: ei saa ju, *pärast* ei saa.

(130) Andreas 3;1.13

EMA: aga sa ei saa *pärast* neid ise sealt kätte, sest need on seal nii kõvasti kinni.

Postpositsioonilise deiktilise ajaväljendina esineb *pärast* esialgu vaid täiskasvanute omavahelises suhtluses. Ajaväljend *natukese aja pärast* kannab mingi tegevuse edasilükkamise eesmärki, see osutab, et kõnealune tegevus on võimalik kõnehetkele järgneva lühema ajavahemiku jooksul:

(131) Andreas 2;0.01

1. EMA: mis kell need muumid hakkasid?
2. ISA: kaheksateist kakskümmend, nii umbes kümne minuti *pärast* peaks siis olema.

Ajasõna *pärast* osutab vahetule järgnevusele ja kaugviitavas tähenduses piiritlemata tulevikule. Ajasõna *pärast* ilmub lapse repertuaari kõne arengu faasis 2 (MLU 2,00–3,00) ja produktiivne kasutus areneb välja üleminekul faasist 2 faasi 3 (analüüsimaterjali põhjal kahel lapsel: Andreasel ja Mihklil, vt lisa 1

tabelid 11, 17). Lapsekeeles ja sisendkõnes on suurim osakaal *pärast* esinemisel koos verbi olevikuvormiga (vt tabel 3.23). Seda konstruktsiooni kasutatakse tegevuste ajarivvi paigutamisel ajalisele järgnevusele viitamisel ja kõnehetkele järgneva piiritlemata ajavahemiku märkimiseks. Lapse ja täiskasvanu suhtluses annab põhiliselt tulevikulise osutusega *pärast* teavet tegevuste ajalise järgnevuse kohta ja täidab mingi tegevuse edasilükkamise kavatsuse väljendamist. Ajasõna *pärast* kasutuses esineb märgatav sarnasus lapsekeele ja sisendkeele vahel. Erinevuseks lapse- ja sisendkeele vahel on lastel *pärast* esinemine imitatsioonina ja sisendkõnes *pärast* esinemine koos verbi minevikuvormiga ning postpositatsioonina.

3.3.5.3. Siis

Lapse varases repertuaaris on *siis* esmalt kasutusel ajale ja järgnevusele viitamise funktsioonis.⁶¹ Sõna *siis* esinemine suulises kõnes on sage ja tal on mitu funktsiooni. Kõige rohkem erineb lapse- ja sisendkeeles proadverb *siis*. See ilmub lastel kõne arengu faasis 1 (enne kaheaastaseks saamist), produktiivne kasutus kujuneb välja faasis 2 (vt tabel 3.24). Analüüsitud materjalis on *siis* registreeritud kuue lapse lindistustes (Carlosel, Andreasel, Hendrikul, Mihklil, Liisal ja Mariannil; vt tabel 3.4). Lapsekeeles esineb *siis* sagedamini koos verbi olevikuvormiga (faas 2: 73%, faas 3: 76%) (vt tabel 3.24). Sisendkõne andmed näitavad sarnast tulemust – suurim osakaal *siis* kasutuses on esinemine koos olevikuvormis verbiga (faas 1: 71%; faas 2: 77%; faas 3: 76%). Osakaalu poolest järgneb *siis* kasutus koos verbi minevikuvormidega. Võrreldes olevikulise osutusega esineb *siis* mineviku kontekstis nii lapsekeeles kui ka sisendkõnes vähem. Seega, ka siin esineb sarnasus lapsekeele ja sisendkeele vahel. Lapsekeele erijooneks on *siis* esinemine imitatsioonina.

Tabel 3.24. Ajasõna *siis* esinemise osakaal lausekontekstides

<i>siis</i>	Faas 1		Faas 2		Faas 3	
	laps	sisend	laps	sisend	laps	sisend
Imit	1	0	7% (12)	0	0	0
Af						
+Pr	4	71% (30)	73% (132)	77% (131)	76% (262)	76% (214)
+Pst	0	25% (10)	7% (13)	19% (33)	17% (59)	16% (43)
Ng(+Pr)	0	2% (1)	5% (9)	2% (4)	2% (6)	4% (12)
Ø	0	2% (1)	8% (14)	2% (3)	5% (18)	4% (12)
Kokku	100% (n = 5)	100% (n = 42)	100% (n = 180)	100% (n = 171)	100% (n = 345)	100% (n = 281)

⁶¹ Sõna *siis* semantilist analüüsi vt Jansons 2001.

Esialgu paigutatakse *siis* ajakonteksti tegevuste järjestumise väljendamisel, see avaldub konstruktsioonis '*siis* + verb(Pr)'. Järjestusele viitab laps ajasõnaga *siis*, ta seab kõnealused tegevused ajaliselt järjekorda:

(132) Andreas 2;0.01

AND: *siis* helistab manale [= vanaemale].

(133) Andreas 2;0.02

AND: emme sööb kelalohtu [= kõharohtu] otsa, *siis* lutukommi [= lutsukommi].

(134) Kolmikud 3;0.0

1. REA: no aga ütle Mannule, kas ta lubab sulle.
2. LII: anna kiiku.
3. MAN: ei luba.
4. REA: miks sa ei luba?
5. LII: anna.
6. MAN: mina ei vaheta selle kiiku Liisu.
7. REA: ah, mida?
8. MAN: vahetas ära ja *siis* Liisu.

Koos verbi olevikuvormiga viidatakse ajasõna *siis* abil anafooriliselt tulevikuajale:

(135) Andreas 2;5.30

1. AND: jaa, *siis* ma kasvan seal ka suureks.
2. EMA: jaa, kui sa sööd kõik otsa taldriku pealt.
3. AND: aga ma ei ulata.
4. EMA: praegu ei ulata, aga varsti ulatad.
5. AND: miks ma praegu ei ulata?
6. EMA: sest sa oled alles väike laps, varsti kasvad suuremaks.
7. AND: mis *siis* saab?
8. EMA: *siis* kasvad suureks ja lähed kooli.
9. AND: ja mis *siis* saab?
10. EMA: ma ei tea, mis *siis* saab.

Faasis 2 kujuneb välja *siis* produktiivne kasutus. Lisaks olevikulise konteksti laiendamisele hakkavad lapsed ajasõnaga *siis* osutama anafooriliselt minevikule. Sisendkeeles esineb *pärast* minevikulises kontekstis kõigis faasides (vt tabel 3.24). Selles konstruktsioonis osutatakse varem toimunud sündmusele ja seotakse sündmuse aeg *siis* abil:

(136) Mariann 2;10.04

MAN: mina juunistan [= joonistasin] kelgele [= kõrgele] ussi, *siis* Lolita sai kullaks [= kurjaks].

(137) Andreas 2;1.12

AND: Atsu [Andreas] keelas [= keeras] *siis* tuli.

(138) Hendrik 2;1.27

1. EMA: tänavale läksime.
2. EMA: kuhu me *siis* läksime?
3. HEN: aia.
4. EMA: teise aeda sisse, lasteaeda.

(139) Andreas 3;0.16

EMA: vanaema tegi selle *siis*, kui me käisime maal.

Relatiivset aega hakkavad lapsed esialgu väljendama adverbidega *siis* ja *kui*. See tuleb kasutusse tulevikule osutamisel ja on seotud sellega, milliseid ajasündmusi laps ette kujutada oskab ja kui palju ta omab kogemusi varasema kohta, et tulevaga seoseid luua:

(140) Kolmikud 2;10.04

1. LII: kumi [= kui lumi] maha tuleb, *siis* kumikud [= kummikud] võtame.
2. MAN: jah.
3. MAN: *siis*, *kuiu* [= kui] magab ära, *siis* on luni [= lumi] tuleb maha.
4. LII: jaa.
5. LII: *siis* lumi.

(141) Andreas 3;0.09

CHI: *kui* kutsul tuleb sünnipäev, *siis* sööme seda.

Ajasõna *siis* osutab vahetule ajalisele järgnevusele, kaugviitavana tulevikule üldisemalt ja anafooriliselt minevikule. Ajasõna *siis* ilmub lapsekeelde kõne arengu faasis 1 ja produktiivne kasutus kujuneb välja faasis 2 (analüüsimaterjali põhjal neljal lapsel: Andreasel, Mihklil, Liisal ja Mariannil vt lisa 1 tabel 11). Suurim osakaal *siis* esinemisel lapsekeeles ja sisendkõnes on koos verbi olevikuvormiga, mõnevõrra vähem esineb *siis* koos verbi minevikuvormiga (vt tabel 3.24). Seega esineb lapsekeele ja sisendkeele vahel sarnasus *siis* kasutuses. Erinevuseks lapse- ja sisendkeele vahel on lastel *siis* esinemine imitatsioonina.

3.4. Kokkuvõte ja arutelu

Korpusuuringu üldisem eesmärk oli teada saada, milliseid ajasõnu lapsed kõne arengu varasel perioodil kasutavad ja millistes kontekstides need esinevad. Varasemad uurimused teiste keelte kohta (Weist 2002a; Weist 2002b) on näidanud, et ajaline viitamine lapsekeeles algab kõnehetke ja sündmuse aja deiktliste suhete väljendamisest. Deiktilised ajasõnad ilmuvad lapse kõnesse suhteliselt vara, sest ajasüsteemi omandamise algetapil räägivadki lapsed sündmus-

test, mis kõnehetkel toimuvad (Weist 1986: 356).⁶² Olevikukeskset ajasüsteemi arengut võib selgitada ajadeiksise olemuse ja koondatud tähelepanu seostega keele omandamisel.

Suhtluseesmärkide elluviimiseks rakendavad lapsed lalisemisperioodil ja isegi varem žestilist viitamist (vt nt Vihman 1996: 126–127). See tähendab, et tähelepanu koondub viidatavale üksusele ning laps ja täiskasvanu võtavad hoiaku viidatava suhtes ning keelelise arengu seisukohalt on oluline, millise väljendiga täiskasvanu sellele reageerib (nt *see, näe see seal* jmt). Viitamine on alati kõnelejakeskne, ajalise viitamise puhul viidatakse kõnehetkele ning kujuteldaval ajateljel sellest edasi või tagasi suunal (Levinson 1986: 64). Deiksise funktsiooni keele omandamisel või üldse suhtluses võib kirjeldada samuti kui tegevust, millega tõmmatakse tähelepanu kõnealusele üksusele (Elliot 1981: 141). Koondatud tähelepanu printsiibile tuginedes võib öelda, et ajalistest sündmustest rääkimisel asetab täiskasvanu end lapse poolt mõistetavasse deiktilisse nullpunkti ehk kõnelemise aega. Väidet olevikukeskse ajasüsteemi kohta toetavad mitmed teisedki mõistmiskatsetel põhinevad uurimused (vt nt Winskel 2004: 333–336), mis muu hulgas ütlevad, et lapsed interpreteerivad ettevaatlikult just selliseid lauseid, millest arusaamiseks on oluline konventsionaalsete ajasõnade (nt *sügisel, kevadel*) mõistmine.

Siinse uurimuse tulemused on kooskõlas eelnimetatud uurimustega – kõne arengu varasel perioodil on lapse sõnavaras valdavalt deiktilised ajasõnad, mis osutavad kõnehetke ajale ning kõnehetkest lähtuvalt ajas edasi või tagasi. Analüüs eesti keele ajasõnade omandamise kohta kõne arengu varasel perioodil näitas, et ajalist viitamist alustab laps sõnadega, mis esinevad ka täiskasvanu-keeles sagedasti ning esialgu räägib laps sündmustest, mis toimuvad *siin ja praegu*. Analüüs näitas, et lapse kõne arengu varasel perioodil on ka sisendkõnes suurem osakaal olevikule osutavatel ajasõnadel. Varase lapsekeele ajasõnad on deiktikud, mille võib jagada viide rühma: deiktilised ajasõnad, mis osutavad (1) olevikule (*praegu, nüüd, täna*), (2) tulevikule (*homme, kohe, varsti*) ja (3) minevikule (*eile, ammu*), teiseks ajakontekstile vihjavad (4) ajasõnad *juba, veel, alles, jälle*, mis ei osuta iseseisvalt minevikule, olevikule ega tulevikule – need on korduvusele või järgnevusele viitavad hägusama tähendusega ajasõnad; kolmandaks ajalist järjestust (5) väljendavad *enne, pärast ja siis*.

Analüüs ajasõnade kasutuse kohta lausekontekstis näitas, et esimesed ajasõnad ilmuvad kõne arengu varasel perioodil, kui MLU(sõnades) on keskmiselt 2,00 ehk siinse analüüsi põhjal faaside 1 ja 2 piiril. Seega, esimesed ajasõnad ilmuvad lapsekeelde kahesõnalause perioodil. Sagedasemad ajasõnad lapse-keeles on: *nüüd, siis, praegu, veel, jälle* (vt tabel 3.25). Vaatlusalusest seitsmest lapsest vähemalt nelja lapse sõnavaras olid järgmised sõnad: *praegu, nüüd, kohe, homme, juba, veel, jälle, pärast, siis*; vaid ühe-kahe lapse lindistuste materjalis esinesid *täna, eile, ammu, varsti, alles, enne* (vt vastavaid andmeid

⁶² Ajasüsteemi arengu etappide kohta saab lähemalt lugeda peatükist 2.4.2.

tabel 3.4 ja lisa 1). Sagedasemad ajasõnad sisendkeeles on *nüüd, siis, praegu, juba, täna, jälle, veel, kohe* (vt tabel 3.25).

Faasis 1 (MLU < 2,00) ilmuvad lapse sõnavarasse järgmised ajasõnad: *siis, praegu, veel, jälle, juba, kohe, varsti, pärast* ja faasis 2 (MLU 2,00–3,00) kujuneb välja nende produktiivne kasutus. Faasis 2 ilmuvad lapse sõnavarasse ülejäänud varase perioodi ajasõnad, milleks on *nüüd, täna, enne, alles, homme, eile, ammu* (vt tabel 3.25). Nende hulgas ilmneb produktiivne kasutus ajasõnadel *nüüd* ja *täna* faasis 2, ajasõnadel *enne, alles, homme* ja *eile* faasis 3. Siiski pole kõigi ajasõnade tähendused ja/või kasutus kontekstides veel faasi 3 liikumisel täiskasvanupäraseks muutunud (nt ajasõnade *alles, ammu, eile, homme* puhul). Ajasõna *ammu* esineb lapsekeele (ja ka sisendkõne) lindistustes harva ja ühesugustes lausekontekstides, mis omakorda ei andnud kinnitust selle produktiivse kasutuse kohta.

Tabel 3.25. Ajasõnade hulk analüüsimaterjalis järjestatuna esinemissageduse järgi lapsekeeles

Ajasõna	Hulk lapsekeeles	Ilumine sõnavarasse	Produktiivne kasutus	Hulk sisendkeeles
<i>nüüd</i>	1063	Faas 2	Faas 2	863
<i>siis</i>	541	Faas 1	Faas 2	494
<i>praegu</i>	286	Faas 1	Faas 2	262
<i>veel</i>	201	Faas 1	Faas 2	130
<i>jälle</i>	175	Faas 1	Faas 1	132
<i>juba</i>	90	Faas 1	Faas 2	187
<i>täna</i>	81	Faas 2	Faas 2	183
<i>kohe</i>	71	Faas 1	Faas 2	118
<i>varsti</i>	63	Faas 1	Faas 2	38
<i>enne</i>	40	Faas 2	Faas 3	57
<i>alles</i>	37	Faas 2	Faas 3	27
<i>pärast</i>	34	Faas 1	Faas 2	103
<i>homme</i>	33	Faas 2	Faas 3	46
<i>eile</i>	13	Faas 2	Faas 3	47
<i>ammu</i>	12	Faas 2	-	10
KOKKU	2740			2697

Juba kõne arengu varasel perioodil kujuneb lapsekeeles välja ajakontrast väljendatuna verbi oleviku- ja minevikuvormide kaudu (Kohler 2003: 77; Vihman,

Vija 2006: 278–280). Siinse töö analüüs näitas, et faasis 2 hakkavad lapsed kõnehetke ja viidatavat sündmushetke seostama ka ajasõnadega. Küllap on kõnehetke ja viidatava sündmuse seostele osutamisel oluline roll ajasõnadel, kuna nende abil saab ajalist osutust täpsemalt vastandada, s.t kõnehetke ja viidatava sündmuse aja vastandamine. Ajasõnu kasutatakse nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles aegade vastandamisel: nt *praegu-pärast*; *praegu*(+eitus)-*varsti* jm. Ajasõnade üks olulisemaid semantilisi funktsioone lisaks aja täpsustamisele on anda vihje kirjeldatud situatsiooni võimaliku muutuse kohta. Näiteks eituslikus kontekstis osutab ajasõna kirjeldatud situatsiooni muutumise võimalikusele tulevikus (*praegu ei lähe õue, veel ei lähe õue*). Laste materjali põhjal saab üldistavalt väita, et lastele on oluline kõnelda olevikus toimuvast ja tulevikus toimuma hakkavast. Ajasõnu kasutatakse sündmushetke täpsustamisel, aga ka näiteks tegevuse algus- ja lõpp-punkti märkimisel: nt *nüüd võib vajutada, pane kinni – nüüd!*

Tabel 3.26. Ajasõnade esinemine kontekstides varasel kõne arengu perioodil (vanusevahemik 1;7–3;3, MLU vahemik 0,00–6,00): lapsekeele ja sisendkeele sarnasused ja erinevused.

Ajasõna	Sarnasused kasutuses	Erinevused kasutuses
<i>praegu</i>	+Pr, +Pst, +Ng, +Ipr	Imit (L), Ø (L)
<i>nüüd</i>	+Pr, +Pst, +Ipr, Ø	Imit (L)
<i>täna</i>	+Pr, +Pst, +Ng, Ø	Imit (L)
<i>eile*</i>	+Pst	Imit (L), Ø (S)
<i>ammu*</i>	+Pst, Ø	
<i>varsti</i>	+Pr, Ø	Imit (L), +Pst (L)
<i>kohe</i>	+Pr, Ø	Imit (L)
<i>homme</i>	+Pr, Ø	Imit (L), +Pst (L), +Ng (S)
<i>juba</i>	+Pr, +Pst, Ø	Imit (L)
<i>veel</i>	+Pr, +Pst, +Ng, Ø	Imit (L)
<i>jälle</i>	+Pr, +Pst, Ø	Imit (L)
<i>alles</i>	+Pr, +Pst	Ng (L)
<i>enne</i>	+Pr, +Pst, +Ng	Imit (L)
<i>pärast</i>	+Pr, +Ng, Ø	Imit (L), +Pst (S)
<i>siis</i>	+Pr, +Pst, +Ng, Ø	Imit (L)

Märkus: tärniga (*) on tähistatud sõnad, mida analüüsimaterjali lapsekeele andmetes esines kokku vähem kui 20 korral; L – lapsekeel, S – sisendkeel.

Üldiselt iseloomustab esimeste ajasõnade kasutust imitatsioonina esinemine ja nendes konstruktatsioonides esinemine, mis on suurema osakaaluga ka sisendkõnes (vt tabel 3.26). Esimeste ajasõnade kasutuses ilmnes sarnasus lapsekeele ja sisendkeele vahel, kusjuures kasutussageduse peegeldus on tugevam esimeses kahes omandamisfaasis (faasis 1 ja faasis 2). Analüüs näitas, et lapsed kasutavad ajasõnu enamasti sarnastes kontekstides, nagu need sisendkeeles esinevad (vt tabel 3.26). Olulisemad erinevused ilmneshid ajasõnade *homme* ja *alles* puhul. Ajasõna *homme* esineb lapsekeeles küll sarnaselt sisendkeelse kasutusega olevikulises kontekstis ja verbi ellipsisiga, kuid seda kasutatakse lisaks minevikulises kontekstis (nt *homme läksime*). Ajasõna *alles* esines lapsekeeles nagu sisendkõneski koos verbi oleviku- ja minevikuvormidega, erinevus ilmnesh kasutusel koos verbieitusega (nt *alles ei mängi*).

Üldkeelses kasutuses paigutuvad paljud ajasõnad eri kontekstidesse (nt *enne teen* (IndPr) ja *enne tegin* (IndIpff)). Siinse töö analüüs näitas, et ka lapsekeeles esinevate ajasõnade põhitähendus ei kattu alati verbiga väljendatud grammatilise ajaga (nt oleviku ajasõna *nüüd* koos verbi minevikuvormidega). Sarnasus lapsekeele ja sisendkõne vahel esineb veel ajasõnade kasutuses koos verbieitusega ja verbi ellipsisiga.

Olevikule viitavate ajasõnade sage kasutus annab tõestust olevikukesksest ajasüsteemist lapseea varasel perioodil. Oleviku ajasõnad ilmuvad lapse kaheaastaseks saamise piiril ning samal perioodil esinevad lapse kõnes ka verbi olevikuvormid. Seega võib öelda, et aja väljendamine algab grammatilise aja kõrval samaaegselt leksikaalsete vahenditega. Esimesed oleviku ajasõnad (*praegu, nüüd, täna*) täpsustavad viidatavat oleviku ajahetke. Lapse sõnavarasse ilmuvad esimesed olevikule viitavad ajasõnad on *praegu, nüüd* ja *täna*. Kõige sagedamini esineb neist *nüüd*. Huvitav on asjaolu, et sarnaselt täiskasvanupärase kasutuse ilmneb sünonüümsete ajasõnade *praegu* ja *nüüd* semantiline eristus ka lapsekeeles. Ajasõna *praegu* tähendus hõlmab laiemat ajavahemikku olevikus, veel esineb see märkimisväärselt sagedasti eituse mõjualas, mille kaudu implitseeritakse mingi muu aeg, millal eitatud sündmus aset võiks leida. Ajasõna *nüüd* kasutavad lapsed kohe sõnavarasse ilmumisest saadik lühikese oleviku ajahetke tähistamiseks. See leiab kasutust ka sündmuse muutuse viitehetke tähistamisel (sobib tegevuse alguse ja lõpu markeerimiseks). Nende sõnade erisugusele kasutusele täiskasvanukeeles on tähelepanu juhitud varasemateski uurimustes (Pajusalu jt 2004). Ajasõna *täna* tähendust tajuvad lapsed esialgu kui täpsemalt piiritlemata olevikuaega. Hilisemas kasutuses lapsekeeles *täna* kasutus laieneb ja täpsustub: selle abil hakatakse väljendama käesolevat päeva, viidates sellele nii üldiselt kui ka väljendades päeva jooksul tulevaid ja olnud sündmusi.

Esimeste mineviku ajasõnade *eile* ja *ammu* esinemine lapsekeeles on võrdlemisi harv, *eile* ilmub sõnavarasse juba kõne arengu teises faasis, kuid kolmandasse faasi liikumisel pole kummagi mineviku ajasõna kasutus märgatavalt sagenenud (vt tabel 3.25). Uurimus verbi ajamorfoloogiast (Argus 2007a) näitab, et umbes kaheaastasest peale sageneb minevikuvormis verbide hulk, mis omakorda võib selgitada seda, et minevikule osutavaid ajasõnu on varases

lapsekeeles väga vähe. Järelikult on lapsel enne kõnehetke toimunud sündmustest rääkimiseks vajalikud grammatilised vahendid keeles juba olemas ja nad ei vaja minevikusündmustele osutamisel täpsustavaid ajasõnu. Kuid analüüsitud sisendkõnes pole neid sõnu samuti kuigi palju kasutatud. Otseselt minevikuajale osutavate sõnade *eile* ja *ammu* kasutus paistab olevat kitsas: *eile* tähistab eelnevat päeva; *ammu* tähistab ajahetke kaugemas minevikus või ajalist kestust; neisse ajahetkedesse paigutuvatest sündmustest ka räägitakse vähe. Ka pole lastel vajadust määratleda täpsemat minevikku, sisendkeeles kasutatakse minevikust täpsemalt rääkides konventsionaalseid ajaväljendeid (nt *eelmisel pühapäeval*). Minevikulises osutuses kasutavad lapsed teisigi ajasõnu, nt *juba*, *enne*, *siis*. Sisendkõne materjalist ilmnes, et mineviku aega täpsustatakse lapsele tuttavate (või ühiselt kogetud) sündmuste kaudu (nt *kui me olime poes*, *kui me kiikumas käisime*).

Tulevikule viitavaid ajaadverbe on lapse varases sõnavaras rohkem: *homme*, *varsti*, *kohe*. Tulevikule osutavad *varsti* ja *kohe* erinevad lapsekeeles oma kasutuselt, *varsti* abil osutatakse eesolevale määratlemata ajale, *kohe* kasutuses on näha selle sõna hetkelisele ajale viitamise tähendusest tuleneva tähendusvarjundi 'kiiresti' tajumist. Ajasõna *homme* ilmub lapse kõnesse üsna vara, faasi 2 alguses, kuid selle tähendus jääb nende jaoks ähmaseks veel kolmandas faasis. Lisaks viidatakse tulevikule ka ajasõnadega *siis*, *pärast*. Kuna eesti keeles puudub morfoloogiline tulevikuvorm, siis vajab see ajatähendus enam leksikaalseid ja grammatilisi vahendeid (EKK 2000: 369). Oleviku kontekstis eituse mõjualas esinesid nii lapsekeeles kui ka sisendkõnes sagedamini ajasõnad *praegu*, *täna*, *veel*. Eituslikus konstruktsioonis järelneb neist sõnadest osutus tulevikuajale, näiteks väljend *praegu ei mängi* laseb oletada eitatud sündmuse toimumist tulevikus. Seega võib öelda, et juba kõne arengu varasel perioodil väljendatakse tulevikuaega ajasõna sisaldava eitusliku konstruktsiooniga.

Situatsiooni võimalikule muutusele, ka kordumisele viitavad hägusama tähendusega ajavihje sõnad on lapsekeeles sagedased ning ilmuvad kõnesse vara – *jälle*, *juba*, *veel* ilmuvad kõne arengu faasis 1, *alles* ilmub mõnevõrra hiljem ja seda kasutatakse harva (vt tabel 3.25). Need sõnad võivad esineda nii verbi oleviku- kui ka minevikuvormiga, aidates teiste võimaluste kõrval väljendada ka tulevikuaega. Üldistavalt saab öelda, et ajasõnad *juba*, *veel*, *alles* ja *jälle* esinevad lapsekeeles kirjeldatud situatsiooni või sündmuse muutuse märkimiseks.

Ajasündmustest rääkides on üldises plaanis lapse jaoks oluline teada seda, mis juhtuma hakkab. Lapsevanemad ja hoidjad selgitavad ka ise, milline sündmus ja millal tuleb. Ilmselt on see omavahelises suhtluses väga oluline – mõlemad on teadlikud. Kitsamas plaanis näib sündmustest kõnelemisel oluline olevat (ajaline) järjestamine ehk tegevuste ajarivvi paigutamine: nt *enne sööme ära*, *siis lähme õue*; (*enne-pärast*; *siis-siis-siis*). Varases lapsekeeles ilmuvad ajasõnad *enne*, *pärast* ja *siis* osutavad kirjeldatava tegevuse ajalisele järjestussuhtele. Lapse vanuse kasvades tekib neile sõnadele ka laiem tähendus, mis osutab anafoorselt tuleviku- ja minevikuajale. Järjestussõnad *enne*, *pärast* ja *siis* esinevad lapsele suunatud kõnes sellises situatsioonis, kus tegevuse sooritamine

sõltub nn vaheetappide läbimisest (nt mingi toidu valmistamine, pusle ja klot-side kokkupanek vms). Vahetule eelnemisele ja järgnemisele osutatakse ajasõnadega *enne* ja *siis*, ajasõna *pärast* on kasutuses kõnehetkest lähtuva piiritlemata tulevikulise aja märkimiseks. See on kooskõlas teiste keelte kohta tehtud uurimustega (nt Winskel 2004). Üldiselt on leitud, et järgnevust tähistav mõiste 'siis' (ingl *k then*) on kontseptuaalselt lihtsam ja omandatakse varem kui eelnevusele osutav 'enne' (ingl *before*) ja järgnevusele osutav 'pärast' (ingl *after*). Siinse töö analüüs näitas, et *siis* ilmub sõnavarasse juba faasis 1 ja sellest kujuneb üks sagedasemaid ajasõnu (vt tabel 3.25). Eesti keele ajasõnad *enne* ja *pärast* on olemas lapse varases sõnavaras, kuid nende kasutus pole nii sage kui ajasõnal *siis*. Järjestusele osutavate mõistete 'enne' ja 'pärast' omandamist on uuritud juba aastakümneid (Winskel 2004: 333), tulemused erinevad keeliti, kuid enamasti on selle põhjuseks uuringus kasutatud meetodi valik, testlausete komplekssus vm (Winskel 2004: 333).⁶³ Ometi on varasemad uurimused näidanud, et ajalist järjestust väljendavad mõisted 'siis', 'enne', 'pärast' omandatakse üldiselt varem kui kestusele osutavad ajamõisted, nt 'kuni' (ingl *until, since, while*) (Winskel 2004: 336). Selle tulemusega on siinsed analüüsitulemused kooskõlas.

Analüüsitud lapsekeele materjalis leidis ka konventsionaalseid ajaväljendeid (nt *sügisel, kevadel*) ja mõõdunimisõnu (nt *päev, aasta, minut*), mis toetuvad konventsionaalsele ajaüksuste järgnevusele, ning mõni ajalist kestust väljendav sõna (*kaua, kuni*). Need on aga siinsest analüüsist välja jäetud, kuna neid esines lapse poolt iseseisvalt öelduna vaid mõnel üksikul korral. Sisendkõnes leidis eelnimetatud ajaväljendeid märgatavalt rohkem (vt lisa 2), kuid need polnud sageli lapsele suunatud. Seda võib märgata eriti Andrease materjali ja kolmikute materjali puhul, kus vestlusse oli haaratud mitmel korral kaks täiskasvanut (Andrease materjali ema ja isa, kolmikute materjalis lindistaja ja hoidja). Näiteks kolmikute korpusest lindistaja kõnevoor (laste vanus 2;2.16): *täna on, mis ta on kuusteist märts*; Vija alamkorpusest isa kõnevoor (lapse vanus 2;0.01): *kaheksateist kakskümmend, nii umbes kümne minuti pärast peaks siis olema*). Mida vanemaks laps saab, seda rohkem hakatakse temaga suheldes konventsionaalseid ajasõnu kasutama. Kellaaegu lapsed enne kolmeaastaseks saamist eriti ei nimeta, küll aga kuulevad nad neid sisendkeele kaudu. Loogiline on oletada, et kuna kellatundmine areneb välja hiljem, siis pole lihtsalt võimalik kellaaegadest arusaadavalt rääkida. Varases eas oskavad lapsed küll juba numbreid ja teavad, mis on kell, st tunnevad selle pildilt ära ja oskavad nimetada. Kellaajad on hea näide sellisest aja väljendamisest, mida lapsed peaaegu iga-päevaselt kuulevad, kuid ise ei kasuta hoolimata sellest, et sõnavaras on vastavad vahendid olemas.

Kuigi siinse töö eesmärk polnud kontrollida Weisti (1986)⁶⁴ ajasüsteemi liigitust, tuleb tõdeda, et Weisti ajasüsteemi arengu skeem sobib eesti keele leksikaalse ajakategooria arengu kirjeldamiseks. Ajasüsteemi omandamine

⁶³ Järjestussõnade *enne* ja *praegu* omandamise ja keeltevahelise võrdluse kohta vt ka ptk 5.

⁶⁴ Richard Weisti (1986) esitatud ajasüsteemi arengust loe ptk 2.4.2.

algab tavaliselt enne lapse 2-aastaseks saamist, ja aja väljendamisel kasutatakse esiti vaid deiktilises nullpunktis olemisele viitamist (st kõnehetk, sündmushetk ja vaatlushetk on sama). Edasisel perioodil areneb välja sündmushetke ja kõnehetke eristus, seejärel hakatakse kirjeldatava sündmuse ajale viitama suhteliselt, rakendatakse minevikule ja tulevikule viitamist olevikule vastandamise kaudu (Weist 1986). Edasises arengus hakkab laps paigutama kõnealuseid sündmusi kõnehetkest ettepoole, tekib ka vaatlushetke ja kõnehetke eristus. Sel perioodil on täheldatud ajaliste suhetele viitamist adverbide ja ajalausete abil. Üleminek nn vaba ajasüsteemi poole hakkab arenema siis, kui kõnehetk, viidatav sündmuseaeg ja vaatlushetk võivad paikneda aja väljendamisel erinevalt. Sel perioodil on välja toodud järjestuslike sõnade *enne* ja *pärast* kasutust ja mõistmist kõrvallausetes (nt *enne kui me külla läheme, käime poest läbi*) ja liitajavormide kasutust. (Weist 1986: 357)

Kokkuvõtlikult näitas analüüs, et eesti lapse esimesed ajasõnad viitavad suhtelisele ajale, enim leiavad kasutust oleviku ajasõnad ja ajalisi järgnevussuhteid väljendavad sõnad. Ajasõnade repertuaari ilmumise põhjal joonistub välja omandamise skeem. Lapse repertuaari ilmuvad ajasõnad enamasti sisendkeelest imiteerimise kaudu. Seejärel paigutatakse ajasõnad iseseisvas kasutuses ajakonteksti, esimeste ajasõnade kasutusi iseloomustab ka ajakontrasti väljendamine. Seejärel hakkab ajasõna tähendus kasutuse kaudu täpsustuma, siin on oluline osa sisendkeelele iseloomulikel kordustel, parandustel, mis aitavad lapsel oma sõnakasutust vajadusel täpsustada. Kõne arenedes ajasõnade kontekst samahaaval rikastub ja deiktiliste ajasõnade kasutus muutub varase perioodi lõpus (u kolmeaastaselt) üha täiskasvanupärasemaks.

4. AJAKATEGORIA OMANDAMINE 4-7- AASTASTEL LASTEL⁶⁵

Korpusuuring näitas, et enne neljandat eluaastat on lapse repertuaaris nii oleviku-, mineviku- kui ka tulevikuajale osutavad ajasõnad. Varasel keeleomandamise perioodil kasutavad lapsed lisaks verbi olevikuvormidele ka minevikuvorme.⁶⁶ Tulemused osutasid, et lapsekeele ja sisendkeele ajasõnade grammatiliste funktsioonide vahel on sarnasus: lapsekeeles on ülekaalus need funktsioonid, mis sagedamini esinevad ka sisendkeeles. Siiski ei saa korpusuuringu põhjal teha ulatuslikke järeldusi ajasõnade mõistmise kohta. Keeleomandamise uurimiseks kasutatavate meetodite üle diskuteerimisel on tihti välja toodud, et semantika tasandi arengu kohta ei pruugi saada tõeseid andmeid vaid spontaanse kõne kasutust uurides. Mitmed uurimused näitavad, et keelelisi üksusi või struktuure võivad lapsed produtseerida enne, kui nad nende tähendusi mõistavad. Siinse töö raames tehtud korpusuuring näitas, et paljude ajasõnade kasutus on kuni kolmeaastaste laste repertuaaris veel täpsustumas.

Kui korpusuuringu materjal põhines kuni kolmeaastaste laste materjalil, siis eksperiment sai läbi viidud vanemate, kuid mitte veel kooliealiste lastega (N = 135, vanusevahemik 4;0–6;11). Keeleomandamisuuringutes on eksperimentide rakendamise puhul täheldatud, et ühe ja sama keelestruktuuri mõistmisel ja loomisel võib olla erinevusi ning mitte alati ei saa väita, et mingi keelestruktuur on mõistetav varem, kui seda luua ehk kasutada osatakse. Näiteks võib mõne keelestruktuuri üks osa olla mõistmistesti tulemustel varem ning loomistesti puhul hiljem omandatud (vt nt aspektilisuse omandamise kohta Argus 2009: 39). Siinses uurimuses olen kasutanud kahepoolset eksperimenti, mis koosneb mõistmis- ja loomistestist.

Olen seadnud eesmärgiks eksperimenti abil välja selgitada:

- 1) mis vanuses suudavad eesti keelt kõnelevad lapsed kasutada verbi ajavorme ajaskaalal erinevalt paigutuvates situatsioonides;
- 2) kas 4-aastaselt on välja arenenud selge opositsioon mineviku ja mitte-mineviku vahel;
- 3) kas ajasõnad aitavad grammatilist aega tajuda ja kasutada;
- 4) kas lapsed tajuvad järjestikku toimuvate sündmuste puhul tulevikule osutamist ja oskavad seda ise väljendada;
- 5) mis vanuses on lastel omandatud ajalisele järgnevusele osutavate ajasõnade *enne, praegu, pärast* tähendused;
- 6) mis vanuses on omandatud nende ajasõnade tähendused, mis otseselt ei viita ühelegi ajale, kuid annavad selleks vihje, n. o (selles eksperimentis) *juba, jälle, veel*.

⁶⁵ Peatükk toetub osaliselt artiklile „Eesti keele ajakategooria omandamisest – ajavormid ja ajasõnad“ (Argus, Parm 2010)

⁶⁶ Eesti keele verbide omandamise kohta tehtud korpusuuringud on näidanud, et enne 3-aastaseks saamist kasutavad lapsed verbi minevikuvorme (Vihman, Vija 2006; Argus 2007a, 2008a).

Eesmärkidest tulenevalt on püstitatud neli hüpoteesi:

1. Võttes aluseks varasemad uurimused, mis käsitlevad ajakategooria omandamise tugevat seost ajasõnade kasutusega (nt Krantz, Leonard 2007; Wagner 1998, 2001), oletasin, et ajasõnadega katsetüüpide (A1-katse ja A2-katse) tulemused on paremad kui ilma ajasõnadeta katsetüübis (A-katse)⁶⁷.
2. Oletasin, et eri ajasõnad aitavad grammatilist aega tajuda ja produtseerida erineval määral. Seega, A2-katse (sisaldab selgepiirilisi ajasõnu *enne, praegu, pärast*) tulemused on kõrgemad kui A1-katse (sisaldab komplekssema tähendusega sõnu *juba, jälle, veel*) tulemused.
3. Tulevikku grammatilise kategooriana eesti keeles ei eksisteeri (vt selle kohta ptk 2) ja eksperimendis kasutatud *hakkama*-tulevik ei pruugi olla laste jaoks selge (vt ka Argus, Kõrgesaar 2012). Sellele tuginedes oletasin, et kõige vähem eksivad 4–7-aastased lapsed aja eksperimendi oleviku- ja mineviku testüksustes ja tulevikuaja testüksused on laste jaoks raskemad.
4. Varasemad uurimused põhjal on üheselt näidanud, et varasel keeleomandamise perioodil ilmuvad lapse repertuaari verbi olevikuvormid ja leksiikaalsed vahendid. Siinse töö korpusuuring näitas (vt ptk 3), et oleviku ajasõnad on sel perioodil ka eesti laste sõnavaras sagedasemad kui teiste ajarühmade sõnad. Oletasin, et aja eksperimendi oleviku testüksuste tulemused muutuvad vanuse kasvades vähem kui mineviku- ja tulevikuaja testüksused.

4–7-aastaste laste ajakategooria omandamise hindamise vahendina olen kasutanud traditsioonilist kahepoolset ehk mõistmis- ja loomistestidest koosnevat psühholingvistilist eksperimenti, millega mõõdetakse lastel kõne mõistmise ja produtseerimise taset. Eksperiment nimega *Tense Test* on koostatud rahvusvahelise projekti COST A33 „Crosslinguistically Robust Stages of Language Development” aja- ja aspektiuurimise töörühmas, selle autorid on Bart Hollebrandse ja Margreet van Koert.⁶⁸ Rahvusvahelise koostöö eesmärgiks oli uurida eelkooliealiste laste (5-aastaste) eri keeletasandite omandatust ja välja töötada eelkatsed, mida täiustades oleks võimalik tulevikus luua sellised testimisvahendid, millega saaks määrata lastel keelelise arengu mahajäämust.⁶⁹ Siinses uurimuses olen kasutanud aja ja aspekti omandamise uurimiserühmas välja töötatud ja katsetatud eksperimendi eestindatud varianti. Töörühmas koostatud

⁶⁷ Eksperimendi eri katsetüüpide (A-, A1-, A2-katse) kirjeldusi vt ptk 4.2.

⁶⁸ Eksperimendi eeskujuna on kasutatud Laura Wagneri väljatöötatud katset (vt Wagner 1998, 2001).

⁶⁹ Rahvusvahelise (rohkem kui 20 riigi osalus) projekti COST A33 töö oli jagatud uurimisvaldkondade järgi, keskenduti näiteks aja- ja aspekti, passiivi, kvantorite ja implikatuuride omandamisele. Koostöö põhilise tulemusena töötati välja mitmeid semantika ja pragmaatika arengu uurimiseks mõeldud eksperimente.

eksperimentidiga on uuritud 5-aastaste laste grammatilise aja omandamist ilma abistavate ajasõnadeta (kokku 17 keeles) (Hollebrandse 2010)⁷⁰.

Reili Argus kohandas eksperimendi eesti keele jaoks ning mina täiustasin seda ajasõnade lisamisega.⁷¹ Testlausetesse ajasõnade lisamise eesmärk oli eelkõige välja selgitada korpusuuringus (vt ptk 3) selgunud produktiivsete ajasõnade kasutuse seaduspärasid eksperimentaalses kontekstis. Täpsemalt, otsida vastuseid küsimusele, kas see, et lapsed deiktilisi ajasõnu kasutavad, tähendab ka seda, et nad neid mõistavad (vt ka Clark 1983: 811). Ajasõnadega katsetüüpide koostamise ajendiks oli veel oletus, et tulevikuüksuste tulemused pole grammatilise ajakategooria eksperimendis adekvaatselt võrreldavad teiste keelte tulemustega. Kuna eesti keeles tulevikku grammatilise kategooriana ei eksisteeri, siis on tulevikuüksustes kasutatud verbi *hakkama*. Oletasin, et ajakategooria eksperimendi tulevikuüksuste tulemused erinevad keeliti kõige rohkem. Siinse töö raames tehtud korpusuuring näitab, et lapsed kasutavad juba varasel keeleomandamise perioodil tulevikulise osutusega ajasõnu *kohe*, *varsti*, *homme*, *siis*, *pärast* jm. Rahvusvahelise projekti raames läbi viidud eksperimendi tulemuste tõlgendamisel peaks kindlasti arvestama eesti keele tulevikuüksuste tinglikku ülesehitust, kus tulevikule osutab laste jaoks algustähendust kandev verb *hakkama* (vt uurimust Argus, Kõrgesaar 2012). Teistes keeltes pole sama eksperimenti koos ajasõnadega läbi viidud. Minu uurimus võiks anda olulisi võrdlustulemusi ja põhjendusi, kui võrreldakse keeltevahelisi tulemusi.

Tegemist on mõistmis- ja produtseerimistestist koosneva eksperimendiga⁷². Eksperimendi esimene osa on mõistmistest, milles küsimuse mõistmise üle aitab otsustada lapse reaktsioon (žestiline osutus ekraanile ja/või verbaalne vastus küsimusele). Eksperimendi teine pool on tüüpiline loomistest (ingl k. *Elicited Production Task*), milles lapse reaktsioonina on arvestatud pooliku lause lõpetamist (vt nt Ambridge 2012). Mõistmis- ja loomistesti kombineerimist eksperimentide loomisel on viimasel ajal hakatud järjest rohkem kasutama, sest nende abil on võimalik uurida paralleelselt „nii ühest ja samast struktuurist arusaamist kui ka selle struktuuri iseseisvat loomist“ (Argus 2009: 10). Siinses töös kasutatud ajakategooria omandamise eksperiment on üles ehitatud nii, et demonstreeritavad tegevused toimuvad kolmes ajalises osutuses – minevikus, olevikus ja tulevikus (vt tabel 4.1). Iga ajalise osutuse kohta on katsetüübi kummaski testis 3 testüksust, seega kokku on ühe katse mõistmis- ja loomisosas 18 testüksust⁷³: mõistmistesti osas küsimustena ja loomistesti osas

⁷⁰ Tulemusi on osaliselt avaldatud konverentsikogumikes ja suuliste ettekannetena, ilmumas on mõned artiklid. Näiteks (a) Arosio, F., Hollebrandse, B., Dressler W. jt 2011 (ettekanne konverentsil BUCLD 36); (b) Hollebrandse, B., van Koert, M., van Hout, A. (ilmumas).

⁷¹ Siiski, *Tense Test* eksperimendi eeskujuks olnud Laura Wagneri ajakatses oli kasutatud ka täpsustavaid ajasõnu (vt Wagner 2001).

⁷² Töös on läbivalt kasutatud järgmisi termineid. **Eksperiment ehk katse** on ülemmõiste, **katsetüüp ehk katsevariant** on üks eksperimendi variant, lähtuvalt eksperimendi kahepoolsest ülesehitusest koosneb iga katsetüüp kahest **testist**: mõistmistestist ja loomistestist.

⁷³ Tegemist on traditsioonilise 3x3 ülesehitusega, vt nt grammatilise aja omandamise eksperimenti van der Feest, van Hout 2002 või Valian 2006.

lõpetamata lausetena. Seega oli testitaval lapsel võimalus vastata iga aja kohta kokku 6 testüksusele.⁷⁴

4.1. Valim

Ajakategooria omandamise eksperiment on läbi viidud 135 normaalse keelelise arenguga eesti lapsega vanuses 4;0–6;11. Kasutatud katsetüüpe oli kokku kolm – ilma ajasõnadeta ehk A-katse; ajasõnadega *enne, praegu, pärast* ehk A2-katse; ajasõnadega *juba, jälle, veel* ehk A1-katse. Iga katsetüüpi sooritas 45 last (vt ka tabel 4.1). Testimine toimus 2009. aasta talvel ja kevadel viies lasteaias: Kõrveküla, Roiu, Saku, Tallinna ja Värskas lasteaias, lisaks on mõned lapsed testitud nende kodus. Testimise-eelselt saime kirjaliku nõusoleku lapse vanematelt või hooldajalt, vahetult enne ülesande juurde asumist küsisime suulise nõusoleku ka lapselt endalt. Laste vastused on heli- ja videosalvestatud ning litereeritud. Ülevaade valimi moodustanud laste vanusest, soost ja üldisest hulgast on esitatud tabelis 4. Sellest saab valimi kohta välja lugeda järgmist:

Tabel 4.1. Ajakategooria omandamise eksperimentis osalenud lapsed (N = 135; T – tüdrukud, P – poisid)

Vanuserühm	4-aastased	5-aastased	6-aastased
(laste arv grupis)	(15)	(15)	(15)
A-katse Vanusevahemik Sooline jaotus	4;1–4;11 T = 9; P = 6	5;1–5;11 T = 7; P = 8	6;2–6;11 T = 12; P = 3
A1-katse Vanusevahemik Sooline jaotus	4;1–4;11 T = 11; P = 4	5;0–5;11 T = 7; P = 8	6;0–6;11 T = 6; P = 9
A2-katse Vanusevahemik Sooline jaotus	4;1–4;11 T = 9; P = 6	5;2–5;11 T = 9; P = 6	6;0–6;11 T = 6; P = 9
Laste arv kokku	45	45	45

4-aastased lapsed. Eksperimentis osales 45 nelja-aastast last vanuses 4;1–4;11. Noorimas vanuserühmas oli poisse 16 ja tüdrukuid 29. Iga katsetüüpi (A-, A1- ja A2-katse) tegi 15 nelja-aastast last.

⁷⁴ Edaspidi on töös kasutatud terminit **testüksus**, see koosneb kolmest komponendist: **stiimul** (üks videoklipp) + **testküsimus** (küsimus või poolik lause videos nähtu kohta) + **lapse reaktsioon** (vastus või lause lõpetamine).

5-aastased lapsed. Eksperimendis osales 45 viie-aastast last vanuses 5;0–5;11. Keskmisses vanuserühmas oli poisse 22 ja tüdrukuid 23. Iga katsetüüpi (A-, A1-, A2-katse) tegi 15 viie-aastast last.

6-aastased lapsed. Eksperimendis osales 45 kuue-aastast last vanuses 6;0–6;11. Vanimas vanuserühmas oli poisse 21 ja tüdrukuid 24. Iga katsetüüpi (A-, A1-, A2-katse) tegi 15 kuue-aastast last.

4.2. Eksperimendi ülesehitus

Sobiva situatsiooni tekitamiseks kasutatakse psühholingvistilistes eksperimendites tavaliselt mingit visuaalset stiimulit: pilte või videofilme (Argus 2009: 10). Siin kirjeldatava ja töös kasutatud eksperimendis on visuaalseks stiimuliks lühikesed videoklipid, mida laps vaatas arvutist. Ajalise pidepunkti loomiseks on katses kasutatud ruumi⁷⁵: kesksel kohal tee, kus on kolm ruumilist pidepunkti ehk maamärki (laud, taim ja jalgratas), mille juures üks ja sama tegelane üht ja sama tegevust sooritab (Wagner 2001: 666). Katse läbiviimise ajal lapsele näidatud videoklipis nägi ta iga testüksuse korral ruumi, kuhu oli joonistatud tee, teel asetusid järjestikku kolm objekti: laud, taim, jalgratas (vt joonis 4.1). Tegelane liikus mööda teed, tegi üht ja sama tegevust järjest eri objektide ehk maamärkide juures. Seega läbis ruumis liikuja erinevaid kohti eri ajal, mistõttu on nendes kohtades toimunud sündmused ajalises järgnevuses. Selleks, et lastel ei tekiks kinnistunud seostamist maamärgi, ajalise osutuse ja tegelase liikumise suhtes, olid videoklipid tehtud iga aja testüksuse jaoks võimalikult erinevad. See tähendab, et eri testüksustes ilmus tegelane ekraanile mõlemalt poolt (nii paremalt ratta kui ka vasakult laua poolt), samuti ei sooritanud ühe aja testüksuses tegelane sooritust vaid ühe maamärgi juures – tegevuse sooritamise koht muutus katses läbivalt. Näiteks ei sooritanud tegelased kõiki oleviku testüksuses kirjeldatud tegevusi ekraani keskosasse paigutatud taime juures. Mõnes oleviku testüksuses küsiti lapse käest selle kohta küsimus alles siis, kui tegelane sooritas sama tegevust kolmanda ehk viimase maamärgi juures.

⁷⁵Aja- ja ruumikategooria seotusele on teiste hulgas tähelepanu juhtinud Helle Metslang, kes on soome *tulla*-verbi tulevikutähenduse tekke selgitamise juures väitnud, et oluline on ruumitähenduse muutumine ajatähenduseks (Metslang 1994b: 545).

Joonis 4.1. Pilt testüksustes esitatud videostiimulist

Videoklippides nähtavate tegevuste kirjeldamiseks on kasutatud kuut agentiivset ja enamasti intransitiivset kasutatavat verbi (*kõhima*, *aevastama*, *tantsima*, *norskama*, *põlvitama*, (palli käes) *viskama*) ning nende verbidega väljendatud tegevusi sooritavad kolm tegelast: mereröövel, kuningas ja kloun. Et aja- ja aspektikategooria on tihedalt seotud, on keeleomandamiskatsetes nende kahe kategooria lahus hoidmine üksjagu keerukas (vt nt Valian 2006: 255). Kõnealuses katses on hoitud ajakategooria omandamise parema jälgimise huvides aspektilisus konstantsena nii, et testüksustes varieerub küll aeg (ajavorm ja/või ajasõna), kuid aspektilisuse vaatenurgast on kõik situatsioonid imperfektiivsed.

Futuurumit verbikategooriana eesti keeles väljendada ei saa, seega on eksperimendi mõistmistesti tuleviküksustes kasutatud konstruktsiooni verbiga *hakkama*. Katses esitatud situatsioonide kirjeldamisel toimib *hakkama*-verb sarnaselt tuleviku abiverbiga (vt selle kohta nt Metslang 1994b: 534–537).

Siinses uurimuses kasutatud ajakategooria omandamise eksperiment jaguneb kolmeks katsetüübiks:⁷⁶

- 1) **A-katse** ehk grammatilise aja katse;
- 2) **A1-katse** ehk ajasõnade *juba*, *jälle*, *veel* katse;
- 3) **A2-katse** ehk ajasõnade *enne*, *praegu*, *pärast* katse.

⁷⁶ A-katse viis läbi Reili Argus, A1- ja A2-katse viisin läbi mina.

Tabel 4.2 annab ülevaate eksperimendis kasutatud küsimustest (mõistmistestis) ja lausetest (loomistestis), mis on moodustatud lähtuvalt sellest, millist tähendust väljendavad selles sisalduvad grammatiline vorm/konstruksioon ja ajaväljend:

- (a) Minevikku väljendavad grammatilist vormi ja/või ajaväljendit sisaldavad laused: **mineviku testüksused**;
- (b) Olevikku väljendavat grammatilist vormi ja/või ajaväljendit sisaldavad laused: **oleviku testüksused**;
- (c) Tulevikule viitavad laused: **tuleviku testüksused**.

Tabel 4.2. Ajakategooria omandamise eksperimendi üldine ülesehitus

Aja eksperiment	A-katse (ajasõnadeta)	A1-katse (ajasõnad <i>juba, jälle, veel</i>)	A2-katse (ajasõnad <i>enne, praegu, pärast</i>)
Mõistmistesti 9 üksust	Kus kloun tantsis / tantsib/tantsima hakkab?	Kus kloun juba/ jälle/veel tantsis/tantsib/ tantsima hakkab?	Kus kloun enne/ praegu/pärast tantsis/tantsib/ tantsima hakkab?
Loomistesti 9 üksust	Laua juures kloun...	Laua juures kloun juba/jälle/veel ...	Enne/praegu/pärast laua juures kloun...

Grammatilise aja omandamise katsetüüp (edaspidi: A-katse) ja leksikaalse aja omandamise katsetüübid (edaspidi: A1- ja A2-katse) on ülesehituselt samasugused, kuid leksikaalse aja katsetesse on lisatud kuus ajasõna: mineviku testüksuste jaoks *juba* ja *enne*, oleviku testüksuste jaoks *jälle* ja *praegu* ning tuleviku testüksuste jaoks *veel* ja *pärast*. Ajasõnade kaks kolmikkomplekti (A1-katses: *juba-jälle-veel*; A2-katses: *enne-praegu-pärast*) on valitud eesmärgiga uurida verbi ajavormide mõistmist ja produtseerimist nii komplekssema tähenduse kui selgepiirilise tähendusega ajasõnade abil. Kõigi valitud sõnade ajatähenduses sisaldub järgnevuse komponent, mis tähendab, et nende tähendusest järeldub sündmuse, situatsiooni ja/või ruumi järgnevus ja/või selle eelnemine ajateljel.⁷⁷

Ajasõnade kaks kolmikkomplekti on uuringusse lisatud selleks, et kontrollida, kas selgepiirilise tähendusega ajalisele järgnevusele osutavate ajasõnade *enne, praegu, pärast* tähendused on etteantud testüksustes laste jaoks kergemini tajutavad kui komplekssema tähendusega ja aja kohta vihjet andvad ajasõnad *juba, jälle, veel*. Need kuus sõna kuuluvad varasel keeleomandamisperioodil omandavate ajasõnade hulka (vt andmeid siinse töö 3. peatükis). Kõik eksperimendis kasutatud ajaadverbid sobivad hästi tegevuste ajalisele järgnevusele osutamiseks.

Ajasõna *enne* osutab minevikulises kasutuses eelnevusele. A2-katse mineviku testüksustes esineb see vahetult lõppenud tegevusele osutamisel (nt video-

⁷⁷ Lähemat käsitlust nende sõnade tähenduse kohta ühiskeeles vt Parm 2007.

klipis esitatud tegevuse lõppedes loomistesti lauses: *Ma arvan, et laua juures kloun enne ...* [minevikuvormis verb]).

Ajasõna *praegu* osutab kõnehetkele. A2-katse oleviku testüksustes esineb see kõnehetkel käimasolevale tegevusele osutamisel (nt videoklipis esitatava tegevuse ajal loomistesti lauses: *Ma arvan, et laua juures kloun praegu ...* [olevikuvormis verb]).

Ajasõna *pärast* osutab kõne- või vaatlushetkele järgnevale ajale. A2-katse tuleviku testüksustes esineb see ajaliselt järgnevale tegevusele osutamisel (nt videoklipis esitatava tegevuse lõppedes loomistesti lauses: *Ma arvan, et laua juures kloun pärast ...* [olevikuvormis verb või tulevikutarind]). Loomistesti tulevikuüksustes verbi *hakkama* lapsele ei öeldud, kuid mõistmistesti küsimuses see esines (nt *Kus kloun pärast tantsima hakkab?*)

Ajasõna *juba* tähendusest pääseb mõjule implikatuur tegevuse ootuspärasest varasema toimumise kohta, minevikulises kasutuses järelneb sellest enamasti tegevuse lõpetatus ootuspärasest varem. A1-katse mineviku testüksustes esineb ajasõna *juba* vahetult lõppenud tegevusele osutamisel (nt videoklipis esitatud tegevuse lõppedes mõistmistesti küsimuses: *Kus kloun juba tantsis?*).

Korduvust väljendava ajasõna *jälle* tähendusest järelneb, et sündmus või situatsioon on varem toimunud ja implitseerib selle (eeldatava või ootuspärase) vahepealse muutuse, mis omakorda on seotud ruumi või tegevuse järgnevusega. A1-katse oleviku testüksustes esineb see hetkel käimasolevale tegevusele osutamisel (nt videoklipis esitatava tegevuse ajal mõistmistesti küsimuses: *Kus kloun jälle tantsib?*).

Ajasõna *veel* tähenduses pääseb mõjule implikatuur sündmuse eeldatava muutuse ja korduse kohta. A1-katse tuleviku testüksustes esineb see ajaliselt järgnevale tegevusele osutamisel (nt videoklipis esitatava tegevuse lõppedes mõistmistesti küsimuses: *Kus kloun veel tantsima hakkab?*). Loomistesti tulevikuüksustes verbi *hakkama* lapsele ei öeldud. Teatud juhtudel võib *veel*-sõna olla eituslembene (EKG 1993: 160) ning selle omaduse avaldumist tuleviku testüksustes saab samuti katse andmetel kontrollida.

4.3. Protseduur

Testimine toimus individuaalselt, ühe katse läbiviimiseks kulus keskmiselt 20 minutit. Mõistmis- ja loomistestist koosneva katse sooritasid lapsed samal päeval ja enamasti ilma puhkepausita. Järgisime läbiviimisprotseduuri, mis oli algse eksperimendi autorite poolt kindlaks määratud: esiteks sissejuhatav osa, seejärel mõistmistest ja viimasena loomistest.

Sissejuhatavas osas tuli testijal olulisimaks pidada seda, et teemat tutvustav jutt ja harjutamiseks mõeldud videoklipi vaatamine oleks arusaadav ning iga lapse puhul ühesugune. Esimesena vaatas laps ruumi tutvustavat filmilõiku, kus on kujutatud tee koos maamärkidega: laud, taim ja jalgratas. Kontrollisime, kas laps teab ja tunneb kõiki kolme objekti. Seejärel vaatas ta tegevust ja tegelast tutvustavat filmilõiku, kus mereröövel toksis haamriga iga maamärgi juures.

Filmi vaatamise eel selgitas testija, mida ja kus mereröövel tegema hakkab: „Kohe hakkame filmi vaatama. Selles filmis on mereröövel Peeter ja ta toksib haamriga. Vaata, ratta juures on haamer, taime juures on haamer ja laua juures on haamer.“ Pärast sissejuhatavat osa sai laps selgitusi edasise kohta: hakatakse vaatama samasuguseid filme, kus tegelasi on veel teisigi (ka neid tutvustasime iga videoklipi eel). Mõistmistesti eel ütlesime lapsele, et kui ühe filmi ära oleme vaadanud, siis küsime selle kohta ühe küsimuse. Loomistesti eel selgitasime, et testija ütleb vaadatud filmi kohta ühe lause, mis jääb poolikuks ja laps aitab selle lõpetada: „Nüüd vaatame veel mõnda filmi. Teeme nii, et mina alustan juttu ja sina lõpetad.“ Lähtusime sellest, et eksperimenteerija jutt peab olema minimaalne, konkreetne, kuid vajadusel piisavalt innustav. Edasine testimise protseduur oli olenevalt läbiviidavast katsetüübist järgmine.

A-katse mõistmistestis küsisime lapse käest vastavate ajavormidega küsimusi (nt *Kus kloun tantsis/tantsib/hakkab tantsima?*) ning laps pidi ütlema, kus mingi tegevus *toimus/toimub/hakkab toimuma* või osutama ekraanil vastavale kohale ehk maamärgile. Loomistestis palusime lapsel lause lõpetada nii, et see kajastaks videoklipis toimunud, hetkel toimuvat või alles toimuma hakkavat tegevust, nt *Ma arvan, et laua juures kloun ...; Ma arvan, et taime juures mereröövel ...*.

A1-katse ja A2-katse mõistmistestides küsisime lapse käest küsimusi, milles sisaldub nii verbi ajavorm kui ka sellega semantiliselt sobiv ajasõna ning vastaja ülesanne oli sama, mis eespool kirjeldatud ajasõnadeta A-katses – vastata küsimusele ning osutada vastavale maamärgile. Ajasõnadega loomistestides on lapse ülesandeks lõpetada testija öeldud lause ekraanil toimuva tegevuse kohta, kusjuures lapsele esitatav lause sisaldab ajasõna, nt *Ma arvan, et laua juures kloun juba/jälle/veel ...; Ma arvan, et enne/praegu/pärast laua juures kloun ...*. Ajasõnad on testüksustesse paigutatud alati kindlates situatsioonides: mineviku testüksustes *enne* ja *juba*, oleviku testüksustes *praegu* ja *jälle*, tuleviku testüksustes *pärast* ja *veel*. Kasutatud videoklipid ja nende esitamise järjekord on kolmes katsetüübis sama. Testüksused on paigutatud juhuslikku järjekorda nii, et ei tekiks kindlat vastuste mustrit.

4.4. Vastuste kodeerimine ja analüüs

Lastega läbiviidud katsed on audio- või videosalvestatud, lisaks tegime vastustelehele märkmeid. Laste vastused on kodeeritud ühesugustel põhimõtetel. Eksperimendi vastuste kodeerimisel ja analüüsimisel on arvestatud järgmist:

1. A-katse loomistestis tulevikuüksustele antud vastustes on valeks loetud olevikuvormi kasutus seetõttu, et pelgalt olevikuvormi kasutus tulevikule osutamisel ei võimalda selle katse puhul öelda, kas laps viitas olevikule või tulevikule. Seega pidasime tulevikuüksustes olevikuverbi kasutust mitte-ootuspäraseks. Eksperimendi protseduurireeglite järgi tegime iga lapsega enne tegelike testüksuste juurde asumist nn soojendustesti, mille põhjal sai laps järeldada tegevuste ajalast järgnevust.

2. A1-katse ja A2-katse loomistestides tuleviku testüksustele antud vastuste hulgas on lapse öeldud olevikuvormis verb õigeks vastuseks arvatud, sest neis testüksustes oli sees ajasõna (nt *pärast tantsib*).
3. Kõigi katsetüüpide tulevikuüksustes on õigeks loetud lapse öeldud *hak-kama*-konstruktsioon (nt *veel hakkab tantsima*) või muu tulevikuline kontekst (nt *läheb tantsima*).
4. Tuleviku testüksuste vastustes on eraldi kodeeritud eituslik konstruktsioon (nt *ei ole veel tantsinud*, *veel ei tantsi*), see ei ole küll ootuspärane vastus, kuid on tinglikult õigeks vastuseks loetud. Tulemuste analüüsis leiab see ka eraldi käsitlemist.
5. Kui laps on kasutanud testüksuses esitatust erinevat verbi, aga see verb on sobivas ajavormis, on vastus loetud õigeks (nt *norskab* asemel *magab*).
6. Omandatuks on loetud ajavorm ja/või ajasõna siis, kui ühe aja kohta esinevast kuuest võimalikust testüksusest on õigesti vastatud vähemalt neli ning kui neid lapsi, kel on rohkem kui neli õiget vastust, on vastava vanusegrupi laste seas enam kui 60%.

Statistilisel andmeanalüüsil on siinses töös kasutatud andmetöötlusprogramme SPSS 15.0⁷⁸ ja Statistica 10⁷⁹. Andmete mitte-normaaljaotuse tõttu kasutasin eri katsetüüpide võrdlemiseks mitteparameetrilisi teste: Kruskal-Wallise dispersioonanalüüsi, Friedmani dispersioonanalüüsi ja Wilcoxon'i astak-märgitesti. Esitatud erinevused on statistiliselt olulised olulisusenivool $\alpha = 0,05$.

Eksperimendi üldiste tulemuste all esitan kõigepealt statistiliste testide tulemused, et kontrollida püstitatud hüpoteese. Seega, esmalt toon välja õigete vastuste keskmised näitajad, katsetüüpide võrdluse, aegade omandamise võrdluse.

Edasises on ajakategooria omandamise eksperimendi kolmest jaotusest tulenevalt tulemused esitatud esialgu eraldi kolmes alljaotuses: esiteks – A-katse ehk ilma ajasõnadeta katse tulemused; teiseks – A2-katse ehk ajasõnade *enne*, *praegu*, *pärast* katse tulemused; kolmandaks – A1-katse ehk ajasõnade *juba*, *jälle*, *veel* katse tulemused.⁸⁰

Iga jaotuse all on kõigepealt need tulemused, mis kajastavad õigete vastuste analüüsi. Õigete vastuste analüüsis on mõistmistesti ja loomistesti tulemused koos, need on esitatud aegade kaupa (minevik, olevik, tulevik). Seejärel on iga katsetüübi kohta käivas peatükis veaanalüüsi tulemused, kus esitatud eraldi mõistmistesti ja loomistesti andmed. See annab võimaluse teha kindlaks, kas erinevus ühe ja sama struktuuri loomise ja mõistmise omandamises võib olla

⁷⁸ StatSoft Inc (2011).

⁷⁹ STATISTICA (*data analysis software system*), version 10. www.statsoft.com

⁸⁰ Katsetulemuste esitamise järjekord tuleneb selguse põhimõttest: A2-katses kasutatud ajasõnad osutavad selgemalt ajalisele järgevusele kui A1-katses esitatud ajasõnad on tähenduste poolest komplekssemad. A1 ja A2 nimetusi pole siiski ära vahetatud, sest artiklis (Argus, Parm 2010) on kasutatud katsetüüpide kohta samu lühendeid ja see teeks uurimistulemustele viitamise segaseks.

tunnuslik ajakategooria omandamise katsele (aspektikatses märgatud erinevuse kohta vt Argus 2009).

Siinse töö veaanalüüsi raames on laste tehtud vigu tinglikult nimetatud ajaniheteks. Ajanihe on mingi ajavormi ekslik kasutus ehk vastus, kus laps osutas mõistmistestis valele maamärgile või kasutas loomistestis mitte-ootuspärast verbivormi (näiteks olevikuvormi kasutamine mineviku testüksuses). Ajanihked on analüüsitud aegade kaupa, et näha, kas aja omandamise puhul võib rääkida esialgsest nn tuumsest oleviku ajasüsteemist, mis tähendab, et lapsed paigutavad ka mineviku- ja tulevikusündmused esialgu olevikku, või pigem ühest, aga eba-kindlast ehk liigendamata ajasüsteemist, kus laste valede vastuste hulgas on nihkumisi ka mineviku või tuleviku suunas.

Pärast kolme katsetüübi tulemusi eraldi kajastavaid peatükke on kokkuvõttes peatükis välja toodud ajakategooria omandamise üldised tunnusjooned 4–7-aastastel lastel.

4.5. Aja eksperimendi üldised tulemused

Eksperimendis antud laste ($N = 135$) vastuseid on kokku 2430, st igas katsevariandis on laste ($n = 45$) vastuseid (18 testüksust lapse kohta) kokku 810 ($3 \text{ katset} \cdot 810 \text{ vastust} = 2430 \text{ vastust}$). Ajakategooria omandamise eksperimenti võib ülesehituselt lugeda sihipäraseks: vastuseid, kus laps vastas „ei tea” või jättis üldse vastamata, leidis ainult mõni üksik. Seega võib oletada, et katseülesanne oli arusaadav ning laste tehtud vigade puhul ei ole tegemist katsesituatsioonist tulenevate eksimustega.

4.5.1. Õigete vastuste osakaal ja keskmised tulemused

Saadud katsetulemuste põhjal võib öelda, et 4–7-aastaselt toimub ajakategooria aktiivne omandamine – vanuse kasvades lähevad tulemused üldiselt paremaks. Tabelis 4.3 on antud ülevaade kolme ajakatse tulemustest eri aegade testüksustes. Selles on esitatud vanusegruppide kaupa nende laste osakaal, kes vastasid õigesti 4–6 testüksusele (maksimaalselt 6-st). Õigete vastuste osakaal on suurim A2-katse mineviku testüksustes, seejärel kõigi kolme katse oleviku testüksustes ja A- ning A1-katse mineviku testüksustes. Õigeid vastuseid on lapsed andnud kõige vähem tuleviku testüksustele A-katses. Siiski on A1- katse ja A2-katse tuleviku testüksustele antud õigete vastuste osakaal mõlemas üle 60%, mis osutab koos ajasõnadega tulevikulisuse omandatusele vähemalt 5- ja 6-aastastel lastel.

Tabel 4.3. Aegade omandamine 4–7aastastel lastel (N = 135) ajakatsete põhjal: mineviku, oleviku ja tuleviku testüksustele 4–6 õiget vastust andnud laste osakaal arvudes ja protsentides

Katsetüüp		Minevik			Olevik			Tulevik		
		A (n=15)	A1 (n=15)	A2 (n=15)	A (n=15)	A1 (n=15)	A2 (n=15)	A (n=15)	A1 (n=15)	A2 (n=15)
Vanuse- rühm	4;0–4;11	12 80%	13 87%	14 93%	12 80%	13 87%	12 80%	2 13%	7 47%	6 40%
	5;0–5;11	10 67%	13 87%	15 100%	11 73%	10 67%	12 80%	3 20%	10 67%	12 80%
	6;0–6;11	14 93%	13 87%	15 100%	13 87%	12 80%	14 93%	6 40%	10 67%	14 93%
Kokku	4;0–6;11	36 80%	39 87%	44 98%	36 80%	35 78%	38 85%	11 24%	27 60%	32 71%

Igas katsetüübis oli ühe ajalise osutuse kohta 6 testüksust, seega oli lastel võimalik ühe aja testüksustele vastata õigesti maksimaalselt 6 korda. Laste õigete vastuste aritmeetilised keskmised (M) olid kõrgeimad A2-katse mineviku testüksustes ja kõige madalamad A-katse tuleviku testüksustes (vt tabel 4.4).

Tabel 4.4. Õigete vastuste aritmeetilised keskmised, standardhälbed (sulgudes), tulemuste usalduspiirid⁸¹

Katse Testüksused		4-aastased (n = 45)		5-aastased (n = 45)		6-aastased (n = 45)	
		M (SD)	u _a ; u _ü	M (SD)	u _a ; u _ü	M (SD)	u _a ; u _ü
A	Minevik	4,7 (1,5)	3,9; 5,5	4,3 (1,3)	3,5; 5,0	5,4 (1,0)	4,9; 6,0
	Olevik	4,9 (1,3)	4,2; 5,6	4,9 (1,3)	4,2; 5,6	5,3 (1,2)	4,7; 6,0
	Tulevik	1,9 (1,5)	1,1; 2,7	2,7 (1,9)	1,6; 3,7	4,1 (1,5)	3,3; 5,0
A2	Minevik	5,7 (1,1)	5,1; 6,3	5,9 (0,5)	5,6; 6,2	6,0 (0,0)	
	Olevik	5,1 (1,3)	4,4; 5,8	5,3 (1,2)	4,6; 5,9	5,8 (0,7)	5,4; 6,2
	Tulevik	3,4 (2,2)	2,2; 4,8	4,9 (2,2)	3,6; 6,1	5,7 (0,8)	5,3; 6,2
A1	Minevik	4,7 (1,5)	3,9; 5,5	5,1 (1,8)	4,1; 6,1	5,3 (1,5)	4,5; 6,2
	Olevik	4,8 (1,1)	4,2; 5,4	4,5 (1,3)	3,8; 5,3	4,8 (1,5)	4,0; 5,6
	Tulevik	3,8 (2,1)	2,7; 5,0	4,9 (2,3)	3,4; 6,0	5,3 (1,7)	4,3; 6,2

Mineviku testüksustes oli kõige rohkem (98%) õigeid vastuseid antud A2-katses, milles on esitatud ajasõna *enne* (vt tabel 4.3). Minevikuüksuste õigete

⁸¹ Tulemuse usaldusvahemik usaldusnivool 0,95 (s.o 95%).

vastuste aritmeetiline keskmine⁸² oli võrreldes A-katse ja A1-katse vastavate näitajatega kõige kõrgem A2-katse tulemustes (vt tabel 4.4). Kusjuures vanusegrupiti olid A2-katse minevikuüksuste tulemused ka õigete vastuste osakaalu poolest väga sarnased – 4-aastastel 93% (M = 5,7; SD = 1,1), 5-aastastel 100% (M = 5,9; SD = 0,5) ja 6-aastastel samuti 100% (M = 6,0; SD = 0,0). Seega mõistavad lapsed juba 4-aastaselt ajasõna *enne* tähendust ja oskavad seda vastavusse viia verbi minevikuvormiga.

A1-katses, milles on esitatud ajasõna *juba*, oli õigete vastuste osakaal pisut väiksem (87%), kuid tulemused on samuti vanusegrupiti sarnased – 4-aastastel 87% (M = 4,7; SD = 1,5), 5-aastastel 87% (M = 5,1; SD = 1,8), 6-aastastel 87% (M = 5,3; SD = 1,5).

Minevikuvormi omandatus kajastub ka A-katse tulemustes, kus testüksustes täpsustavaid ajasõnu ei esine. Selle katse tulemused näitavad, et 4–6 õiget vastust oli kokku 80% lastest. Tulemuste võrdlemine vanuserühmade vahel näitab, et 6-aastased lapsed (õigete vastuste osakaal 93%; M = 5,4; SD = 1,0) sooritasid ülesanded küll paremini kui 4-aastased (80%; M = 4,7; SD = 1,5) ja 5-aastased (67%; M = 4,3; SD = 1,3), kuid omandatuse protsent oli kõigis vanuserühmades kõrge (> 60%).

Seega, siinses töös kasutatud aja eksperimendis on mineviku testüksused laste jaoks üldiselt selged ja arusaadavad. Katseti tulemuste kõrvutamine näitab, et kõige selgemad olid laste jaoks A2-katse mineviku testüksused. Selle põhjal võib järeldada, et järjestikku toimuvate sündmuste ajalisel paigutamisel minevikku mõistavad 4–7-aastased lapsed kõige paremini ajasõna *enne* tähendust. A-katse tulemused näitasid minevikukategooria omandamist juba nelja-aastastel lastel.

Oleviku testüksustes oli kõige rohkem õigeid vastuseid antud A2-katses (85%), milles oleviku aega täpsustab ajasõna *praegu* (vt tabel 4.3). Üldiste tulemuste poolest sarnanevad A2-katses 4-aastaste tulemused (80%; M = 5,1; SD = 1,3) ja 5-aastaste tulemused (80%; M = 5,3; SD = 1,2). Kuna 6-aastaste tulemused (93%; M = 5,8; SD = 0,7) olid siin teistest vanuserühmadest mõnevõrra kõrgemad, oletan, et eelkõige said vanemad lapsed paremini aru, mida neilt katse tegemise ajal oodatakse.

Üldiste tulemuste poolest sarnanevad kõigi katsevariantide oleviku testüksuste tulemused: 4–6 õiget vastust oli igas katsevariantis umbes 80–85% lastest (vt tabel 4.3). A1-katse tulemused näitavad, et 4–6 õiget vastust oli kokku 78% lastest. Vanuserühmade vahel esinesid siin väga väikesed erinevused: paremad tulemused olid 4-aastastel (87%; M = 4,8; SD = 1,1) ja 6-aastastel (80%; M = 4,8; SD = 1,5), mõnevõrra madalamad tulemused olid 5-aastastel (67%; M = 4,5; SD = 1,3).

A-katse tulemustes oli õigete vastuste osakaal kokku 80%. Seega, üldistavalt võib öelda, et A1-katse ja A-katse tulemused on sarnased. A-katse tulemustes ei esinenud ka suuri erinevusi vanuserühmade vahel: 4-aastastel on õigete vastuste

⁸² Õigete vastuste aritmeetiline keskmine on arvatud üle kõigi tulemuste (vrd omandatuse protsendi moodustab 4–6 testüksusele õigesti vastanud laste osakaal).

osakaal 80% ($M = 4,9$; $SD = 1,3$), 5-aastastel 73% ($M = 4,9$; $SD = 1,3$) ja 6-aastastel 87% ($M = 5,3$; $SD = 1,2$).

Üldises plaanis on kõigi kolme katse olevikuüksuste tulemused sarnased, õigete vastuste hulk ei näita suurt muutust isegi vanuse kasvades. Põhjuseks võib olla eesti keele preesensi lai kasutusala: katsesituatsioonides järgnevad tegevused võivad olla paigutatavad üldolevikku. Katseti tulemusi kõrvutades selgub, et oleviku testüksustes anti paremaid vastuseid A2-katses, millest järeldub, et juba vähemalt 4-aastased lapsed on omandanud ajasõna *praegu* tähenduse olevikulises kontekstis.

Tuleviku testüksustes on kõige rohkem õigeid vastuseid antud A2-katses (71%), milles tulevikulisusele osutab ajasõna *pärast*. Tulevikuüksuste õigete vastuste aritmeetiline keskmine oli võrreldes A-katse ja A1-katse vastavate näitajatega kõige kõrgem A2-katse tulemustes (vt tabel 4.4). A2-katses omakorda olid kõrgemad tulemused 6-aastastel (93%; $M = 5,7$; $SD = 0,8$), seejärel 5-aastastel (80%; $M = 4,9$; $SD = 2,2$), kõige madalamad tulemused olid 4-aastastel (40%; $M = 3,4$; $SD = 2,2$). Noorima vanuserühma madal tulemus osutab, et katses esitatud mitmetähenduslik sõna *pärast* (tulevikulises kontekstis) pole kõigi väiksemate laste jaoks selge.

A1-katses, milles on esitatud ajasõna *veel*, oli õigete vastuste osakaal pisut väiksem kui A2-katses (s. o 60%), kuid tulemused siiski paranevad vanuse kasvades. Kõige paremad tulemused olid 6-aastastel (66%; $M = 5,3$; $SD = 1,7$) ja 5-aastastel (67%; $M = 4,9$; $SD = 2,3$) ning madalamad tulemused 4-aastastel (47%; $M = 3,8$; $SD = 2,1$). Katse tulemustest järeldub, et ajasõna *veel* tähendus tulevikulises situatsioonis on omandatud lastel alates 5-aastaselt.

Kõige raskemini mõistetavad olid laste jaoks A-katse ehk ilma ajasõnadeta tulevikuüksused, kus õigete vastuste osakaal kokku on vaid 25%. Laste vanuse kasvades tulevikuüksuste õigete vastuste hulk küll mõnevõrra suureneb – 4-aastastel 13% ($M = 1,9$; $SD = 1,5$), 5-aastastel 20% ($M = 2,7$; $SD = 1,9$), 6-aastastel 40% ($M = 4,1$; $SD = 1,5$). Siiski näitavad A-katse tulemused, et tulevikuline osutus pole üldiselt selge ka vanemate laste jaoks. Tulevikuüksuste madal omandatuse protsent ($< 60\%$) oli kindlasti sõltuv etteantud katsesituatsioonidest ja testüksuste sõnastusest.

4.5.2. Katsetüüpide võrdlus

Selleks, et teada saada, kas katsetüübid erinevad vastuste õigsuse poolest ja kas erinevused on statistiliselt olulised, viisin läbi Kruskal-Wallise dispersioonanalüüsi. Katsetüüpide võrdlus näitas statistiliselt olulist erinevust kolme katse tulemuste vahel: $H(2,135) = 24,9$; $p < 0,001$. Kõige paremad tulemused olid

A2-katses (R: 89)⁸³, seejärel A1-katses (R: 67) ja kõige madalamad tulemused A-katses (R: 48).

Post hoc test näitas, et statistiliselt oluline erinevus ilmneski A-katse ja A2-katse tulemuste vahel ($p < 0,05$). Seega, A2-katses esinevad ajasõnad *enne*, *praegu*, *pärast* hõlbustavad ajakategooria mõistmist ja vastava grammatilise verbivormi produtseerimist. Samuti saab väita, et ajasõnad *juba*, *jälle* ja *veel* aitavad ajavorme ja nendega osutatud aega tajuda ja produtseerida: A-katse ja A1-katse erinevuse statistiline olulisus oli piiripealne ($p = 0,07$). Siiski on A2-katses esitatud ajasõnad *enne*, *praegu* ja *pärast* laste jaoks selgemad kui A1-katses kasutatud ajasõnad *juba*, *jälle* ja *veel*. Ajasõnadega katsetüüpide – A1-katse ja A2-katse – võrdlus näitas, et erinevus on statistiliselt oluline ($p = 0,02$).

Kokkuvõttes leidsin, et ajasõnadega katsetüübid (A1- ja A2-katse) andsid kõrgemaid tulemusi kui ilma ajasõnadeta katse (A1-katse). Ajasõnadega katsetüüpidest oli kõrgemate tulemustega A2-katse. Analüüsist tehtavaid järeldusi 4–7-aastaste laste ajakategooria omandamise kohta on kolm: (a) ajasõnadega katsetüübid on laste jaoks selgemad kui ilma ajasõnadeta katsetüüp, (b) ajasõnad on oluline info ajakategooria tajumisel ja produtseerimisel ja (c) selgepiirilised ajasõnad *enne*, *praegu* ja *pärast* on laste jaoks selgemad kui ajasõnad *juba*, *jälle* ja *veel*.

4.5.3. Oleviku, mineviku ja tuleviku testüksuste võrdlus

Aja testüksuste võrdlemiseks kasutasin sõltuvate muutujatega dispersioonanalüüsi (Friedmani test) ja sõltuvate gruppide kahekaupa võrdlemiseks Wilcoxon testi. Ühe aja testüksusi oli kolme katsetüübi peale kokku 18 (6 testüksust * 3 katset). Ühe aja testüksustele antud vastuseid oli kõigi vanuserühmade peale kokku 810 (18 testüksust * 45 last).

Analüüsitulemused näitavad, et 4–7-aastastel lastel olid aja eksperimendi oleviku- ja mineviku testüksustes paremad tulemused kui tulevikuaja testüksustes. Kõige paremad tulemused on mineviku testüksustes (R: 2,5), seejärel oleviku testüksustes (R: 2,1) ja kõige madalamad tulemused on tuleviku testüksustes (R: 1,7). Aegade testüksuste võrdlus näitas statistiliselt olulist erinevust kolme aja testüksuste vahel: $\chi^2(2, 135) = 39,95; p < 0,001$.

Wilcoxon testi näitas, et mineviku testüksuste tulemused olid üldiselt küll paremad kui oleviku testüksuste tulemused, kuid erinevus ei olnud statistiliselt oluline ($z = 1,23; p = 0,22$). Statistiliselt olulised erinevused ilmneseid tuleviku testüksuste võrdlemisel mineviku testüksustega ($z = 5,76; p < 0,001$) ja tuleviku testüksuste võrdlemisel oleviku testüksustega ($z = 4,69; p < 0,001$). Seega, oleviku ja mineviku kategooria on 4–7-aastastel lastel omandatud, tulevikulisuse tajumine ja väljendamine on 4–7-aastastel lastel veel arenemises.

⁸³ Keskmine astak on siinses töös tähistatud sümboliga R. Keskmine astak on võrreldavate kogumite ühises variatsioonreas omistatud astakute keskmine konkreetse kogumi elementide korral (definiitsioon pärineb Liina-Mai Toodingult).

Aja testüksuste võrdlus vanuseti üle kõigi katsetüüpide näitas (kasutatud Kruskal-Wallise dispersioonanalüüsi), et kõige paremad tulemused olid minevikuüksustes. Mineviku testüksuste tulemused olid omakorda kõige kõrgemad 6-aastastel (R: 80), seejärel 5-aastastel (R: 65) ja 4-aastastel (R: 59). Mineviku testüksuste vastused lähevad vanuse kasvades kõrgemaks ja mineviku testüksustes ilmnes vanuserühmade vahel statistiliselt oluline erinevus: $H(2,135)=9,39$; $p=0,01$. Täpsemalt, 4- ja 6-aastaste vahel oli statistiliselt oluline erinevus ($p=0,03$), 4- ja 5-aastaste ($p=1,00$) ning 5- ja 6-aastaste ($p=0,24$) vahel polnud erinevused statistiliselt olulised.

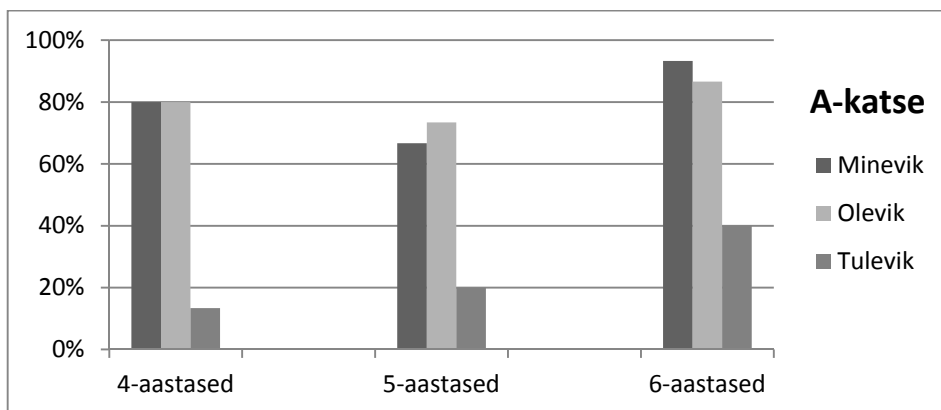
Oleviku testüksuste vastuste analüüs näitas, et paremini vastasid 6-aastastel (R: 77), mõnevõrra madalamad tulemused olid 5-aastastel (R: 63) ja 4-aastastel (R: 64), kuid erinevused ei osutunud statistiliselt oluliseks: $H(2,135)=4,42$; $p=0,11$.

Tuleviku testüksuste vastused lähevad vanuse kasvades kõrgemaks ja ka erinevused vanuserühmade vahel osutusid statistiliselt oluliseks: $H(2,135)=19,97$; $p<0,001$. Kõige paremad tulemused olid 6-aastastel (R: 85), seejärel 5-aastastel (R: 69) ja madalaimad 4-aastastel (R: 50). Võrdlus vanuserühmade vahel näitas tuleviku testüksuste vahel statistiliselt olulist erinevust 4- ja 6-aastaste vahel ($p<0,001$) ning 4- ja 5-aastaste vahel ($p=0,05$). Erinevus ei olnud statistiliselt oluline 5- ja 6-aastaste võrdluses ($p=0,19$). Kokkuvõttes tulevikulisuse omandamine 4–7-aastastel üldiselt täiustub vanuse kasvades.

4.6. Grammatilise ajakategooria omandamine A-katse põhjal

A-katse eesmärk oli välja selgitada, mis vanuses areneb välja selge opositsioon mineviku ja mittemineviku vahel, kas alates 4-aastaselt oskavad lapsed kasutada verbi ajavorme mingit aega tähistavas situatsioonis, ja milliseid tuleviku väljendamine vahendeid kasutavad 4–7-aastased lapsed kõnehetkele vahetult järgneva situatsiooni ajalisel paigutamisel. Selle katse testüksustesse pole lisatud ajasõnu, mis võiks hõlbustada verbi ajavormist arusaamist või selle produtseerimist ning laps pidi ajavormi kasutusel toetuma ainult visuaalsele stiimulile.

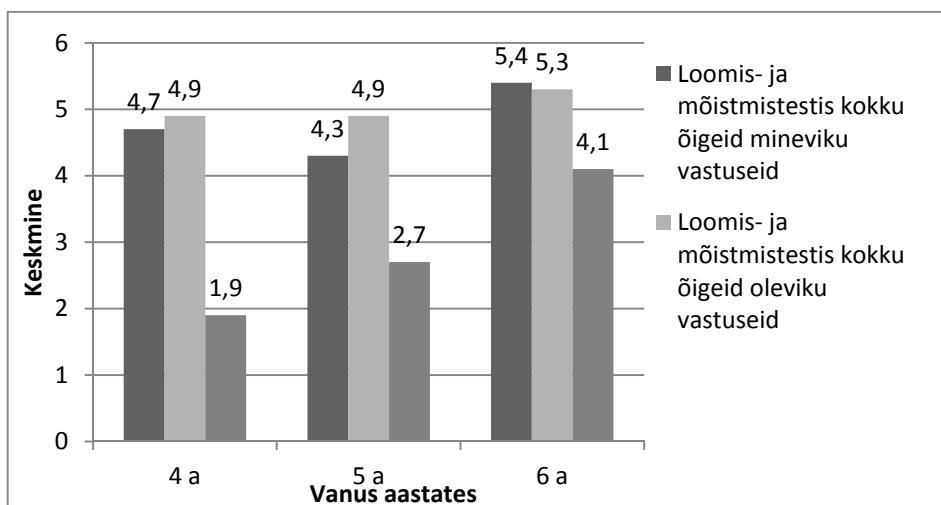
Katsetulemused näitasid üldiselt (vt joonis 4.2 ja tabel 4.5), et oleviku ja mineviku verbikategooria on omandatud juba 4-aastaselt, kuid kuni 7-aastaseks saamiseni valmistab raskusi tulevikulisuse mõistmine ja väljendamine etteantud testüksustes (imperfektiivne sündmus + *hakkama*-verb). Tuleviku testüksustes antud õigete vastuste osakaal on vanematel lastel küll suurem (6-aastastel 40%), kuid jääb ikkagi alla omandatuse protsendipiiri ($<60\%$) (vt joonis 4.2).

Joonis 4.2. Mineviku, oleviku ja tuleviku testüksustes 4–6 õiget vastust andnud laste osakaal vanuseti (n = 45)

Tabel 4.5. Mineviku, oleviku ja tuleviku testüksustes 4–6 õiget vastust andnud laste osakaal vanuseti (esitatud on laste arv (n) ja osakaal (%))

A-katse	Ajaosutus	Minevik		Olevik		Tulevik	
	Vanuserühm	n	%	n	%	n	%
	4;1–4;11 (n=15)	12	80	12	80	2	13
	5;0–5;11 (n=15)	10	67	11	75	3	20
	6;0–6;11 (n=15)	14	93	13	80	6	40
	Kokku	36	80%	36	80%	11	25%

Joonis 4.3. Õigete vastuste aritmeetiline keskmine (M) A-katses vanusegrupiti (n = 45)

4.6.1. Grammatiline minevik

A-katse tulemused näitasid üldiselt, et mineviku testüksustes on 4–6 õiget vastust andnud 80 protsenti lastest ($n = 36$; $s.o > 60\%$), enim oli õigeid vastuseid 6-aastastel, seejärel nelja-aastastel ja viie-aastastel. Õigete vastuste hulk ($> 60\%$) selles katsevariandis annab aluse väiteks, et verbi minevikukategooria on lastel omandatud juba nelja-aastaselt, kusjuures kuue-aastaste rühmas ulatub õigete vastuste kasv üle 90% (vt tabel 4.5).

Laste vastuseid detailsemalt analüüsid selgus, et kõigile kuuele mineviku testüksusele vastasid õigesti ligi pooled lastest ($n = 17$): 6-aastaste laste hulgas oli kõigile testüksustele õigesti vastanud rohkem kui teistes vanuserühmades. Ühel lapsel oli võimalus vastata kokku kuuele mineviku testüksusele. Keskmiselt oli õigeid vastuseid 4-aastastel 4,7 ($SD = 1,5$), 5-aastastel 4,3 ($SD = 1,3$) ja 6-aastastel 5,4 ($SD = 1,0$) (vt joonis nr 4.3). Tulemuse usaldusvahemik usaldusnivool 0,95 ($s.o 95\%$) on 4-aastastel [3,9; 5,5], 5-aastastel [3,5; 5,0] ja 6-aastastel [4,9; 6,0]. Selle katse tulemuste põhjal saab öelda, et kuigi verbi minevikukategooria on omandatud juba 4-aastaselt, täiustub minevikukategooria omandamine veel 6-aastaseltki.

4.6.2. Grammatiline olevik

A-katse tulemused näitasid üldiselt, et oleviku testüksustes oli 4–6 õiget vastust 80% lastest ($n = 36$; $s.o > 60\%$) (vt tabel 4.5). Kuna olevik on n-ö markeerimata ajavorm, siis on ootuspärane, et oleviku testüksustes tehakse üldiselt vähem vigu. Tulemused osutavad, et verbi olevikukategooria on selge juba 4-aastastel, tulemustes ei kajastu ka õigete vastuste kasvu vanemates vanuserühmades. A-katse mõistmistestis võib verbi olevikuvorm ilma täpsustava ajasõnata olla liiga üldine, s.t see võib kehtida ka teistele aegadele osutamise kohta, mis katsesse paigutatud. Näiteks, olevikuaja situatsiooni testküsimuse *Kus kloun tantsib?* puhul võib laps tõlgendada kirjeldatud tegevuse paigutumist mingisse teise aega kui olevik. Kuigi käimasolev tegevus toimub näiteks taime juures ja eeldatav olekski, et laps osutab sellele maamärgile, ei saa välistada lapse tõlgendust kirjeldatud tegevuse võimaliku toimumise kohta varem või hiljem (teiste maamärkide juures).

4- ja 5-aastaste vanuserühma võrdluses selgus, et 4–6 testüksusele õigesti vastanute hulk oli suurem just nooremate ehk 4-aastaste laste seas ja selle poolest sarnanevad nende tulemused 6-aastaste laste tulemustega. Siiski polnud erinevus vanuserühmade vahel statistiliselt oluline ($p > 0,05$). Ootuspärane on, et enim õigeid vastuseid ja seega ka vähem eksimusi oli 6-aastastel lastel. Kõigile oleviku testüksustele õigesti vastanud laste osakaal oli 58% ($n = 26$). Ühel lapsel oli võimalus vastata kokku kuuele oleviku testüksusele. Keskmiselt oli õigeid vastuseid 4-aastastel 4,9 ($SD = 1,3$), 5-aastastel 4,9 ($SD = 1,3$), 6-aastastel 5,3 ($SD = 1,2$) (vt joonis nr 4.3). Usaldusvahemik usaldusnivool 0,95 on 4-aastastel [4,2; 5,6], 5-aastastel [4,2; 5,6] ja 6-aastastel [4,7; 6,0].

A-katse tulemused verbi olevikuvormi mõistmisel ja produtseerimisel üldjoontes ei näita väga suurt muutust laste vanuse kasvades: olevikukategooria on selge juba 4-aastastel.

4.6.3. *hakkama*-tulevik

A-katse tulemused näitasid üldiselt, et 4–6 õiget vastust on tuleviku testüksustes andnud 25 protsenti lastest ($n = 11$; $s. o < 60\%$) (vt tabel 4.5). A-katse tulevikuüksustele andsid lapsed kokkuvõttes üldse kõige vähem õigeid vastuseid. Selle üheks põhjuseks võib olla eksperimendi tulemuste analüüsimisel seatud kodeerimis põhimõtte, et A-katse loomistesti tulevikuüksustes pole õigeks loetud vastust, milles esineb ainult olevikuvormis verb (nt *tantsib* vs. tulevikutarindid, mis on õigeks loetud, nt *hakkab tantsima*, *läheb tantsima* vm). Seega ei saa selle katse tulemuste põhjal jäigalt väita, et tulevikulisus pole omandatud. Sissevaade mõistmistesti ja loomistesti tulemustesse ja nende tõlgendusse leiab käsitlemist sama peatüki edasises tekstis.

Kõigile kuuete testüksusele ootuspäraselt ehk *hakkama*-verbi konstruktsiooniga vastanud oli vaid 11 last 45-st. 4- ja 5-aastaste rühmas on tulemused hajusad, lapsed on vastanud õigesti mõnele testüksusele, mõlemas rühmas on 50% vastajatest vastanud õigesti vähemalt ühele testüksusele. Keskmiselt oli õigeid vastuseid 4-aastastel 1,9 ($SD = 1,5$), 5-aastastel 2,7 ($SD = 1,9$) ja 6-aastastel 4,1 ($SD = 1,5$) (vt joonis nr 4.3). Usaldusvahemik usaldusnivool 0,95 on 4-aastastel [1,0; 2,7], 5-aastastel [1,6; 3,7], 6-aastastel [3,3; 5,0].

Laste vanuse kasvades tulevikuüksustes õigete vastuste hulk küll suurenes, kuid jäi 6-aastaste laste puhul ikkagi ainult 40%-le lastest ($< 60\%$) (vt tabel 4.5). Kui neile lisada tinglikult need lapsed, kes kasutasid ajalisel järgnevale tegevusele ehk tulevikule osutamiseks ka lihtsalt olevikuvormi, mis võiks olla põhimõtteliselt aktsepteeritav, tõuseks õigesti vastanute hulk 6-aastaste hulgas üle 60%. Samas ei anna pelgalt olevikuvormi kasutused siiski alust oletada, kas laps ikkagi viitab tulevikule või hoopis olevikule.

Täpsemad andmed selle kohta, kui palju oli loomistesti vastustes esitatud verbi olevikuvormi ja kui palju oli neid lapsi, kes mõistmistestis valisid tulevikulise situatsiooni asemel oleviku situatsiooni, toon välja selle katse veaanalüüsi käsitlevas peatükis.

4.6.4. Ajavaliku vead ehk ajanihked A-katses

A-katse mõistmis- ja loomistesti testüksustele saadud vastuste koguarv oli 810 ($9+9$ testüksust $\times 45$ last = 810 vastust). Neist ebatäpseid vastuseid oli A-katses kokku 213, mille hulgas omakorda kõige rohkem oli nihkutatud oleviku suunas (see tähendas katses olevikulise tegevusega seotud maamärgile osutamist või olevikuvormis esitatud verbi) mineviku või tuleviku asemel.

4.6.4.1. Ajanihked mõistmistestis

Ajanihe **mineviku** suunas tähendab mõistmistesti puhul seda, et laps on osutanud minevikulise tegevusega seotud maamärgile, kui eeldatava vastusena oleks ta pidanud osutama olevikulise või tulevikulise tegevusega seotud maamärgile. Toon näite ühest konkreetsest katsesituatsioonist oleviku testüksuse kohta. Tegelane ilmub ekraanile ning liigub tee peale jääva esimese maamärgi ehk jalgratta juurde, ta seisab seal, muusika hakkab mängima ja sel ajal tegelane (nt kloun) tantsib. Edasi liigub tegelane järgmise maamärgini, milleks on ekraani keskosas olev taim, ta peatub ka selle juures ning kui muusika mängima hakkab, siis tegelane tantsib. Taime juures käimasoleva tegevuse ajal küsib eksperimenteerija lapse käest: „Kus kloun tantsib?“ Selles testüksuses lugesime õigeks need vastused, kus laps osutas sellele maamärgile, mille juures tegevust küsimise hetkel sooritatakse. Mõned lapsed osutasid maamärgile sõrmega, mõned väljendasid end sõnaliselt. Esitatud testüksuse puhul arvestasime õige vastusena ekraani keskosas paiknevale maamärgile osutamist või sõnalist vastust (nt *taime juures*, *lille juures*, *siin*+osutus taimele). Kui laps vastas, et kloun sooritab tegevust ratta ehk eelneva maamärgi juures või laua ehk järgneva maamärgi juures, siis oli tegemist ebatäpse vastusega. Sellest tulenevalt kodeerisime lapse vastuse kas minevikku või tulevikku nihkumisena.

A-katse mõistmistesti veaanalüüsist selgus (vt tabel 4.6), et mõistmistestis oli 20% lastest ($n = 9$) valinud tuleviku või oleviku asemel mineviku, neist 8 last eksis vaid ühel korral ning ühel lapsel esines mitte-ootuspärast minevikku kahel korral. Enim valisid ekslikult minevikulise osutuse 4-aastased lapsed.

Tabel 4.6. Ajanihked mineviku suunas A-katse mõistmistestis

A-katse MT		Ajanihete arv ühe lapse kohta			Lapsi kokku
		0	1	2	
Vanus	4a	11	4	0	15
	5a	13	2	0	15
	6a	12	2	1	15
Lapsi kokku		36 80%	8 18%	1 2%	45 100%

Ajanihe **oleviku** suunas tähendab siin, et mineviku või tuleviku testüksuses on laps on osutanud olevikulise tegevusega seotud maamärgile. Selgitan seda eespool toodud näite abil. Näiteks on tegemist A-katse mõistmistesti tulevikuüksusega, kus tegelane ekraanil tantsib keskmes oleva maamärgi ehk taime juures ja eksperimenteerija küsib lapselt: „Kus kloun hakkab tantsima?“ Oleviku suunas nihkumisena on kodeeritud lapse vastus, kui ta osutab olevikulise tegevusega seotud maamärgile ehk konkreetsetes näites taimele.

A-katse mõistmistestis on mineviku ja tuleviku testüksustes olevikuvormi eelistanud 55% lastest (n = 25) (vt tabel 4.7). Vanuserühmade võrdluses selgus, et mitte-ootuspärast olevikku eelistasid enim 4-aastased (n = 13) ja 5-aastased (n = 11) lapsed. Mõlemas nooremas vanuserühmas on ülekaalus need lapsed, kes osutasid ekslikult parajasti käimasoleva ehk olevikulise tegevusega seotud maamärgile, teisiti öeldes – nihkusid olevikku.

Tabel 4.7. Ajanihkeid oleviku suunas A-katse mõistmistestis

A-katse MT		Ajanihete arv ühe lapse kohta					Lapsi kokku
		0	1	2	3	4	
Vanus	4a	2	2	4	4	3	15
	5a	4	4	4	1	2	15
	6a	14	0	0	1	0	15
Lapsi kokku		20 45%	6 13%	8 18%	6 13%	5 11%	45 100%

Ajanihe **tuleviku** suunas tähendab siin, et laps on oleviku või mineviku testüksustes osutanud tulevikulise tegevusega seotud maamärgile. Juba eespool kasutatud filmilõigu näitele tuginedes on nihkumine tuleviku suunas mõistetav järgmiselt. Tegelane sooritab tegevust olevikuajas taime juures, eksperimenteerija küsib mineviku testüksuse küsimuse: „Kus kloun tantsis?“ Tulevikku nihkumisenähtena on siin kodeeritud vastus, kus laps osutab maamärgile, mille juures tegevus veel toimunud pole (laua juures). A-katse mõistmistesti veaanalüüsist selgub, et lapsed ei vali tulevikuks osutamist muu aja asemel. Vaid üks 6-aastane laps on osutanud tulevikulise tegevusega seotud maamärgile, kui ootuspärane ehk õige vastus oleks olnud minevikule osutamine. See võib olla juhuslik, kuna sama laps on eelnevad mineviku testüksused mõistmistestis õigesti vastanud.

4.6.4.2. Ajanihked loomistestis

Loomistestis on ajaniheteks klassifitseeritud lapse reaktsioonid, kus lause lõpetamisel kasutatud verb väljendab mingit muud aega, kui nähtavas videolõiguses eeldatud (nt minevikuvormis verb olevikuvormi asemel).

Mineviku ülekasutust esines A-katses 49% lastest (n = 22). Täpsemalt öeldes, oleviku või tuleviku testüksustes on kasutatud verbi minevikuvormi. Vaid ühel korral on nihkumisi mineviku suunas kaheksal lapsel (vt tabel 4.8), seda võib pidada juhuslikuks ebatäpseks vastuseks. Enim mineviku ülekasutust A-katse loomistestis oli 4-aastastel (n = 9), nende hulgas oli rohkem kui ühel korral minevikku nihkumist kuuel lapsel.

Tabel 4.8. Ajanihkeid mineviku suunas A-katse loomistestis

A-katse LT		Ajanihete arv ühe lapse kohta							Kokku
		0	1	2	3	4	5	6	
Vanus	4a	6	3	2	0	1	2	1	15
	5a	9	2	0	0	2	2	0	15
	6a	8	3	1	2	0	1	0	15
Lapsi kokku		23 51%	8 18%	3 7%	2 4%	3 7%	5 11%	1 2%	45 100%

Oleviku ülekasutust ehk olevikuvormis verbiga ebatäpset vastamist oli A-katses 58% lastest (n = 26) (vt tabel 4.9). See tähendab, et lapsed on vastanud olevikuvormis verbiga seal, kus katse ülesehitusest tulenevalt oleks eeldanud tuleviku- või minevikuaja väljendamist. Kõige rohkem ebatäpseid vastuseid ehk oleviku ülekasutust esines 4-aastaste hulgas (n = 11) ja 5-aastaste hulgas (n = 9). 6-aastaste laste rühmas oli neid lapsi kõige vähem, kes esitasid verbi ekslikult olevikus (n = 6). Ilmselt oli vanemate laste jaoks ülesanne kergemini mõistetav.

Samas on ootuspärane, et üle poolte lastest on vastanud olevikuvormis verbiga: n-ö valed vastused esinevad enamasti katse tulevikuüksustes. Võib oletada, et lapsed ei pidanud oluliseks kasutada selles katses näidatud tulevikuliste situatsioonide väljendamiseks leksikaalseid tuleviku vahendeid (nt verb *hakka-ma*; adverbid *veel*, *pärast* jm).

Tabel 4.9. Ajanihkeid oleviku suunas A-katse loomistestis

A-katse LT		Ajanihete arv ühe lapse kohta							Kokku
		0	1	2	3	4	5	6	
Vanus	4a	4	3	2	3	1	2	0	15
	5a	9	3	1	1	1	2	1	15
	6a	6	1	1	1	1	1	1	15
Lapsi kokku		19 42%	7 16%	4 9%	5 11%	3 7%	5 11%	2 4%	45 100%

A-katse loomistestis ei esinenud ühtegi vastust, kus oleks kasutatud tuleviku-tarindit muu aja asemel.

4.6.5. Kokkuvõte

A-katse tulemuste järgi on grammatiline olevik ja minevik eesti lastel viiendaks eluaastaks (4-aastastel) omandatud, tulevikutarindi kasutamisel ja selle mõistmisel esineb ebatäpsusi veel 6-aastastel. Üldiselt näitavad A-katse tulemused, et laste vanuse kasvades vale aja kasutamine väheneb, enim eksisid 4-aastased ja kõige vähem 6-aastased, 5-aastaste tulemustes on näha kõikuvusi, kuid üldjoontes siiski eksimuste arv väheneb.

A-katse analüüsitulemuste põhjal oli laste jaoks üldiselt kõige selgem minevikukategooria. Juba 4-aastastel oli mineviku testüksuste õigete vastuste osakaal sama kõrge kui selle vanuserühma oleviku testüksuste õigete vastuste osakaal (80%). Kui minevikukategooria omandatust näitab vanuse kasvuga võrdelises seoses olev õigete vastuste hulga kasv (6-aastastel juba 93%), siis olevikukategooria puhul sellist kasvu A-katse puhul märgata ei ole. Mineviku testüksuste õigete vastuste hulk suureneb vanuse kasvades ja oleviku testüksustele vastasid lapsed vanuseti võrdselt hästi.

A-katse mõistmistestis võib ainuüksi verbi olevikuvorm jääda mõnevõrra ähmaseks, markeerimata olevikuvorm annab tingliku võimaluse olevikku laiendada kõigile katses esitatud aja osustele. Katse puhul on tegemist kaheplaanilise olukorraga, kujutatava loo maailm ja selles esitatud minevikulised, olevikulised ja tulevikulised tegevused on asetatud tegeliku maailma taustale, nende aeg ei ole aktuaalne aeg – see võib peegelduda aja väljendamises⁸⁴. Kuid teisalt, eesti keele olevikukategooria ongi laia kasutusala. Helle Metslang (1994b: 534) on selle kohta öelnud: „Eesti preesens on markeerimata ajavorm, mis sobib viitamiseks nii olevikulisele, tulevikulisele, üldkehtivale ajavälisele kui ka minevikulisele, nii ühekordsele kui ka korduvale, nii kestvale kui ka hetkelisele sündmusele.“

A-katse tuleviku testüksuste analüüs näitas üldiselt, et tulevikutarindi kasutamine sinne eksperimendi ülesannetes võib olla alla 7-aastaste laste jaoks veel raske. A-katse mõistmistesti tulevikuüksuste vastuste analüüsi põhjal saab väita, et ajas vahetult järgneva tegevuse võimalikule toimumisele viitamisel ei taju lapsed *hakkama*-verbi tulevikulisena. Samuti ei kasutanud lapsed A-katse loomisosas täpsemaid tulevikule viitamise vahendeid kuigi palju. Lapsed on loomistesti tulevikuüksustes kasutanud enamasti verbi olevikuvormi. Siinne arutlus ühtib eesolevaga: eesti preesens on laia kasutusala ja sobib viitamiseks tulevikulisele sündmusele.

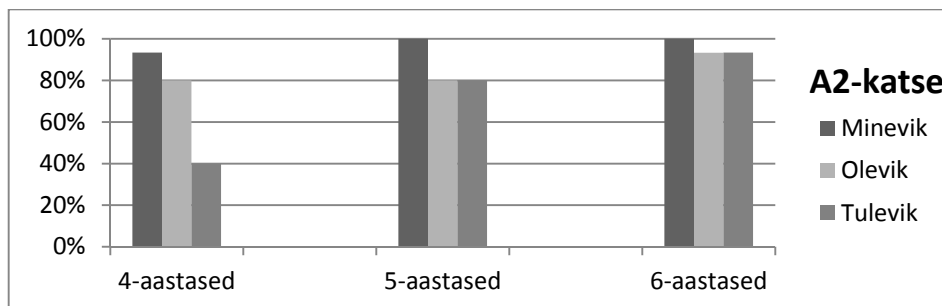
4.7. Katse ajasõnadega enne, praegu, pärast: A2-katse tulemused

Sündmuse toimumisaega täpsustavad ja ajalisele järjestusele osutavad ajasõnad *enne*, *praegu* ja *pärast* ilmuvad lapse kõnne juba enne neljandat eluaastat (vt ptk 3), mis lubab oletada, et nende sõnade mõistmine ja lihtlauses sobiva

⁸⁴ Täna artikli Argus, Parm 2010 anonüümset retsensenti asjakohase kommentaari eest.

ajavormiga vastavusse viimine 4–7-aastastele lastele erilisi raskusi ei valmista. A2-katse testüksustesse on need ajasõnad paigutatud järgmiselt: *enne* esineb mineviku testüksustes eelnevusele osutades; *praegu* esineb oleviku testüksustes kõnehetke aja täpsustamisel, millest järelneb käimasoleva tegevuse hetke hõlmav ajavahemik; *pärast* esineb tuleviku testüksustes järgnevusele osutades, sellest järelneb tegevuse toimumise võimalikkus kõnehetkele järgneval ajalõigul (vt tabel 4.2). A2-katse põhieesmärk oli välja selgitada, mis vanuses asetavad lapsed verbi ajavormid nende ajasõnadega vastavusse ning kas need aitavad grammatilist aega tajuda ja kasutada.

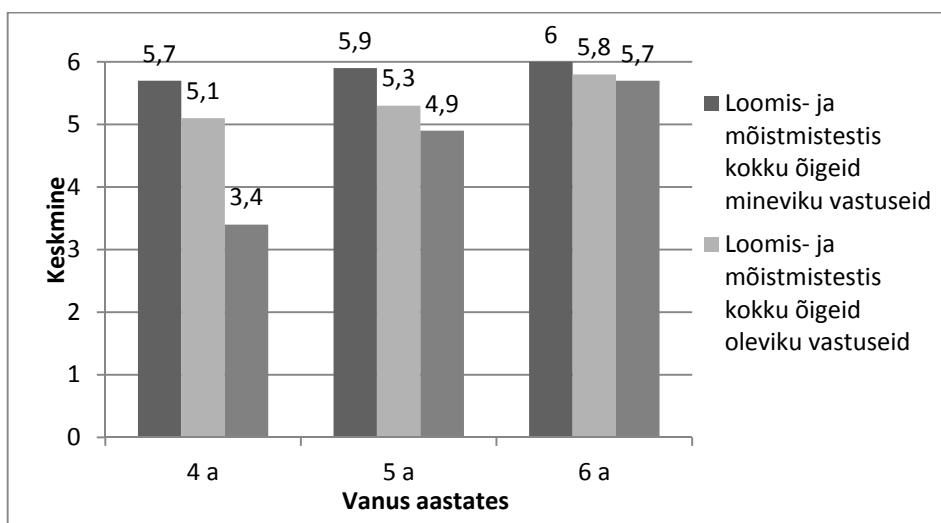
Katsetulemused näitasid üldiselt, et ajasõnad *enne* ja *praegu* on laste jaoks selgemad kui tulevikulises osutuses esinev *pärast*. Verbivormi ja ajasõna ühiselt loodud ajalise tähenduse seostamine videoklipi olukorraga on selge juba 4-aastaste laste jaoks. A2-katse andmetel tajuvad ja väljendavad lapsed ka tulevikulisust koos ajasõnaga *pärast* üsna hästi juba 4-aastaselt (40%) (vt joonis 4.4, tabel 4.10). A2-katse tulemustest nähtus, et lapsed oskavad hiljemalt 5-aastaselt ajalisel järjestuvate tegevuste tulevikulisust väljendada ajasõna *pärast* abil (80%). Minevikulisuse mõistmine ja väljendamine koos ajasõnaga *enne* andis kõrgeid tulemusi kõigis vanuserühmades, ka 4-aastastel ulatus omandatuse protsent maksimumini (93%).

Joonis 4.4. Mineviku, oleviku ja tuleviku testüksustele 4–6 õiget vastust andnud laste osakaal vanuseti (n = 45)

Tabel 4.10. Mineviku, oleviku ja tuleviku testüksustes 4–6 õiget vastust andnud laste osakaal vanuseti (esitatud on laste arv (n) ja osakaal (%))

A2-katse	Ajaosutus	Minevik+enne		Olevik+praegu		Tulevik+pärast	
	Vanuserühm	n	%	n	%	n	%
	4;1–4;11 (n=15)	14	93	12	80	6	40
	5;0–5;11 (n=15)	15	100	12	80	12	80
	6;0–6;11 (n=15)	15	100	14	93	14	93
	Kokku	44	98%	38	85%	30	71%

Joonis 4.5. Õigete vastuste aritmeetiline keskmine (M) A2-katses vanusegrupiti (n=45)

4.7.1. Minevik koos ajasõnaga enne

A2-katse tulemused näitasid üldiselt, et mineviku testüksustes on 4–6 õiget vastust andnud 98% lastest (n = 44; s.o > 60%) (vt tabel 4.10). Vanusegrupiti olid tulemused selles katses peaaegu võrdsed, 5- ja 6-aastastel on omandatuse protsent maksimaalne. Seega mõistavad lapsed juba nelja-aastaselt ajasõna *enne* tähendust ja oskavad seda vastavusse viia verbi minevikuvormiga.

Kõigile kuuele mineviku testüksusele esitas õiged vastused 93% lastest (n = 42), kusjuures 6-aastastel lastel ei esinenud eksimusi ühelgi korral. Õigete vastuste keskmine oli igas vanuserühmas märkimisväärselt kõrge: 4-aastastel 5,7 (SD = 1,1), 5-aastastel 5,9 (SD = 0,5) ja 6-aastastel maksimaalne 6,0 (SD = 0,00) (vt joonis nr 4.5). Usaldusvahemik usaldusnivool 95% on 4-aastastel [5,1; 6,3], 5-aastastel [5,6; 6,2].

4.7.2. Olevik koos ajasõnaga praegu

A2-katse oleviku testüksustes oli kõigi vanuserühmade peale kokku 4–6 õiget vastust 85% lastest (n = 38; s.o > 60%) (vt tabel nr 4.10). 6-aastaste tulemused olid küll mõnevõrra paremad kui 4- ja 5-aastaste omad, kuid omandatuse protsent oli ka noorimas vanuserühmas kõrge 80% (n = 12, s. o > 60%). Tulemuste erinevus vanuserühmade vahel ei ole statistiliselt oluline ($p > 0,05$). Seega, lapsed oskavad juba 4-aastaselt mõista ajasõna *praegu* tähendust ja viia see vastavusse verbi olevikuvormiga. A2-katse olevikuüksuste üldisi tulemusi minevikuüksuste tulemustega võrreldes selgus, et mineviku testüksused on olnud laste jaoks veelgi selgemad kui oleviku testüksused (vt joonis 4.4, tabel 4.10).

Kõigile kuuele oleviku testüksusele andis õigeid vastuseid 73% lastest (n = 33), milles suurema osa moodustasid 6-aastased. 4- ja 5-aastaste hulgas oli kõigi õigete vastuste andjaid võrdselt 50%. Õigete vastuste keskmine näitaja oli 4-aastastel 5,1 (SD = 1,3), 5-aastastel 5,3 (SD = 1,2), 6-aastastel 5,8 (SD = 0,7) (vt joonis nr 4.5). See näitab, et vanemate laste jaoks on A2-katse oleviku testüksused paremini mõistetavad kui nooremate jaoks. Usaldusvahemikud usaldusnivool 95% on 4-aastastel [4,4; 5,8], 5-aastastel [4,6; 5,9], 6-aastastel [5,4; 6,2].

4.7.3. Tulevik koos ajasõnaga *pärast*

A2-katse tuleviku testüksustes esines kõigi vanuserühmade peale kokku 4–6 õiget vastust 71%-l lastel (n = 32; s.o >60%) (vt tabel nr 4.10). Vanuserühmade võrdluses saab esile tuua selle, et 4-aastaste hulgas oli 4–6 testüksusele õigeid vastuseid andnud laste osakaal 40% (n = 6). Seega, vähemalt 5-aastaselt oskavad lapsed ajasõna *pärast* abil ajalist järgnevust ja sellega seoses tulevikulisust tajuda ja väljendada.

Kõigile tuleviku testüksustele vastas õigesti 60% (n = 27) lastest. Sellest suurema osa moodustasid 6-aastased (kusjuures vanimas vanuserühmas vastas kõigile tuleviku testüksustele õigesti 80%), 5-aastaste rühmas andsid õigeid vastuseid 50% lastest, nelja-aastaste laste hulgas oli ainult õigesti vastajaid 24%. Lisaks kasutasid neli last A2-katse loomistestis eituslikku konstruktsiooni (näiteks: [Pärast ratta juures kloun] *üldsegi ei viska / ei kõhi*), mis on tulevikuüksuste puhul õigeaks vastuseks loetud.

Keskmiselt oli õigeid vastuseid selle katse tulevikuüksustes 4-aastastel 3,4 (SD = 2,2), 5-aastastel 4,9 (SD = 2,2), 6-aastastel 5,7 (SD = 0,8) (vt joonis nr 4.5). Usaldusvahemik usaldusnivool 95% on 4-aastastel [2,2; 4,8], 5-aastastel [3,6; 6,1], 6-aastastel [5,3; 6,2]. Seega, vanemate laste jaoks oli testüksustes esitatud tulevikuline *pärast* paremini mõistetav kui nooremate jaoks. A2-katse tuleviku testüksuste tulemustest järeldub, et vähemalt 5-aastaselt oskavad lapsed ajasõna *pärast* abil tajuda ja väljendada ajalist järgnevust ehk tulevikulisust.

4.7.4. Ajavaliku vead ehk ajanihked A2-katses

A2-katse mõistmis- ja loomistesti testüksustele saadud vastuste koguarv oli 810. Neist mitte-ootuspäraseid vastuseid oli A2-katses kokku 72, mille hulgas omakorda kõige rohkem oli mineviku suunas nihkumisi (n = 43).

4.7.4.1. Ajanihked mõistmistestis

Ajanihe **mineviku** suunas tähendab A2-katses, et laps on oleviku või tuleviku testüksuses osutanud eelnevalt juba toimunud tegevuse kohale ehk maamärgile. Toon näite selle katse olevikuüksuse kohta. Tegelane ilmub ekraanile vasakult poolt ning jõuab esimese maamärgi juurde (laua juurde), ta viskab seal palli ja

liigub edasi järgmise maamärgi juurde, milleks on taim, viskab sealgi palli ning seejärel liigub viimase maamärgi juurde, sooritab seal kõnealust tegevust. Viimase maamärgi ehk ratta juures tegevuse soorituse ajal küsib eksperimenterija: „Kus kloun praegu palli viskab?“ Juhul, kui laps osutab eelnevatele maamärkidele (taim või laud), on tegemist ebatäpse vastusega, mille kodeerisime minevikku nihkumisena. Õige vastusena oleks arvesse läinud vaid käimasoleva tegevusega seotud maamärgile osutamine ehk rattale osutamine.

A2-katse mõistmistesti veaanalüüsist selgus, et mineviku suunas nihkumisi peaaegu ei esine (vt tabel 4.11). 5- ja 6-aastaste vanuserühmas ei osutanud ükski laps ekslikult minevikule. Kaks 4-aastast last on valinud minevikulise osutuse muu ajasituatsiooni asemel, seda saab pidada juhuslikuks eksimuseks. Üks 4-aastane laps on nihkunud minevikku vaid ühel korral, tuleviku testüksuses. Teine 4-aastane on nihkunud minevikku kõigis kolmes mõistmistesti tuleviku testüksuses. Mõistmistesti oleviku testüksustes pole minevikulisele situatsioonile osutatud ühelgi korral.

Tabel 4.11. Ajanihkeid mineviku suunas A2-katse mõistmistestis

A2-katse MT		Ajanihete arv ühe lapse kohta			Lapsi kokku
		0	1	3	
Vanus	4a	13	1	1	15
	5a	15	0	0	15
	6a	15	0	0	15
Lapsi kokku		43 96%	1 2%	1 2%	45 100%

Ajanihe **oleviku** suunas tähendab mõistmiskatses, et laps on mineviku või tuleviku testüksustes osutanud olevikulise tegevusega seotud maamärgile. Selgitan seda eespool toodud näite abil. Näiteks on tegemist A2-katse mõistmistesti tulevikuüksusega, kus tegelane ekraanil sooritab oma tegevust (palli viskamine) tee keskel oleva maamärgi ehk taime juures. Eksperimenteerija küsib lapselt: „Kus kloun pärast palli viskama hakkab?“ Olevikku nihkumisena on kodeeritud vastus, kui see osutas ekraanil käimasoleva tegevusega seotud maamärgile ehk konkreetses näites taimale.

A2-katse mõistmistestis oli 20% ($n = 9$) lastest eelistanud nihkumisi oleviku suunas ehk olevikulist osutust tuleviku või mineviku testüksustes (vt tabel 4.12). Vanuserühmade võrdluses nähtus, et enim oli ekslikku olevikulist osutamist muu aja asemel kõige noorematel ehk 4-aastastel lastel ($n = 7$). Nad on tulevikuüksustes ekslikult osutanud olevikulise tegevusega seotud maamärgile. Samuti 5-aastaste laste hulgas oli kaks last nihkunud olevikku just tulevikuüksustes. See näitab, et etteantud katsesituatsiooni tulevikulisel tõlgendamisel võib ajasõna *pärast* olla mõne lapse jaoks ebaselge.

Tabel 4.12. Ajanihkeid oleviku suunas A2-katse mõistmistestis

A2-katse MT		Ajanihete arv ühe lapse kohta				Lapsi kokku
		0	2	3	4	
Vanus	4a	8	2	4	1	15
	5a	13	0	2	0	15
	6a	15	0	0	0	15
Lapsi kokku		36 80%	2 4%	6 14%	1 2%	45 100%

A2-katse mõistmistestis ei vastanud ükski laps ekslikult tulevikulise osutusega.

4.7.4.2. Ajanihked loomistestis

Ajanihked loomistestis tähendavad lapse reaktsiooni, kus lause lõpetamisel kasutatud verb väljendab mingit muud aega, kui katse testüksuses eeldatud (nt minevikuvormis verb olevikuvormi asemel). Näiteks, tegelane on sooritanud ühe tegevuse eelneva maamärgi ehk ratta juures ning liigub ekraani keskossa taime juurde ja hakkab selle juures palli viskama. Samal ajal, kui tegelane palli viskab, alustab eksperimenteerija lauset: „Ma arvan, et praegu taime juures kloun ...“. Kui laps vastab minevikuvormis verbiga *viskas (palli)*, on see kodeeritud ebatäpse vastusena, minevikunihkena. Õige vastusena on konkreetsetes testüksuses arvestatud olevikuvormis verbi.

Mineviku ülekasutust ehk ebatäpset minevikulist verbivormi on A2-katses esinenud 31% lastest ($n = 14$) (vt tabel 4.13). Juhuslikuks saab pidada ühekordset mineviku ülekasutust, mida oli selle katse vastustes neljal lapsel. Kõige rohkem minevikuvormi ülekasutust esines 4-aastaste hulgas ($n = 7$), pisut vähem 5-aastaste ($n = 5$) ja 6-aastaste ($n = 2$) laste hulgas.

Tabel 4.13. Ajanihkeid mineviku suunas A2-katse loomistestis

A2-katse LT		Ajanihete arv ühe lapse kohta						Lapsi kokku
		0	1	2	3	5	6	
Vanus	4a	8	0	3	3	1	0	15
	5a	10	3	0	1	0	1	15
	6a	13	1	0	0	0	1	15
Lapsi kokku		31 69%	4 9%	3 7%	4 9%	1 2%	2 4%	45 100%

A2-katse loomistestis nihkumisi oleviku suunas peaaegu ei esinenud, vaid üks 4-aastane laps kasutas mineviku testüksustes kahel korral olevikulist verbi. Tuleviku ülekasutust selles katses ei esinenud.

4.7.5. Kokkuvõte

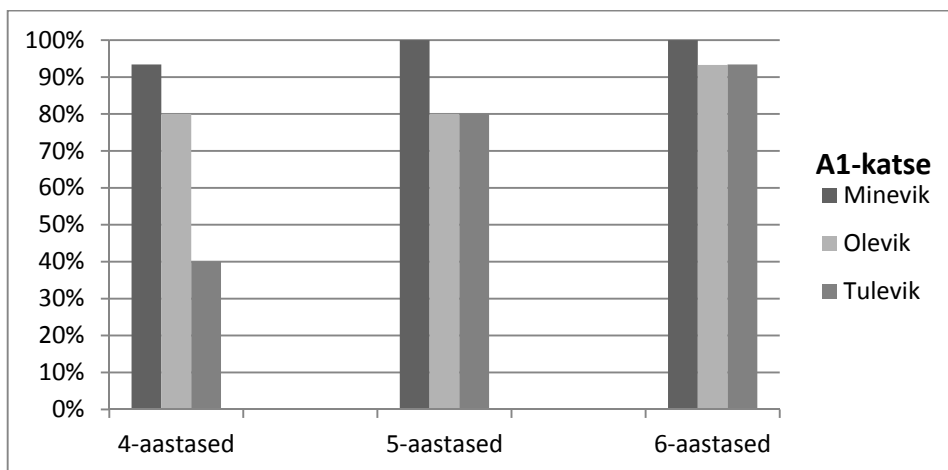
A2-katse tulemustest (võrreldes neid A-katse tulemustega) järeldub, et ajasõnad *enne*, *praegu* ja *pärast* aitavad mõista ja produtseerida verbi ajavorme vähemalt juba 4-aastaselt. Kõige enam oli kolmest katsevariandist õigeid vastuseid A2-katses, mis annab aluse arvata, et ajasõnad *enne*, *praegu* ja *pärast* on laste jaoks kõige selgemad ja nende vastavusse seadmine ajavormiga on omandatud juba 4-aastastel lastel. Selles katses antud õigete vastuste osakaal näitab märkimisväärtset muutust laste vanuse kasvades eelkõige tuleviku testüksuse puhul.

A2-katse mineviku testüksuste õigete vastuste osakaal on kõigi vanuserühmade peale kokku väga kõrge (s.o 98 %). Sellest järeldub, et ajasõna *enne* tähendus on omandatud ja selle esinemine lauses hõlbustab lastel verbi minevikuvormi moodustada. Oleviku testüksuste õigete vastuste osakaal on 85 %, millest järeldub, et ajasõna *praegu* tähendus on 4–7-aastastel lastel omandatud. Ka tuleviku testüksuste õigete vastuste osakaal 71% annab tõestust, et ajasõna *pärast* tähendus tulevikuajale osutamisel on laste jaoks selge.

4.8. Katse ajasõnadega *juba*, *jälle*, *veel* ehk A1-katse tulemused

Ajasõnad *juba*, *jälle* ja *veel* on sellised, mis iseseisvalt ühelegi ajale ei osuta, vaid annavad vihje ajakonteksti suhtes. Need sõnad osutavad ajalisele korduvusele, muutusele. A1-katses on ajasõnad paigutatud järgmiselt: mineviku testüksustes *juba*, oleviku testüksustes *jälle*, tuleviku testüksustes *veel* (vt joonis 4.6, tabel nr 4.2). Katses ajasõnadega *juba*, *jälle*, *veel* oli põhieesmärgiks välja selgitada, kas need ajasõnad aitavad grammatilist aega tajuda ja kasutada. Lisaeesmärk oli kontrollida, kas erinevad ajasõnad toetavad verbiga osutatud aega tajuda erineval määral. Katse tulemuste põhjal püüan välja selgitada, kas lapsed viivad sobiva verbivormi vastavusse ajasõnaga *juba* minevikulises, ajasõnaga *jälle* olevikulises ja ajasõnaga *veel* tulevikulises osutuses.

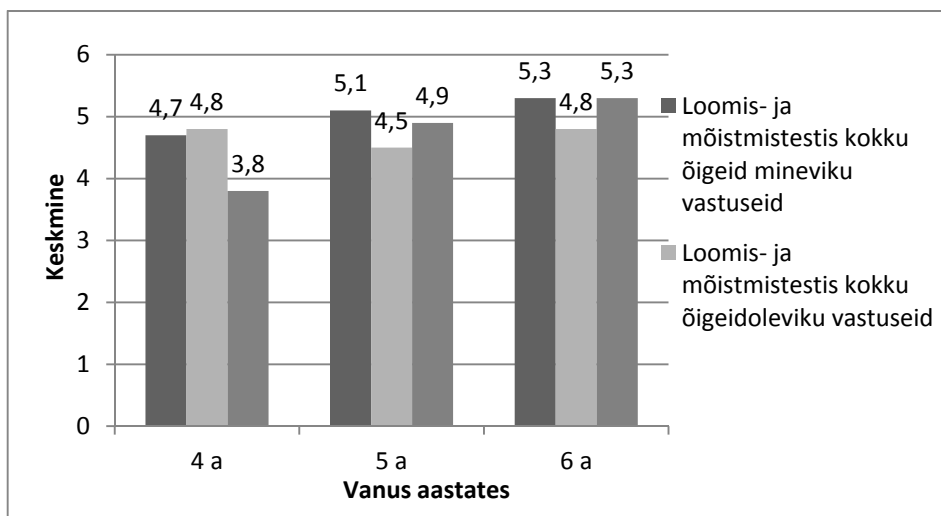
Katsetulemused näitasid üldiselt, et oleviku testüksustes esinev *jälle* ja mineviku testüksustes esinev *juba* on mõistetavad juba 4-aastastele lastele, nende sõnade kontekstis osatakse moodustada ka vastavaid verbivorme. Katse tuleviku testüksustes oskavad lapsed sõna *veel* abil ajalist järgnevust, korduvust, seega ka tulevikulisust mõista ja väljendada, 4-aastastel jäi tulemus küll alla omandatuse protsendipiiri (47%, s.o < 60%), kuid vanematel lastel oli see näitaja üle 60% (vt tabel 4.14).

Joonis 4.6. Mineviku, oleviku ja tuleviku testüksustes 4–6 õiget vastust andnud laste osakaal vanusesti (n = 45)

Tabel 4.14. Mineviku, oleviku ja tuleviku testüksustes 4–6 õiget vastust andnud laste osakaal vanusesti (esitatud on laste arv (n) ja osakaal (%))

A1-katse	Ajaosutus	Minevik+ <i>juba</i>		Olevik+ <i>jälle</i>		Tulevik+ <i>veel</i>	
	Vanuserühm	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
	4;1–4;11 (n=15)	13	87	13	87	7	47
	5;0–5;11 (n=15)	13	87	10	67	10	67
	6;0–6;11 (n=15)	13	87	12	80	10	67
	Kokku	39	87%	35	78%	27	60%

Joonis 4.7. Õigete vastuste aritmeetiline keskmine (M) A1-katses vanusegrupiti (n=45)

4.8.1. Minevik koos ajasõnaga *juba*

A1-katse tulemused näitasid üldiselt, et mineviku testüksustes on 4–6 õiget vastust andnud 87% lastest ($n = 39$) (vt tabel 4.14). Minevikuvormis verbi mõistmine ja loomine koos ajasõnaga *juba* on laste jaoks lihtne ülesanne juba 4-aastaselt. Vanuse kasvades tulemused üldjoontes ei muutunud, eksimusi oli vaid üksikuid. Katsetulemuste detailsem analüüs näitas, et kõige vähem eksimusi oli 6-aastastel lastel ja kõige rohkem eksimusi oli 4-aastaste rühmas.

Märkimisväärselt kõrge oli kõigile kuuete testüksusele õigesti vastanute osakaal, milleks oli ligi 60% lastest ($n = 26$). Õigete vastuste aritmeetiline keskmine oli 4-aastastel 4,7 ($SD = 1,5$), 5-aastastel 5,1 ($SD = 1,8$) ja 6-aastastel 5,3 ($SD = 1,5$) (vt joonis nr 4.7). Usaldusvahemikud usaldusnivool 95% on 4-aastastel [3,9; 5,5], 5-aastastel [4,1; 6,1], 6-aastastel [4,5; 6,2].

4.8.2. Olevik koos ajasõnaga *jälle*

A1-katse tulemused näitasid üldiselt, et oleviku testüksustele andis 4–6 õiget vastust 78% lastest, ($n = 35$; s.o > 60%). A1-katse oleviku testüksuste üldised tulemused ei erinenud olulisel määral A-katse omadest – see annab alust oletuseks, et ajasõna *jälle* pole oluliselt abiks verbi olevikuvormi mõistmisel ja loomisel, kuid pole ka takistuseks.

Kõigile oleviku testüksustele vastas õigesti 38% lastest ($n = 17$). Neist suurema osa moodustasid 6-aastaste laste õiged vastused, kelle hulgast ligi pooled olid vastanud õigesti kõigile küsimustele. Keskmine õigete vastuste hulk selles katsevariandis oli vanuseti sisuliselt muutumatu: 4- ja 6-aastaste keskmine õigete vastuste arv erines 5-aastaste omadest minimaalselt (vt joonis nr 4.7). Keskmine õigete vastuste arv oli 4-aastastel 4,8 ($SD = 1,1$), 5-aastastel 4,5 ($SD = 1,3$), 6-aastastel 4,8 ($SD = 1,5$). Usaldusvahemikud usaldusnivool 95% on 4-aastastel [4,2; 5,4], 5-aastastel [3,8; 5,3], 6-aastastel [4,0; 5,6].

4.8.3. Tulevik koos ajasõnaga *veel*

A1-katse tulemused näitasid, et 4–6 õiget vastust on tuleviku testüksustes andnud 60% lastest ($n = 27$). Seega osutavad tulemused üldiselt, et tuleviku-lisuse mõistmine ja väljendamine koos ajasõnaga *veel* on omandatud vähemalt 6-aastaselt.

Tulemused näitasid, et vanemad lapsed sooritasid testülesande paremini. 4-aastaste hulgas oli 4–6 testüksusele õigesti vastanud 47% ($n = 7$), 5- ja 6-aastaste hulgas kummaski 67% ($n = 10$). Seega olid vanemate laste jaoks tuleviku testüksused selgemini mõistetavad kui nooremate jaoks.

Kõigile kuuete testüksusele õigesti vastanute osakaal oli 36% lastest. 6-aastastest oli kõigile testüksustele õigesti vastajaid 50%. A1-katse loomistesti tulevikuüksuste õigete vastustena on analüüsimisel arvesse võetud ka eituslikke konstruktsioone (näiteks [Laua juures kloun veel] *ei tantsi*). Selle katsevariandi

loomistestis vastas eitusliku verbieitusega 14 last 45-st. Eituslikku verbi olid kasutanud igas vanuses lapsed, seega pole märgata vanuserühmade eelistusi verbieituse kasutamise osas. Kuna selles katses oli kasutatud rohkem verbieitust kui teiste katsete loomistestides, siis võib oletada, et ajasõna *veel* tingib tulevikulisuse väljendamisel verbieituse kasutamise.

A1-katses oli õigeid vastuseid 4-aastastel keskmiselt 3,8 (SD = 2,1), 5-aastastel 4,9 (SD = 2,3) ja 6-aastastel 5,3 (SD = 1,7) (vt joonis nr 4.7). Usaldusvahemikud usaldusnivool 95% on 4-aastastel [2,7; 5,0], 5-aastastel [3,4; 6,0], 6-aastastel [4,3; 6,2].

4.8.4. Ajavaliku vead ehk ajanihked A1-katses

A1-katse mõistmis- ja loomistesti testüksustele saadud vastuste koguarv oli 810. Nende hulgas oli ebatäpseid vastuseid kokku 140, mille seas omakorda kõige rohkem leidis mineviku ülekasutust ($n = 70$). See tähendab, et oleviku või tuleviku testüksustes osutas laps minevikulise tegevusega seotud maamärgile (mõistmistestides) või esitas minevikulise verbivormi (loomistestis).

4.8.4.1. Ajanihked mõistmistestis

Ajanihe **mineviku** suunas tähendab mõistmiskatses seda, et laps on oleviku või tuleviku testüksuses osutanud eelnevalt juba toimunud tegevuse kohale ehk maamärgile. Toon näite tuleviku testüksuse kohta. Tegelane ilmub ekraanile ning liigub tee peale jääva esimese maamärgi ehk jalgratta juurde, jääb seal seisma ja tantsib. Edasi liigub tegelane järgmise maamärgini, milleks on ekraani keskosas olev taim, ta peatub ka selle juures ning tantsib. Taime juures käimasoleva tegevuse (tantsimise) ajal küsib eksperimenteerija lapse käest: „Kus kloun veel tantsima hakkab?“ Selles testüksuses lugesime õigeks need vastused, kus laps osutas teerajal järgneva paigutusega maamärgile. Mõned lapsed osutasid maamärgile sõrmega, mõned väljendasid end sõnaliselt. Kui laps vastas näiteks, et kloun tantsis ratta ehk eelneva maamärgi juures, siis oli tegemist ebatäpse vastusega. Sellest tulenevalt oli vastus kodeeritud minevikku nihkumisena.

A1-katse mõistmistesti veaanalüüsist selgus (vt tabel nr 4.15), et selles katsevariandis esines minevikku nihkumist võrdlemisi vähe, vaid 17%-l lastest ($n = 8$). Enim oli eksimusi 4-aastastel ($n = 4$) ja kõige vähem eksimusi 6-aastastel ($n = 1$). Mineviku suunas on nihkutud rohkem oleviku testüksustes, kuid ka tulevikule osutamise asemel on valitud minevikuline osutus.

Tabel 4.15. Ajanihkeid mineviku suunas A1-katse mõistmistestis

A1-katse MT		Ajanihete arv ühe lapse kohta				Lapsi kokku
		0	1	2	3	
Vanus	4a	10	3	1	1	15
	5a	13	2	0	0	15
	6a	14	1	0	0	15
Lapsi kokku		37 83%	6 13%	1 2%	1 2%	45 100%

Ajanihe **oleviku** suunas tähendab mõistmiskatses, et laps on mineviku või tuleviku testüksustes osutanud käimasoleva tegevusega seotud maamärgile. Selgitan seda eespool toodud näite abil. Näiteks on tegemist A1-katse mõistmistesti minevikuüksusega, kus tegelane ekraanil tantsib keskel oleva maamärgi ehk taime juures ja eksperimenteerija küsib lapselt: „Kus kloun juba tantsis?“ Olevikku nihkumisena on kodeeritud lapse vastus, kui ta osutab käimasoleva tegevusega seotud maamärgile ehk konkreetses näites taimele.

A1-katse mõistmistestis oli ekslikult olevikku nihkumisi 34% lastest (n = 16) (vt tabel 4.16). Mitte-ootuspärast olevikku on eelistanud enim 4-aastased (n = 8). Mõnevõrra vähem on olevikku nihkumist 5-aastaste hulgas (n = 5) ja 6-aastaste hulgas kõige vähem (n = 3). Olevikku eelistati enamasti tuleviku testüksustes, aga ka mineviku testüksustes.

Tabel 4.16. Ajanihkeid oleviku suunas A1-katse mõistmistestis

A1-katse MT		Ajanihete arv ühe lapse kohta							Lapsi kokku
		0	1	2	3	4	5	6	
Vanus	4a	7	3	0	3	1	0	1	15
	5a	10	2	1	2	0	0	0	15
	6a	12	0	1	0	0	2	0	15
Lapsi kokku		29 66%	5 11%	2 4%	5 11%	1 2%	2 4%	1 2%	45 100%

Ajanihe **tuleviku** suunas tähendab mõistmistestis, et laps on oleviku või mineviku testüksustes osutanud ajaliselt järgneva ehk tulevikulise tegevusega seotud maamärgile. Näiteks, tegelane on jõudnud ekraani (ja tee) keskmes oleva maamärgi ehk taime juurde, eksperimenteerija küsib käimasoleva tegevuse taustal: „Kus kloun jälle tantsib?“ Juhul kui laps osutab käimasoleva tegevusega seotud maamärgist ruumilises paigutuses järgnevale maamärgile, siis oleme selle vastuse ebatäpseks lugenud. Tulevikulisusele on võimalik osutada ka sõnaga

jälle, kuid konkreetsetes katses polnud see sobiv. Seda kinnitavad ka veaanalüüsi tulemused, mis näitasid nihkumisi tuleviku suunas väga vähesel määral (n = 2). 4-aastastel ehk kõige noorematel lastel ei esinenud tulevikku nihkumist selles katsevariandis üldse, üks 5-aastane ja üks 6-aastane on minevikuüksustes osutanud ekslikult ajaliliselt järgneva tegevusega seotud maamärgile.

4.8.4.2. Ajanihked loomistestis

Ajanihked loomistestis tähendavad vastusreaktsioone, kus lause lõpetamisel kasutatud verb väljendab mingit muud aega, kui katse testüksuses eeldatud (nt minevikuvormis verb olevikuvormi asemel). Näiteks, tegelane on sooritanud ühe tegevuse eelneva maamärgi ehk ratta juures ning liigub ekraani keskossa taime juurde ja hakkab selle juures tantsima. Eksperimenteerija alustab lauset: „Taime juures kloun jälle ...“. Kui laps vastab minevikuvormis verbiga *tantsis*, on see kodeeritud ebatäpse vastusena, minevikunihkena. Õige vastusena läks konkreetsetes testüksuses arvesse olevikuvormis verb.

Mineviku ülekasutust esines 60%-l lastest (n = 27) (vt tabel 4.17). Minevikuvormi eelistamist esines kõigis vanuserühmades. Enim eksimusi minevikuvormi ülekasutamisenä oli 5-aastastel (n = 11), mõnevõrra vähem 4-aastastel (n = 8) ja 6-aastastel (8). Enim kasutati verbi minevikuvormi oleviku testüksustes, vähem tuleviku testüksustes.

Tabel 4.17. Ajanihkeid mineviku suunas A1-katse loomistestis

A1-katse LT		Ajanihete arv ühe lapse kohta							Lapsi kokku
		0	1	2	3	4	5	6	
Vanus	4a	7	3	1	1	2	0	1	15
	5a	4	4	1	2	3	0	1	15
	6a	7	3	2	2	0	1	0	15
Lapsi kokku		18 40%	10 22%	4 10%	5 11%	5 11%	1 2%	2 4%	45 100%

Oleviku ülekasutust ehk olevikuvormis verbiga vastamist mineviku testüksustes esines A1-katse loomistesti testüksustes võrdlemisi harva, vaid 15%-l lastest (n = 7) (vt tabel 4.18). Eespool toodud näite põhjal tähendab see, et laps on lõpetanud lause olevikuvormis verbiga, nt *Ratta juures kloun juba *tantsib*. Siinkohal on oluline silmas pidada, et selle katse tuleviku testüksustes (nt „Laua juures kloun veel ...“) on olevikuvormis verb kodeeritud õigeaks vastuseks. Enim eksimusi olevikku nihkumisenä oli 4-aastastel (n = 3) ja 5-aastastel (n = 3).

Tuleviku suunas eksimusi ei esinenud.

Tabel 4.18. Ajanihkeid oleviku suunas A1-katse loomistestis

A1-katse LT		Ajanihete arv ühe lapse kohta				Lapsi kokku
		0	1	2	3	
Vanus	4a	12	1	2	0	15
	5a	12	1	2	0	15
	6a	14	0	0	1	15
Lapsi kokku		38 85%	2 4%	4 9%	1 2%	45 100%

4.8.5. Kokkuvõte

Üldiselt näitasid A1-katse tulemused, et kuigi ajasõnad *juba*, *jälle* ja *veel* on keerulise semantilise struktuuriga, aitavad nad järjestikuseid sündmusi esitavas katses grammatilist aega tajuda ja kasutada vähemalt juba 4-aastastel lastel. Selles katses olid laste jaoks kõige selgemad mineviku testüksused (ajasõnaga *juba*), seejärel oleviku testüksused (ajasõnaga *jälle*). Tulevikulisuse tajumine ja sellele viitamine koos ajasõnaga *veel* oli 4-aastaste jaoks keerulisem, kuid 5- ja 6-aastaste jaoks üldiselt selge.

Oleviku testüksustes kasutatud ajasõna *jälle* ei näi olevat aja eksperimendis täielikult sobiv. Võrreldes A1-katse oleviku testüksuste tulemusi A-katse omadega, on näha, et need ei erine olulisel määral. See tähendab, et ajasõna *jälle* ei ole olulisel määral abiks verbi olevikuvormi valimisel. Pigem tajusid lapsed *jälle* tähendust kui korduvusele viitamist ja nihkusid neis oleviku testüksustes minevikku. Erinevuse põhjus seisneb selles, et keele omandamisel rakendavad lapsed spontaanselt sobivaid operatsiooniprintsiipe (Slobin 1985), et leida ajaliste suhete väljendamiseks verbide morfoloogiline kategooria ja neile vastav leksikaalne väljend. Slobini (1985: 1169–1171) järgi rakendavad lapsed selleks vastenduse (ingl k. *mapping*) sõnaraamatu printsiipi, mille kohaselt peab pöörama tähelepanu sellistele sõnadele ja mõistetele, millel on hõlpsasti määratav tähendus ning memoreerima nende vastendus sobivate grammatiliste vahenditega. Sellest saab järeldada, et mitmetähenduslike ajasõnade (nt *jälle*) mõistmine ja sobiva verbi ajavormiga vastavusse viimine on laste jaoks komplitseeritum kui ühetähenduslike ajasõnade (nt *praegu*) mõistmine.

Vanuserühmade võrdlus näitas, et A1-katses antud keskmine õigete vastuste osakaal suurenes märgatavalt vaid tulevikule testüksuse puhul. Tulevikuüksused olid ka kõigis katsetes laste jaoks teistest testüksustest keerulisemaks osutunud. A1-katse tulevikuüksuse tulemused näitasid, et ajasõna *veel* tulevikulises osutuses oli 6-aastaste jaoks selgem kui 4-aastaste jaoks. Loomistestis mõjutas *veel* lapsi kasutama eituslikku konstruktsiooni (nt *veel ei tantsi*). Koos olevikulise verbiga avaldub ajasõna *veel* tähenduses eelduse-ootuse komponent, mis vihib kirjeldatud situatsiooni võimalikule toimumisele tulevikus.

A1-katse tulemused näitasid selgelt, et ajasõna *juba* esinemine minevikulises osutuses hõlbustab verbi minevikuvormi mõistmist ja produtseerimist juba 4-aastastel lastel (vrd minevikuüksuste tulemusi A-katses). Seega, ajasõna *juba* on selle katse mineviku testüksustes laste jaoks selge ja arusaadav.

Eraldi väljatoomist väärib A1-katse juures mineviku ülekasutus loomistestis, samas kui mõistmistestis minevikku nii väga ei kalduta. See näitab, et mineviku väljendamise grammatilised vahendid on lastel omandatud, kuid ka seda, et olevikulises osutuses on aspekti-laadse minevikuvormi kasutamine pigem tavaline (nt *praegu tantsis*). Kuid veaanalüüsist tuleb välja, et lapsed on olulisel määral kasutanud minevikuvorme ka tuleviku testüksustes. See tulemus võib osutada, et lapsed tajuvad minevik-mitteminevik opositsiooni, väljendades vastandlikku aega (mineviku vastandamist olevikule ja tulevikule).

4.9. Ajakategooria omandamise katsetüüpide võrdlus veaanalüüsi põhjal

4.9.1. Veaanalüüsi võrdlus kolme katse põhjal

Veaanalüüsi tulemused näitasid, et enamasti valivad lapsed ekslikult minevikku ja olevikku suunatuse. Ootuspärane tulemus oli, et tulevikku suunatust peaaegu ei esinenud, kuna lapsed eelistasid vastustes kahtlemise korral siiski tuttavamaid aja väljendamise vahendeid: mineviku ja oleviku väljendusvahendeid. Juba õigete vastuste analüüsist tuli aegade võrdluses välja, et tulevikuaega nõudvates üksustes olid lapsed ebakindlamad ja tegid ka rohkem vigu.

Üldiselt näitasid katsete tulemused, et laste vanuse kasvades vale aja kasutamine väheneb, enim eksisid 4-aastased ja kõige vähem 6-aastased, 5-aastaste tulemustes on näha kõikuvusi. Tabel 4.19 näitab, kui palju kõikidest valedest vastustest (kõigi kolme katse mõistmis- ja loomistestid) kaldub minevikku, kui palju olevikku ja kui palju tulevikku.

Võrreldes ajanihete hulka eri katsevariantides, ilmnes, et A-katse tulemused olid kõige suuremate nihkumiste, s.t eksimuste arvuga ($n = 213$) (vt tabel 4.19). Selle katse mõistmistestis eelistati vea korral olevikule osutamist ($n = 60$) ja loomistestis nihkuti nii mineviku ($n = 63$) kui ka oleviku ($n = 79$) suunas. A1-katse tulemuste veaanalüüs näitas, et enim oli ajanihkeid mõistmistestis oleviku suunas ($n = 44$) ja loomistestis mineviku suunas ($n = 70$). A2-katse mõistmistestis oli samuti enim ajanihkeid oleviku suunas ($n = 26$) ja loomistestis mineviku suunas ($n = 39$).

Tabel 4.19. Valede vastuste hulk (N = 425) eri aegadesse nihkumiste kaupa (üldse vastuseid kokku N = 2430)

Test	Nihe	A-katse	A1-katse	A2-katse	Nihkeid kokku
MT	Minevikku	10	11	4	25
	Olevikku	60	44	26	130
	Tulevikku	1	2	0	3
	Nihkeid kokku	71	57	30	158
	Vastuste koguhulk	405	405	405	1215
LT	Minevikku	63	70	39	172
	Olevikku	79	13	2	94
	Tulevikku	0	0	1	1
	Nihkeid kokku	142	83	42	267
	Vastuste koguhulk	405	405	405	1215
	KOKKU	213	140	72	425
	Vastuste koguhulk	810	810	810	2430

4.9.1.1. Ajanihe mineviku suunas

Ajanihkeid mineviku suunas esines enim katsete loomistestides: A-katses n = 63, A1-katses n = 70, A2-katses n = 39. Väga vähesel määral oli minevikku nihkutud mõistmistestides: A-katses 10 korral, A1-katses 11 korral ja A2-katses 4 korral (vt tabel 4.19).

A-katse ja A1-katse mõistmistestides oli valitud tuleviku või oleviku testüksustes ebatäpse vastusena minevikule osutamine, kusjuures minevikku nihkuti rohkem oleviku testüksustes. Vanuserühmade võrdluse põhjal selgus, et eriti just 4-aastased lapsed valisid mõistmistestis olevikus toimuvale tegevusele/kohale/maamärgile osutamise asemel hoopis minevikule osutamise. Tulenevalt sellest, et A2-katse mõistmistestis oli õigete vastuste hulk võrreldes teiste katsetega märgatavalt suurem, oli selles ka ajanihete arv väiksem. Võib öelda, et A2-katse mõistmistestis minevikku nihkumist peaaegu ei esinenud.

Loomistestide tulemuste põhjal saab täheldada, et mineviku ülekasutust oli A-katses ja A1-katses pooltel lastel ja A2-katses mõnevõrra vähem ehk kolmandikul lastest. Tavaliselt kasutasid lapsed minevikuvormi olevikuüksustes (nt eeldatud vastuse *kloun tantsib* asemel vastas laps hoopiski: *kloun tantsis*). A1-katse vastustes esines minevikku kaldumist kõige enam ja selle poolest erinevad need tulemused mõistmistesti omadest. See tähendab, et lapsed paigutasid kirjeldatud tegevuse olevikku, kui selle kohta esitatud küsimuses sisaldus olevikuvormis verb ja ajasõna *jälle* (s.o ootuspärane vastus). Kuid samal tingimusel ise lauset lõpetades kasutati enamasti minevikuvormis verbi (s.o mitteootuspärane vastus).

Seega, ajanihet mineviku suunas mõistmistestide tulemustes küll leidub, kuid üldjuhul eksisid lapsed selles suunas väga vähe. Rõhutada tuleb aga loomis- ja mõistmistesti erinevust: kõigi katsete loomistestides esines peaaegu

pooltel lastel minevikuvormide ülekasutust, kusjuures enamasti kasutati minevikku oleviku asemel. Esmapilgul võiks oletada, et iteratiivsete verbidega (nt *kõhima*, *aevastama*, *palli viskama*) oleviku testüksustes oli minevikku kaldumist rohkem, sest käimasolevat tegevust sooritatakse korduvalt samas kohas ja kuna tegemist ei ole pidevalt ühtlaselt kulgeva tegevusega, vaid üksikute tegevusaktide kordumisega, ongi loomulik, et kord näiteks kõhatanud tegelase tegevuse iseloomustamiseks sobibki kasutada minevikuvormi. Samas ei näita katsete iteratiivsete verbidega oleviku testüksuste vastused võrrelduna teiste verbidega (nt *põlvitama*) oleviku testüksuste vastustega sugugi seda, et iteratiivsus tingiks kaldumise minevikku.

4.9.1.2. Ajanihe oleviku suunas

Ajanihkeid olevikku oli mõistmistestides järgmiselt: A-katses $n = 60$, A1-katses $n = 44$ ja A2-katses $n = 26$. Loomistestides valiti verbi olevikuvorm mineviku ja tuleviku testüksustes järgmiselt: A-katses $n = 79$, A1-katses $n = 13$ ja A2-katses $n = 2$ (vt tabel 4.19).

Mõistmistestis oleviku suunas eksimist esines nii tuleviku kui ka mineviku testüksustes. Loomistestis esines oleviku ülekasutust samuti nii tuleviku kui ka mineviku testüksustes. Selline ajanihe on suures osas ootuspärane – olevikuvormis vastused esinevad enamasti tuleviku tingimuses, eesti keeles kasutatakse preesensit tulevikulisusele viitamisel. Siiski oli ka A-katse mõistmistestis oleviku suuns nihkumiste arv üsna kõrge, kuigi selles katses polnud lapse ülesandeks mitte iseseisvalt verbivormi loomine, vaid tajutava aja situatsioonile osutamine. A1-katse ja A2-katse loomistestis oli oleviku ülekasutust vähe, seega on olevikukesksus omane ajasõnadeta katsele ning katseis kasutatud ajasõnad konkretiseerivad aja, sunnivad valima deiktilisest nullpunktist erineva (markeeritud) aja.

4.9.1.3. Ajanihe tuleviku suunas

Ajanihe tuleviku suunas tähendab, et laps on osutanud oleviku või mineviku testüksuses tulevikulise osutusega, kuid katsetulemused ei anna alust väita, et eesti lapsed tulevikku kalduksid. Ootuspäraseks võib lugeda tulemuse, et tulevikule osutamise ülekasutust nii loomis- kui ka mõistmistestis peaaegu ei esinenud. Võib oletada, et lapsed eelistavad kahtluse korral siiski tuttavamaid aja väljendamise vahendeid, milleks on mineviku- ja olevikuvormid. Juba õigete vastuste analüüsist ilmnas aegade omandamise võrdlusel, et tulevikku nõudvates üksustes on lapsed ebakindlamad ja teevad rohkem vigu.

4.9.2. Mõistmis- ja loomistestidest võrdlevalt kolme katse põhjal

Aja eksperimendi üldine jaotumine mõistmistestiks ja loomistestiks oli põhjendatud, kuna see andis erinevaid tulemusi. Ajakategooria omandamise eksperimendi tulemused olid mõistmistesti puhul enamasti paremad kui loomistesti omad. Arvan, et mõistmis- ja loomistesti tulemusi koos analüüsides on omandamise kohta tehtud järeldused usaldusväärsemad kui vaid tajul või vaid loomel põhinevad järeldused. Siinse töö tulemused näitasid, et kõikide aegade nii grammatilised kui ka leksikaalsed vahendid on mõistetavad varem või samas vanuses, kui neid ise luua osatakse.

Kõige suuremad erinevused loomis- ja mõistmistesti vahel olid ilma ajasõnadeta katses (A-katses), kus omakorda suurim erinevus ilmnis oleviku testüksustes: mõistmistesti tulemuste järgi on olevik omandatud juba 4-aastastel, kuid loomistesti tulemuste järgi alles 6-aastastel. Võrdluseks: A2-katse loomistesti (kasutati oleviku ajasõna *praegu*) tulemused näitasid, et olevik on omandatud juba 4-aastastel. Samas, A1-katse olevikuüksuste tulemused sarnanevad siin A-katse omadega: mõistmistestis oli ajasõna *jälle* selge juba 4-aastaste jaoks, aga loomistestis ei viinud ka 6-aastased alati ajasõna *jälle* tähendust olevikuvormiga vastavusse ja kasutati verbi minevikuvormi. Selle kasutamist loomistestis olevikuvormi asemel võib seletada ka loomistesti enda eripäraga. Nimelt võib olla, et sündmustest jutustades tundub lapsele minevikuvorm kui tüüpiline narratiivis kasutatav vorm loomulikum kui olevik. Seega ei omandata üksikuid vorme, vaid konstruktsioone. See tulemus on kooskõlas kasutus põhisel keeleomandamise põhilise teoreetilise lähtekohaga.

Kolme katse loomistestide võrdlus näitas, et lapsed kasutasid tuleviku väljendamisel eituslikku konstruktsiooni enim just ajasõna *veel* sisaldavas A1-katses, mida võib selgitada sellega, et tegemist on eesti keeles eitustundliku sõnaga. Eituslike konstruktsioonide suur hulk (kokku 54 korral 270 võimalikust tulevikuüksuse vastusest) näitab, et kui sündmus on juba kuskil aset leidnud, siis mõtestatakse ka tulevikku mineviku kaudu: *kuskil tegi midagi, kuskil ei ole veel teinud*. Tulemused annavad alust oletada, et vanuse kasvades mitte ainult ei arene välja opositsioon oleviku ja mineviku vahel, vaid et hakatakse ka mitteminevikku liigendama täpsemalt.

4.10. Kokkuvõtte ja arutelu

Aja eksperimendi tulemused näitasid, et õigete vastuste osakaalu suurenemine on üldiselt võrdelises seoses vanuse kasvamisega, seega omandavad lapsed vanuses 4;0–6;11 ajakategooriat aktiivselt. Üldiselt olid laste jaoks kõige lihtsamad oleviku testüksused, seejärel mineviku testüksused ja kõige raskemad tuleviku testüksused. Kõigi aegade kohta käivates testüksustes oli ajaadverb oluliselt abiks õige verbivormi tajumisel ja moodustamisel. Tulemused erinesid sõltuvalt testitüübist.

Oletasin, et ajasõnadega testitüüpide (A1-katse ja A2-katse) tulemused on kõrgemad kui ajasõnadeta testitüübis (A-katse). Hüpotees leidis kinnitust – statistiliselt oluline erinevus oli nii A2-katse ja A-katse tulemuste vahel kui ka A1-katse ja A-katse vahel. Üldiselt on tulemused kooskõlas inglise keelel põhinevate uurimistulemustega minevikukategooria omandamise kohta seoses abistavate ajasõnadega (Krantz, Leonard 2007; Wagner 1998) ja üldise ajakategooria omandamise kohta seoses abistavate ajasõnadega (Wagner 1998; Wagner 2001)⁸⁵.

Teise hüpoteesina oletasin, et erinevad ajasõnad aitavad grammatilist aega tajuda ja produtseerida erineval määral. Hüpotees leidis kinnitust, A2-katse tulemused on kõrgemad kui A1-katse tulemused. Seega, selgepiirilised ajasõnad *enne*, *praegu* ja *pärast* on 4–7-aastaste laste jaoks paremini tajutavad kui komplekssema tähendusega ajasõnad *juba*, *jälle* ja *veel*. Tulemus on kooskõlas inglise keelel põhineva uurimusega minevikukategooria mõistmise kohta (Krantz, Leonard 2007), mis näitas, et koos verbide imperfektivormiga esinev ajasõna *just* 'äsjä', 'vahetult enne' on laste jaoks (vanuses 4;0–6;6) selgem kui ajasõna *already* 'juba' (Krantz, Leonard 2007: 144).

Kolmandaks oletasin, et tulevikuaja testüksused on laste jaoks raskemad kui oleviku ja mineviku testüksused. Oletus põhineb teadmisel, et tulevikku grammatilise kategooriana eesti keeles ei eksisteeri ja eeldusel, et eksperimendis kasutatud *hakkama*-tulevik ei pruugi olla laste jaoks selge. Eesti keele tulevikuaja väljendusvahendite omandamise kohta uurimused siiani puuduvad. Varasemad uurimused osutavad, et juba enne 3-aastaseks saamist kasutavad lapsed produktiivselt verbi olevikuvorme ja minevikuvorme (Vihman, Vija 2006; Argus 2008). Lisaks näitas käesoleva töö korpusuuring (vt ptk 3), et kõne arengu varasel perioodil esinevad verbi ajakategooria väljendamisel vähemalt kõik siinses aja eksperimendis kasutatud ajasõnad.

Hüpotees tuleviku testüksuste madalamate tulemuste kohta leidis kinnitust. Selgus ka, et vanuse kasvades täiustub tulevikuaja väljendusvahendite mõistmine ja produtseerimine. Võrreldes eesti keele *hakkama*-tuleviku omandamist teiste keelte vastavate andmetega tulevikuaja omandamise kohta, tuleb välja, et eesti laste tulemused on üldiselt oluliselt madalamad, eriti ilma abistava ajaadverbita katses (A-katses). Siinse uurimuse raames läbiviidud eksperimendi tuleviku testüksuste tulemused erinevad inglise keele tulevikukategooria tulemustest (vt Wagner 1998, 2001). Inglise keele omandamise andmed osutavad, et 2–4-aastaste inglise keelt emakeelena kõnelevate laste jaoks ei valmista raskusi isegi ilma abistava ajaadverbita tulevikukategooria tajumine (ja väljendamine) (Wagner 1998: 143). Siiski on inglise ajakategooria katse tulemuste analüüsid näidanud statistiliselt olulist erinevust tuleviku ja oleviku testüksuste võrdluses, kusjuures tuleviku vastused olid madalamad (Wagner 2001: 670).

Ka teiste keelte andmetel paistab tulevikukategooria mõistmine mõnevõrra keerulisem olevat kui oleviku- ja minevikukategooria. Näiteks prantsuse keele

⁸⁵ Laura Wagner (1998: 146) nimetab koos verbi ajavormiga esinevaid ajasõnu – *the open class cues*.

ajakategooria uurimuses osutasid laste jaoks tuleviku testüksused teistest aegadest küll keerulisemaks, kuid tuleviku aeg on siiski omandatud vähemalt 5-aastaselt (eksperiment: *Tense Test*, van Maastricht, Hollebrandse 2010: 77).⁸⁶ Sarnasele tulemusele osutavad ka teiste romaani keelte (itaalia, hispaania) tulevikuaja omandamise andmed (Hollebrandse jt 2010). Need tulemused pole eesti keele *hakkama*-tuleviku omandamisega (vt A-katse) kooskõlas, kuid sarnanevad A2-katse tulemustega (olevikuvormis verb+ajasõna *pärast*).⁸⁷ Tulevikuaja omandamise keeltevahelise võrdluse tulemused ja järeldused on seega üsna huvipakkuvad ning järelduste tegemisel tuleb lähtuda kindlasti keeletüpoloogia-alastest uurimustest.

Aja eksperimendi tuleviku testüksuste madalamad tulemused võivad osutada ka sellele, et katsesituatsioonis võib tulevikku olla raskem ette kujutada. Tulevikku kui aega, mis ei ole veel olnud, on üldiselt raskem kirjeldada kui olevikku või minevikku. Eksperimendis näeb laps oleviku ja mineviku situatsioone stiimulina, tulevikus toimuvat ta ei näe, vaid peab eelneva kogemuse põhjal ette kujutama. Hollandi keele aja eksperimendi tulemused näitasid tuleviku testüksuste vastustes samuti erinevusi võrreldes näiteks serbia, horvaatia, hispaania ja kreeka keele andmetega (Koert jt 2010b). Sellest nähtus, et hollandi keeles osutatakse preesensivormidega sageli tulevikule ja loomistesti tuleviku testüksustes eelistavad ka lapsed kasutada verbi olevikuvormi (Koert jt 2010a). See on omakorda kooskõlas eesti keele ajakategooria uurimise siinsete tulemustega.

Toetudes eesti keele preesensi laiale kasutusvõimalusele ja varasematele keeleomandamise uurimustele, oletasin, et aja eksperimendi oleviku testüksuste tulemused muutuvad vanuse kasvades vähem kui mineviku- ja tulevikuaja testüksused. Varasemast on teada, et eesti lapsed on üldiselt enne 3-aastaseks saamist omandanud verbi olevikukategooria (vt nt Vihman, Vija 2006, Argus 2008). Käesoleva töö korpusuuring (vt ptk 3) näitas, et varasel kõne arengu perioodil areneb välja ka siin eksperimendis kasutatud olevikulise osutusega ajasõnade *praegu* ja *jälle* ning minevikulise osutusega *enne* ja *juba* produktiivne kasutus. Püstitatud hüpotees olevikukategooria varasema omandamise kohta leidis kinnitust: oleviku testüksuste tulemused olid kõrged nii 4-, 5- kui ka 6-aastastel ja vanuse kasvades tulemused oluliselt ei muutunud. Tulemused sarnanevad inglise keele põhjal tehtud uurimusega, milles osutatakse olevikukategooria mõistmise täiustumisele nooremas eas, täpsemalt lastel vanuses 3–4 aastat (Wagner 1998: 139).⁸⁸ Oleviku testüksuste tulemused on kooskõlas ka

⁸⁶ Maastricht jt 2010 andmetel on 5-aastaste prantsuse laste ajakategooria mõistmistesti õigete vastuste osakaal igas testüksuses üle 60%: oleviku testüksustes 95,8%, mineviku testüksustes 81,7%, tuleviku testüksustes 75,8%. Prantsuse keele tulemused on kooskõlas teiste roomaani keelte (rumeenia, hispaania, itaalia) andmetega (vt van Maastricht jt 2010: 84).

⁸⁷ Prantsuse keele aja eksperimendi mõistmistestis oli kasutatud sünteetilist tulevikuvormi, *futur simple* (pr *je dormirai*), mis öeldakse olevat formaalne ja lapsele suunatud kõnes harv nähtus (van Maastricht jt 2010: 77).

⁸⁸ L. Wagneri tehtud eksperiment ajakategooria omandamise kohta näitas oleviku testüksuste õigete vastuste osakaalu järgmiselt. Ilma abistava ajasõnata testüksustes noorema vanuserühma (N=25; keskmine vanus 2;9) tulemus 57%, vanema vanuserühma (N=21; keskmine vanus 3;10)

grammatilise aja omandamise uurimusega, mis viidi läbi 5-aastaste prantsuse lastega (s. o *Tense Test*: van Maastricht, Hollebrandse 2010). Nimetatud uurimuse autorite väitel olid oleviku testüksuste kõrged tulemused ootuspärased, sest verbi olevikuvormid esinevad sagedasti sisendkeeles (van Maastricht, Hollebrandse 2010: 77).

Siinse eksperimendi veaanalüüs näitas, et mõistmistestis kaldutakse kõige sagedamini olevikku ja et olevikukesksus on iseloomulik nooremale vanusegrupile ning hakkab 5–6-aastaselt taanduma. Loomistesti ajanihete tulemuste põhjal saab väita, et erinevalt mõistmistestist kaldutakse siin minevikku. Teisisõnu, sündmuste kohta käivate ajavormide ja ajasõnade mõistmisel paigutatakse sündmus sagedamini olevikku, kuid ise mingit sündmust kirjeldades kasutatakse sagedamini minevikku. Eri ajasõnade katsete tulemused näitavad lisaks, et ajasõna *jälle* võib mõjutada nihkumist mineviku suunas (vrd nt *jälle tantsib* asemel *jälle tantsis*). Veaanalüüs näitas, et ajasüsteemi omandamisel ei saa alati rääkida esialgsest olevikukesksest tuumikajasüsteemist, vaid eri testides valitakse eri vormid: mõistmisel olevikuvormid ja loomisel minevikuvormid. Selline suundumus võib osutada ühelt poolt sellele, et minevik on sündmustest jutustamisel ehk narratiivses situatsioonis tüüpilisem, ning teisalt ka sellele, et lause moodustamine võtab rohkem aega kui mõistmine ning võib oletada, et selleks ajaks, kui laps vastuslause konstrueeritud saab, ongi küsimuse hetkel toimuv tegevus muutunud minevikuliseks ehk juba toimunud tegevuseks.

Veaanalüüsi mõistmistesti tulemused sarnanevad prantsuse keele ajakategooria eksperimendi tulemustega, kus lapsed olid vale vastuse korral sagedamini osutanud olevikule (van Maastricht, Hollebrandse 2010: 78). Prantsuse keele aja eksperimendi veaanalüüsi tulemused võrreldes eesti omadega erinevad aga loomistestis, kuna prantsuse lapsed esitasid vale vastuse korral verbi sagedamini olevikuvormis (van Maastricht, Hollebrandse 2010: 80) (vrd eesti lapsed eelistasid minevikuvormi). Tulemus, et eesti lapsed kasutavad olevikulises osutuses minevikuvormis verbi, võib olla keelespetsiifiline joon. Ka soome keele grammatilise ajakategooria uurimuse tulemused osutavad, et 4–6-aastased lapsed eelistavad olevikulise tähendusega lauses kasutada lihtminevikuvormi (Kunnari jt 2011: 1019).

Kokkuvõtlikult näitavad aja eksperimendi tulemused, et grammatiline olevik ja minevik on eesti lastel omandatud hiljemalt 5-aastaselt. Selles vanuses on omandatud ka sagedasemad leksikaalsed aja ja järgnevuse vormistamise vahendid. Eksperimendi tulemused näitavad, et ajasõnad on oluline ajainfo grammatiliste ajavormide mõistmisel ja produtseerimisel. Ajalisele järgnevusele osutamisel on 4–7-aastaste laste jaoks küll ajasõnad *enne*, *praegu*, *pärast* selgemad kui komplekssema tähendusega ajasõnad *juba*, *jälle*, *veel*, kuid mõlemad sõnakomplektid aitavad verbiga väljendatud aega tajuda ja kasutada. Aega täpsustavate ajasõnade *enne* ja *juba* võrdluses selgub, et järjestikku toimuvate tegevuste ajalisel paigutamisel minevikku on laste jaoks on selgepiirilisema

tulemus 88%. Koos ajaväljendiga *right now* 'nüüd' testüksustes vastavad tulemused 59% ja 95%. (Wagner 1998: 139; Wagner 2001: 669)

tähendusega ajasõna *enne* paremini tajutav kui ähmasema tähendusega ajasõna *juba*. Oleviku testüksuste võrdluses selgub, et laste jaoks on selgem ajasõna *praegu*, kuid ka ajasõna *jälle* on mõistetav juba 4-aastastel ja seda osatakse kasutada koos verbi olevikuvormiga. Järjestikku toimuvate tegevuste tulevikku paigutamist ajasõnade *pärast* ja *veel* abil tajuvad lapsed enamasti õigesti alates 5-aastaselt. Tuleviku aega täpsustavatest ajasõnadest on laste jaoks selgem ajasõna *pärast*.

5. KOKKUVÕTE

5.1. Ajasõnade omandamine eesti keeles

Väitekirjas on vaadeldud ajakategooria omandamist lapseelsetel kahe perioodil: (1) kõne arengu varajane periood hõlmab vanusevahemikku 1;7–3;3, (2) kõne arengu hilisem periood hõlmab vanusevahemikku 4;0–6;11. Töö koosneb laias laastus kahest uurimusest, milles olen kasutanud eri meetodeid: korpusuuringut ja eksperimenti. Mitmed varasemad ajakategooria uurimused keskenduvad verbimorfoloogia omandamisele ja ajasõnad on tähelepanuta jäänud (vt selle kohta nt Wagner 2001; Krantz, Leonard 2007). Siinses töös keskendusin üldiselt kahele küsimusele: 1) millises järjekorras ilmuvad ajasõnad eesti laste kõneste ajasüsteemi arengu alguses ja millistes kontekstides esimesi ajasõnu kasutatakse; 2) kas koolieelses eas on omandatud grammatiline ajakategooria ja kas ajasõnad aitavad eesti lastel grammatilist aega tajuda ja kasutada.

Korpusuuringu tulemused näitavad, et esimesed ajasõnad ilmuvad kõne arengu varasel perioodil (MLU(sõnades) 2,00). Esimesed ajasõnad lapsekeeles on *nüüd, siis, praegu, veel, jälle, kohe, homme, juba, pärast, täna, eile, ammu, varsti, alles, enne*. Need deiktisised ajasõnad on ka sisendkõnes sagedasemad, mis otseselt osutab kasutuspõhise keeleomandamise lähtekohale lapse- ja sisendkeele seoste kohta. Uurimus näitas, et varasel kõne arengu perioodil hakkavad lapsed kõnehetke ja viidatavat sündmushetke seostama ajasõnadega, nende abil hakatakse ajalist osutust täpsemalt vastandama: nt *praegu-pärast* (siis, kui MLU(sõnades) on 2,00–3,00). Enamasti osutavad lapsed olevik-tulevik kontrastile, minevik-olevik kontrasti esineb vähem. See tulemus on üldiselt kooskõlas teistes keeltes (soome, inglise, poola) tehtud uurimustega, millest on selgunud, et tulevik-olevik kontrasti tajuvad lapsed vähemalt 3-aastaselt (Weist jt 1997; Weist jt 1999)⁸⁹.

Põhiliselt kasutavad lapsed ajasõnu sündmuse ajahetke täpsustamiseks, näiteks tegevuse algus- ja lõpp-punkti märkimisel. Ajasõnade üks olulisemaid semantilisi funktsioone lisaks aja täpsustamisele on anda vihje kirjeldatud situatsiooni võimaliku muutuse kohta. Näiteks eituslikus kontekstis osutab ajasõna kirjeldatud situatsiooni muutumise võimalikkusele tulevikus (*praegu ei lähe õue, veel ei lähe õue*). Üldiselt iseloomustab esimeste ajasõnade kasutust imitatsioonides esinemine ja nendes konstruktsioonides, mis on suurema osakaaluga sisendkeeles. Esimeste ajasõnade kasutuses ilmnes sarnasus lapsekeeles ja sisendkeele vahel – lapsed kasutavad ajasõnu enamasti sarnastes kontekstides, nagu need sisendkeeles esinevad. Seejärel hakkavad ajasõnade tähendused kasutuse kaudu täpsustuma, siin on oluline osa hoidjakeelsetel kordustel ja parandustel, mis aitavad lapsel oma sõnakasutust vajadusel täpsustada. Kõne arenedes hakkavad ajasõnad esinema erinevates kontekstides ja deiktislike aja-

⁸⁹ Weist ja tema kolleegid koostasid pildivalikukatse, kus laps pidi kuulnud lause sobitama kas tuleviku situatsiooni tähistava või oleviku situatsiooni tähistava pildiga. Seega, valikuvõimalus oli vaid n-õ kahe aja vahel, mida võiks tõlgendada ka kui reaalse ja mitte-reaalse eristust (vt selle kohta Wagner 2001: 665–666).

sõnade kasutus muutub varase perioodi lõpus (MLU(sõnades) üle 3,00) üha täiskasvanupärasemaks.

Korpusuuring näitas, et sagedamini esinevatel ajasõnadel kujuneb kõne arengu varasel perioodil välja produktiivne kasutus. Kuid kuna ajasõnad esinevad erinevates konstruktsioonides, siis võib verbivormide varieeruvus osutada verbide produktiivsele kasutusele. On leitud, et kui eksperimentidel põhinevate uurimuste järgi pole mingi sõna tähendus veel omandatud, siis spontaanses kõnes võib see sobivas lausekonstruktsioonis esineda. See tähendab, et lapsed suudavad täiskasvanupäraseid lauseid moodustada juba üsna vara, kuid see ei pruugi näidata mingi konstruktsiooni või vormi produktiivset kasutust (Clark 1983: 811). Vaatame näiteks lauses *Täna on puhkepäev* esinevat ajasõna *täna*. Siin võib lapse jaoks 'täna' hetk' alata ka siis, kui ema-isa tööpäev lõppeb ja ta hoidja juurest koju tuuakse, s.t laps mõtleb tegelikult oleviku ajahetke, mis algab, kui ta oma vanematega kokku saab. Kuigi laps on kasutanud ajasõna *täna* õiges kontekstis ja koos sobiva verbivormiga, on uurijail spontaanse kõne materjali põhjal üsna keeruline väita, kas laps mõistab sõna tähendust. Tihti on võimalik seda täpsustada laiemat konteksti arvesse võttes, kuid mitte alati.

Siinse uurimuse teine pool põhineb eksperimendi meetodikal. Kui korpusuuringu tulemusena olin teada saanud, milliseid ajasõnu ja millistes kontekstides lapsed kasutavad kõne arengu varasel perioodil, siis eksperimendiga kontrollisin ajakategooria omandamist kõne arengu hilisemal perioodil. Otsisin vastuseid järgmistele küsimustele: (1) kas verbi ajavormide omandamine on sõltuv leksikaalse ajakategooria omandamisest, (2) kas ajasõnad aitavad grammatilist aega paremini mõista (kas ajasõnad annavad vihje õige ajavormi kasutamiseks), (3) millised ajasõnad hõlbustavad grammatilise aja tajumist ja kasutamist. Selleks viisin läbi ajakategooria eksperimendi⁹⁰, millega kontrollisin grammatilise ajakategooria ja *hakkama*-tuleviku omandamist koos abistavate ajasõnadega ja ilma ajasõnadeta. Eksperiment koosnes kolmest katsetüübist: A-katse ehk ilma ajasõnadeta katse ja kaks ajasõnadega katset (A1-katses *juba, jälle, veel*; A2-katses *enne, praegu, pärast*). Lähtusin korpusuuringu tulemustest ja valisin lapse sõnavarasse esimesena ilmuvate ajasõnade hulgast olevikuaja testüksustesse *praegu* ja *jälle*, minevikuaja testüksustesse *enne* ja *juba*, tulevikuaja testüksustesse *pärast* ja *veel*. Eeldasin, et kui korpusuuringu tulemused näitasid nende ajasõnade produktiivset kasutust varases lapsekeeles ja kasutuskontekstide sarnasust sisendkeelele, siis eksperimendi tulemused võiksid anda põhjalikumaid vastuseid ajatähenduse mõistmise kohta.

Ajasõnadega katse koostamise ajendiks oli lisaks oletus, et tulevikuüksuste tulemused pole grammatilise ajakategooria eksperimendis adekvaatselt võrreldavad teiste keelte tulemustega. Kuna eesti keeles tulevikku grammatilise

⁹⁰ Töös kasutatud ajakategooria mõistmise eksperimendi on disaininud Margareet van Koert ja Bart Hollebrandse (loe selle kohta siinse töö 4.ptk sissejuhatavast osast), kes omakorda on toetunud Laura Wagneri aja eksperimendile (Wagner 2001). Van Koerti ja Hollebrandse disainitud eksperiment on mõeldud grammatilise ajakategooria omandamise uurimiseks. Mina lisasin eksperimendi testüksustele ajasõnad ja tekitasin sellega kaks lisakatset.

kategooriana ei eksisteeri, siis on eksperimendi tulevikuüksustes kasutatud verbi *hakkama*. Siinse töö raames tehtud korpusuuring näitab, et lapsed kasutavad juba varasel keeleomandamise perioodil tulevikulise osutusega ajasõnu *kohe*, *varsti*, *homme*, *siis*, *pärast* ja vastandavad seda olevikuajale. Rahvusvahelise projekti raames⁹¹ läbi viidud ilma ajasõnadeta eksperimendi tulemuste tõlgendamisel peaks kindlasti arvestama eesti keele eksperimendis tulevikuüksuste tinglikku ülesehitust, kus tulevikule osutab laste jaoks pigem algustähendust kandev verb *hakkama* (vt uurimust Argus, Kõrgesaar 2012). Koos ajasõnadega pole sama eksperimenti teistes keeltes läbi viidud. Minu uurimus võiks anda olulist meetodilist lisa ka muude keelte leksikaalse ajakategooria uurimisse.

Kokkuvõtlikult näitavad aja eksperimendi tulemused, et grammatiline olevik ja minevik on eesti lastel omandatud hiljemalt 5-aastaselt. Selles vanuses on omandatud ka sagedasemad leksikaalsed aja ja järgnevuse vormistamise vahendid. Selgus, et ajasõnad toetavad oluliselt grammatiliste ajavormide ja tulevikuaja mõistmist kui ka väljendamist. Ajalisele järgnevusele osutamisel on 4–7-aastaste laste jaoks küll ajasõnad *enne*, *praegu*, *pärast* selgemad kui komplekssema tähendusega ajasõnad *juba*, *jälle*, *veel*, kuid mõlemad sõnakomplektid aitavad verbiga väljendatud aega tajuda ja kasutada.

Kõige enam oli kolmest katsevariandist õigeid vastuseid A2-katses, millest nähtub, et ajasõnad *enne*, *praegu* ja *pärast* on laste jaoks ajalisele järjestusele osutamisel kõige selgemad, nende vastavusse seadmine ajavormidega on omandatud juba 4-aastastel lastel. Kõige vähem oli õigeid vastuseid A-katses ehk ilma ajasõnadeta katses, mille põhjal võib järeldada, et grammatiline ajavorm ilma leksikaalse ajainfota on kuni 7-aastaste laste jaoks keeruline. A-katse tulemuste põhjal selgus, et ainult verbiga väljendatud aja selge opositsioon mineviku ja mittemineviku vahel areneb välja alles 6-aastaselt, siis kui lapsed suudavad nii mõistmis- kui loomistestis minevikust olevikku ja tulevikku eristada.

Korpusuuringu ja eksperimendi tulemusi ühendades on uurimuse kokkuvõtlikud tulemused järgmised. Eesti lastel on olevikuaeg omandatud enne 4-aastaseks saamist. Juba kõne arengu varasel perioodil kasutatakse verbi olevikuvorme⁹² ja kujuneb välja sagedasemate oleviku ajasõnade produktiivne kasutus. Eksperimendi tulemused toetavad korpusuuringu tulemusi – olevikule osutamine on omandatud nii koos ajasõnadega *praegu* ja *jälle* kui ka ilma ajasõnadeta juba 4-aastaselt. Eesti preesensi lai kasutusala ja nende vormide sage kuulmine võib olla põhjuseks, et olevik omandatakse vara. Tulemus on kooskõlas teiste keelte kohta tehtud uurimustega (nt prantsuse keele kohta van Maastricht,

⁹¹ Eksperiment nimega *Tense Test* on koostatud rahvusvahelise projekti COST A33 „Cross-linguistically Robust Stages of Language Development” aja- ja aspektiuurimise töörühmas. Sellega on ajakategooria omandamist uuritud vähemalt 17 keeles. Praeguseks (detsember 2012) on tulemusi osaliselt avaldatud konverentsietekannetes (Arosio jt 2012; Hollebrandse 2010; Hollebrandse jt 2010; van Koert jt 2010b), ilmunas on mitmed publikatsioonid (nt hollandi keele kohta Hollebrandse, van Koert, & van Hout).

⁹² vt ka nt Kohler 2003, Vihman ja Vija 2006, Argus 2008.

Hollebrandse 2010; hollandi keele kohta Koert jt 2010; soome keele kohta Kunnari jt 2011).

Varasematest uurimustest on selgunud, et eesti lastel on lihtminevikuvormid produktiivses kasutuses juba varasel kõne arengu perioodil (vt nt Vihman, Vija 2006; Argus 2008). Siinse töö korpusuuring näitas, et otseselt minevikule osutavaid ajasõnu (*eile*, *ammu*) on laste sõnavaras vähe, enamasti kasutatakse minevikule osutamiseks ajavihje sõna *juba* ja järjestussõna *enne*. Nende ajasõnade produktiivne kasutus kujuneb välja kõne arengu varasel perioodil (kui MLU (sõnades) on 3,00). Eksperimendi tulemused osutavad, et grammatiline minevik on omandatud 4-aastaselt. Selgus, et kõne arengu varasel perioodil sagedasti kasutatavad ajasõnad *juba* ja *enne* on hilisemas keelelises arengus oluliselt toeks verbi minevikuvormi kaudu väljendatava minevikutähenduse tajumisel ja edastamisel. Tulemus, mis näitab, et ajasõnade omandamine aitab verbi minevikuvormi kasutada ja selle tähendust tajuda, on kooskõlas näiteks inglise keele kohta tehtud uurimusega (Krantz, Leonard 2007). Minevikuaja varase omandamise põhjuseks võib olla eesti keele minevikuvormi selgus, aga ka kognitiivne selgus – mineviku kohta on kogemus olemas, mitteminevik vajub laiali, on ähmasem, sel ei ole tulemust.

Tuleviku ajasõnu esineb varasel perioodil võrreldes oleviku ajasõnade, ajavihje sõnade ja järjestussõnadega vähem. Siiski kujuneb kõne arengu varasel perioodil (MLU(sõnades) 2,00–3,00) välja tulevikule osutavate ajasõnade *kohe*, *varsti*, *homme* produktiivne kasutus. Järjestussõna *pärast* ja ajavihje sõna *veel* ilmuvad lapsekeelse tegevuste vahetule järgnemisele (ka tulevikule) osutamisel, nende produktiivne kasutus ilmneb kõne arengu varasel perioodil. Eksperimendi tulemustest selgus, et ajasõnad *pärast* ja *veel* on oluliselt abiks tulevikuaja mõistmisel ja väljendamisel, mõlemad sõnad on laste jaoks selgemad kui ilma ajasõnata esitatud *hakkama*-tulevik. Koos ajasõnadega *pärast* ja *veel* tehtud katsed näitasid, et tulevikuaeg on omandatud 5-aastaselt. Korpusuuringust nähtus, et varases lapsekeeles kasutatakse tulevikule osutamisel konstruktsiooni 'veel+verbieitus'. See tulemus on sarnane eksperimendi loomistesti tulemustega, kus ajasõna *veel* soodustas lastel tuleviku väljendamist verbieitusega. Seega, korpusuuring näitas, et lapsed produtseerivad eituslikke verbivorme koos ajasõnadega ja eksperiment näitas, et ka hilisemal perioodil on see kasutus neile loomulik. Eksperimendi loomistestide võrdlusest selgus, et lapsed kasutasid tuleviku väljendamisel verbieitust enim just ajasõna *veel* sisaldavas A1-katses, mida võib omakorda selgitada sellega, et tegemist on eesti keeles eitustundliku sõnaga. Tulemused annavad alust oletada, et vanuse kasvades mitte ainult ei arene välja opositsioon oleviku ja mineviku vahel, vaid et hakatakse ka mitteminevikku liigendama täpsemalt.

Eesti keele tulevikuaja omandamise võrdlemisel teiste keelte omandamisandmetega peab arvesse võtma, et eesti keeles kasutatakse tuleviku väljendamiseks erinevaid keelelisi (leksikaalseid) vahendeid ja *hakkama*-verbi tulevikutähendus pole veel 5-aastaselt selgesti tajutav. Minu uurimus näitas, et ajasõnad *veel* ja *pärast* on laste jaoks selgemad kui ilma abistava ajasõnata *hakkama*-tulevik. Aja eksperimendi tulemuste keeltevahelises võrdluses on välja toodud

olulisi erinevusi tuleviku testüksustes (Arosio jt 2012) ja on arutletud selle üle, milliseid tulevikuvorme või -sõnu peaks katses kasutama, et saavutada võimalikult loomulik situatsioon (vt nt van Maastricht, Hollebrandse 2010; van Koert jt 2010a). Kuigi tulevikuaaja väljendusvahendid keeliti erinevad, saab siiski universaalseks pidada selle kognitiivset tähendust – igas keeles on tulevik aeg, mida pole veel olnud. Seega, tulevikutähendus sisaldab nii aega kui ka modaal-sust (Wagner 2001: 665), sest tulevikusündmust pole inimkogemuses nii enesestmõistetavalt olemas, nagu minevikusündmused tavaliselt on.

Suhtluseesmärkide ja keele pragmaatika seisukohalt üldisemalt on aja väljendamise eesmärgid lapsel järgmised. Oleviku ajasõnade kasutamise eesmärk lapsel suhtluses on oma hetketegevuse positsioneerimine (nt *praegu mängin*) või soov tegevuse muutmiseks (nt *nüüd minu kord (kiikuda)*). Minevikulistest sündmustest kõnelemise motivatsiooniks lapsel võib olla informatsiooni edastamise vajadus (nt ajalise järgnevuse raames eelnevusele viitamine *enne sõin suppi, nüüd tahan jäätist vms*) või lihtsalt ka enese tundmine võrdväärse vestluspartnerina (minevikus aset leidnud sündmusest rääkimine võib suhtlusesituatsioonis tekitada uue vestlusteema). Tulevikulistest sündmustest kõnelemine võib olla ajendatud kavatsustest mingi tegevuse edasilükkamiseks (nt külas olles ütleb ema: *hakkame koju minema*, ja laps vastab: *pärast, varsti*), eesmärgist edastada soov, et miski toimuks edaspidi (nt *praegu ei lähe õue, aga varsti lähme* – isegi kui tegelikult ei minda) ja vajadusest järjestada habituaalset tegevust (nt *siis lähme ujuma*).

Leksikaalse aja omandamine algab kõne arengu varasel perioodil, kahe sõnalause perioodi alguses, samal ajal grammatilise ajakategooria omandamisega. Esimesed ajasõnad on deiktikud, mis viitavad ajasuhetele lähtuvalt kõnehetkest. Esimesed ajasõnad viitavad suhtelisele ajale, enim leiavad kasutust oleviku ajasõnad, ajalisi järgnevussuhteid väljendavad sõnad ja ajavihje sõnad. Ajasüsteem hakkab arenema olevikukeskselt, seejärel sageneb nii mineviku väljendamine grammatiliste ja leksikaalsete vahenditega kui ka tuleviku väljendamine ajaadverbidega. Ajasõnade põhifunktsioon lapsekeeles ja ka sisendkeeles on täpsustada grammatilist aega ning osutada kirjeldatud sündmuse ajalisele muutusele. Grammatiline olevik ja minevik on eesti lastel omandatud hiljemalt 5-aastaselt. Selles vanuses on omandatud ka sagedasemad leksikaalsed aja ja järgnevuse vormistamise vahendid. Ajasõnad on oluline ajainfo grammatiliste ajavormide mõistmisel ja produtseerimisel. Siinse töö tulemused näitasid, et kõikide aegade nii grammatilised kui ka leksikaalsed vahendid on mõistetavad varem või samas vanuses, kui neid ise luua osatakse. See tulemus on kooskõlas teiste keelte kohta tehtud uurimustega (nt Wagner 2001; van Maastricht, Hollebrandse 2010).

5.2. Töö piirangud ja tõstatunud küsimused

Ajasüsteemi omandamine on lapsekeele uurijaid köitnud juba aastakümneid, selle aja jooksul tekkinud küsimustele otsitakse vastuseid praeguseeni. Ajamõiste

omandamise ja ajatunnetuse arengu puhul üldisemalt on tegemist väga laia valdkonnaga, mille harud ulatuvad keeleteadusse, psühholoogiasse ja neuroteadustesse.

Siinsel uurimisel on oma piirangud. Esiteks, korpusuuringus kasutasin suhteliselt väikest spontaanse kõne korpus. Laste lindistused on erinevatest vanuseperioodidest ja erinevad mahult. Siiski, kõigi vaatlusaluste laste MLU on vahemikus 0,00–3,00. Enim materjali on ühelt lapselt, Andreaselt, kellel on olnud võrreldes teiste lastega kiirem kõne areng (MLU põhjal). Samuti on veel ühel vaatlusalusel lapsel (Carlosel) MLU varasel perioodil kõrge, kuid tema lindistusi on kordades vähem. Siinse uurimuse korpusanalüüs ei keskendu laste arengu võrdlemisele, vaid annab vastuse eelkõige esimeste ajasõnade kasutuse kohta üldisemalt.

Teiseks piiranguks on suhteliselt väike katsealuste hulk. Järeldused statistilise olulisuse kohta oleks kindlasti usaldusväärsemad suurema andmehulga analüüsimisel. Siiski, viimasel ajal tehtud ajakategooria omandamise uurimustes on jäädud sarnase suurusega valimi juurde, nagu on minu töös (nt Wagner 2001: vanuserühmade valimi suurus 8–25 last; Krantz, Leonard 2007: vanuserühma valimis 15 last; van Maastricht, Hollebrandse 2010: valimi suurus 20 last).

Kolmandaks, katsete puhul on alati võimalus, et vanemad lapsed mõistavad selgemalt, mida neilt oodatakse ja sooritavad ülesanded seetõttu paremini. Siinse eksperimendi tulemuste kohta tekkis küsimus, kui palju oli nn õpitud käitumist eksperimendi vastustes ja kui palju mõjutas esimesena sooritatud mõistmistest laste produtseerimise vastuseid loomistestis. Seda küsimust on arutatud varasemate uurimuste raames ja on välja pakutud, et valim tuleks jaotada kaheks rühmaks nii, et üks osa lapsi sooritab esimesena mõistmistesti ja teine osa lapsi sooritab esimesena loomistesti (vt nt van Maastricht, Hollebrandse 2010: 77).

Töö kirjutamisel kerkisid esile mõningad küsimused, millele võiks vastuseid otsida edasistes uurimustes. Korpusuuringu tulemustest nähtub, et mineviku ajasõnu esineb varasel kõne arengu perioodil väga vähe. Mineviku ajasõnade vähe kasutus ilmnes ka siis, kui võtsin arvesse ajasõna *enne* esinemisarvu minevikulises kontekstis. Oletan, et minevikus toimunud võidakse täpsemalt väljendada osutusega sündmustele ja ruumile (vrd lause *kui me metsas marju korjasime, nägime linnukest* = *eile nägime linnukest*). See vajaks kontrollimist eelkõige spontaanse kõne materjali andmete põhjal.

Siinne uurimus annab ülevaate esimeste sagedasemate ajasõnade kasutusest ja selle põhjal ei saa teha ammendavaid järeldusi minevikulistest sündmustest kõnelemise (nn meenutusvestluste) kohta. Lapse arengus peetakse oluliseks mina-pildi kujunemist ja sellega seoses uuritakse meenutusvestlusi ja autobiograafilist mälu (vt nt Weist, Zevenbergen 2008). Varasemad uurimused on näidanud, et eesti emad ja lapsed räägivad omavahel võrreldes rootsi ja saksa emadega minevikulistest sündmustest vähem (Tõugu jt 2011; Tõugu 2012). Siinse uurimuse tulemused näitavad, et mineviku ajasõnu kasutatakse nii lapsekeeles kui ka sisendkeeles suhteliselt vähe (võrreldes näiteks oleviku ja tuleviku ajasõnadega). Siit tõstatub küsimus, mis ajendab lapsi varases eas

minevikulistest sündmustest rääkima ja milliseid vahendeid selleks kasutatakse. Kui palju algatavad lapsed sellist tüüpi vestlusi ja kui palju emad? Lapse kognitiivses arengus peetakse oluliseks kujutlust, mis ajakategooria raames seostub eelkõige tulevikust rääkimisega. Ka see on siiani uurimata valdkond. Oletan, et nii meenutusvestlustes kui tulevikusündmustest rääkimisel kasutatakse kohaga seotud viitamist (nt *lasteaias me joonistasime; kui vanaema juurde läheme, siis toome marju*).

Eksperimendi andmete analüüsimisel ja tõlgendamisel tõstatusid küsimused ajasõnade valiku kohta. Kuna olevikuaja situatsiooni puhul on katses tegemist hetkelise ajaga, siis võiks edasistes uurimustes kontrollida, kas olevikuajale hetkeliselt osutav *nüüd* võiks olla laste jaoks selgem kui olevikule laiemalt osutav *praegu*. Võib olla, et olevikku on lastel raske piiritleda, minevik on konkreetsem ja selle kohta on kogemus olemas, kuid olevikus võib tegevus näiteks jätkuda. Kontrollida võiks ka tulevikuüksustes vahetule järgnevusele osutavaid ajaväljendeid, nt *järgmisena, mõne aja pärast* (nt Laura Wagner (2001) kasutas oma uurimuses ingliskeelseid vasteid *in a second, next*).

Edasistes töödes oleks oluline kõrvutada eksperimendi tulemusi samas vanuses laste spontaanse kõne andmetega. Selle olulisust on välja toodud ka varasemates eksperimendi põhjal tehtud ajakategooria uurimustes (Krantz, Leonard 2007: 146–147). Kõne arengu hindamise eesmärgil on vanematelt lastelt kogutud suulisi narratiive (vt nt Hickmann 2003; eesti keele kohta Soodla 2011, Soodla jt 2010) ja need võiks sobida ka ajasõnade kasutuse uurimiseks. Siiski on varasemad uurimused näidanud, et eesti laste narratiivides esinevad ajatähendusega sõnad on ülekaalukalt jutustuse struktuurile iseloomulikud alguse- ja lõpumarkerid (nt *kõigepealt, lõpuks*), sidendid (*siis, ja siis*) (vt nt Soodla 2011; Ruul 2009; Markson 2010).

Üldiselt näitas aja eksperiment, et oleviku- ja minevikuaaja testüksused olid 4–7-aastaste laste jaoks võrdlemisi lihtsad, mistõttu oletan, et selle katse võiks edukalt läbi viia ka nooremate lastega (2- ja 3-aastastega). Inglise keele ajakategooria uurimus (Wagner 1998, 2001) on näidanud, et nooremad lapsed vajavad testide sooritamiseks rohkem tähelepanu ja aega. Seda peab katsete läbiviimisel arvesse võtma. Põhjalikumad uurimisandmed näiteks 3-aastaste laste ajakategooria omandamise kohta võiksid anda vastuse küsimusele, kas esineb nn üldist tuumikajasüsteemi. Siinse töö eksperimendis oli ühe aja lapsi ehk neid, kes nii mõistmis- kui ka loomistestis vastasid valdavalt ühele kindlale ajale viidates, kokku 8% (n = 11). See annab alust oletada, et kuigi üldist nn tuumikajasüsteemi eesti lastel vaadeldud vanuses valdavalt ei esine, on mõnel lapsel siiski see tuumikajasüsteem, olgu see siis oleviku- või minevikukeskne, olemas.

Eesti keele ajakategooria omandamist alakõnega või spetsiifilise kõnearengu puudega lastel uuritud ei ole. Soome keele kohta tehtud oleviku- ja minevikuvormide omandamise uurimuses leiti, et spetsiifilise kõnearengu puudega laste tulemused erinesid olulisel määral normaalse kõnearenguga laste tulemustest (Kunnari jt 2011: 1020). Sama on väidetud ka teiste keelte tulemuste põhjal, näiteks itaalia (Bortolini jt 1997) ja hispaania (nt Bedore, Leonard 2001) keele ajakategooria omandamise kohta (vt ka Kunnari jt 2011). Inglise keele

minevikukategooria omandamise andmetest nähtub, et spetsiifilise kõnearengu puudega laste jaoks on ajasõnad väga oluline vihje sobiva verbivormi kasutamiseks (Krantz, Leonard 2007). Siinse uurimuse eksperimendi tulemused osutasid, et kõne tavaarenguga lastel on verbi ajavorme hõlpsam moodustada, kui produtseerimist toetab sobiv ajasõna. Selle põhjal oletan, et kõne arengu probleemidega eesti laste jaoks võiks ajasõna olla oluliselt abiks õige ajavormi kasutamisel. Kuid siin võib esineda ka teatav vastuolu, sest on leitud, et spetsiifilise kõnearengu puudega lapsed kipuvad produtseerima ka selliseid kombinatsioone (ingl. *word-plus-frame*), mida sisendkõnes ei esine (Riches jt 2006).

Seega, oleks oluline uurida sama eksperimendiga ka kõnearengu mahajäämusega lapsi ja selgitada välja, kas nende ajakategooria omandamisel esineb erinevus võrreldes tavaarenguga laste andmetega. Siinse töö eksperimendiuuringus antud 6-aastaste laste maksimumi-lähedased tulemused A2-katses kinnitasid, et lapsed on selleks vanuseks omandanud ajasõnad *enne, praegu, pärast* ja oskavad nende sõnade kontekstis õigesti verbi ajavorme moodustada. Need lihtsaks osutunud ajasõnad võiksid olla kasulikud õpiraskustega ja/või kõne- ja keelepuudega laste ajakategooria omandamise hindamisvahendite koostamisel. Võttes aluseks eesti keele aja eksperimendiga saadud tulemusi ja lähtudes teiste keelte kohta tehtud sarnaste uurimuste tulemustest (nt Krantz, Leonard 2007), oletan, et tavaarenguga laste vastused ei erine normaalse kõnearenguga laste tulemustest olulisel määral aja eksperimendi mõistmistestides, küll aga erinevad tulemused loomistestides.

LÜHENDID JA SÜMBOLID

Af	afirmatiiv; jaatav lause
AND	lapse nime lühend keelenäidetes (= Andreas)
CAR	lapse nime lühend keelenäidetes (= Carlos)
EMA	ema kõnevooru tähistav lühend keelenäidetes; sisendkõne tähis tabelites
HEN	lapse nime lühend (=Hendrik)
Imit	imitatsioon (keelenäidetes ja tabelites)
Ip _f	imperfekt; lihtminevik
Ip _r	imperatiiv; käskiv kõneviis
ISA	isa kõnevoorude tähis keelenäidetes
KAJ	lindistaja nime lühend keelenäidetes
KSV	hoidja (sisendkõne) kõnevooru tähistav lühend keelenäidetes
L	lapsekeel
LAH	hoidja (sisendkõne) kõnevooru tähistav lühend keelenäidetes
LII	lapse nime lühend keelenäidetes (=Liisa)
LT	loomistest
MAN	lapse nime lühend keelenäidetes (=Mariann)
MAR	lapse nime lühend keelenäidetes (=Mariliis)
MIH	lapse nime lühend keelenäidetes (=Mihkel)
MLU	(ingl <i>mean length of utterance</i>) lausungi keskmine pikkus (sõnades)
MT	mõistmistest
Ng	negatsioon; eituslik verbivorm
Pr	preesens; verbi olevikuvorm
Pst	verbi minevikuvorm
REA	lindistaja nime lühend lapsekeele korpuses
S	sisendkeel, sisendkõne
[]	nurksulgudes on lisatud kommentaarid
Ø	kasutus ilma verbita

KIRJANDUS

- Aid, M. 2008. *5–6-aastaste laste süntaktilised oskused*. Magistritöö. Tartu Ülikool.
- Aksu-Koç, A. & Ketrez, F. N. 2003. Early verbal morphology in Turkish: Emergence of inflections. – D. Bittner, W. U. Dressler, & M. Kilani-Schoch (Eds.). *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition: A Cross-Linguistic Perspective*. Berlin: Walter de Gruyter, 27–52.
- Allik, J., & Tulving, E. 2003. Ajas rändamine ja kronesteesia. – *Akadeemia*, 5, 915–937.
- Allwood, J. 2002. Language and time. – R. Pajusalu & T. Hennoste (Eds.). Tähen-
dusepüüdja. Catcher of the Meaning. Pühendusteos professor Haldur Öimu 60.
sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Festschrift for Professor Haldur Öim on the
occassion of his 60th birthday. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised
3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 17–27.
- Ambridge, B. 2012. Assessing Grammatical Knowledge (with Special Reference to the
Grades Grammaticality Judgement Paradigm). – E. Hoff (Ed.). *Research Methods in
Child Language: A Practical Guide*. West Sussex: Blackwell Publishing Ltd, 113–
132.
- Annus, E. 2002. *Kuidas kirjutada aega*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Antinucci, F., & Miller, R. 1976. How children talk about what happened. – *Journal of
Child Language*, 3, 167–189.
- Argus, R. 2004. Eesti keele käändesüsteemi omandamine: esimestest sõnadest mini-
paradigmadeni. – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 49 (2003), 24–49.
- Argus, R. 2005. Imitatiivide kohast lapsekeeles: reduplikatsioonist, morfoloogiast ja
sõnaliigilisest ambivalentsusest. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 1,
19–34.
- Argus, R. 2007a. Eesti keele verbi ajamorfoloogia ja aspektilisuse omandamisest. –
Emakeele Seltsi aastaraamat, 52 (2006), 7–32.
- Argus, R. 2007b. Kolmikute keeleline areng ja individuaalsed erinevused muutemorfo-
loogia omandamisel. – *Keel ja Kirjandus*, 3, 189–202.
- Argus, R. 2007c. Eesti lastekeelekorpuse morfoloogilisest märgendamisest. – P. Esilon
(Toim.). *Tallinna ülikooli keelekorpuste optimaalsus, töötlemine ja kasutamine*.
Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 65–86.
- Argus, R. 2008a. *Eesti keele muutemorfoloogia omandamine*. Tallinna ülikooli humani-
taarteaduste dissertatsioonid 19. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Argus, R. 2008b. Psühholingvistiline katse eesti keele objekti käändevahelduse oman-
damise uurimise meetodina. – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 54, 22–43.
- Argus, R. 2009. Eksperimentaalse metoodika kasutamisest eesti keele omandamise
alastes uuringutes. – P. Esilon ja K. Öim (Toim.). *Korpusuuringute metodoloogia ja
märgendamise probleemid*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 7–30.
- Argus, R. 2012a. Kausatiivsuse omandamisest eesti keeles. – *Eesti Rakenduslingvistika
Ühingu aastaraamat*, 8, 5–20. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa8.01> (04.03.2013)
- Argus, R. 2012b. Emergence and Early Acquisition of Adjective Inflection in Esto-
nian. – *Journal of Baltic Studies*, 43 (2), 219–238.
- Argus, R., & Kõrgesaar, H. 2012. *Hakkama*-verb lapsekeeles: kas aspektilisuse või
tuleviku tähistaja? – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 57, 9–24.
- Argus, R., & Parm, S. 2010. Eesti keele ajakategooria omandamisest – ajavormid ja
ajasõnad. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 6, 25–41.
<http://dx.doi.org/10.5128/ERYa6.02> (04.03.2013)

- Arosio, F., Hollebrandse, B., Dressler, W., Argus, R., Grohmann, K., Theodorou, E., Iluz-Cohen, P., Armon-Lotem, S., Hržica, G., Kovacevic, M., Kuvac, J., Palmović, M., Fürst, B., Bittner, D., Gagarina, N., Abrosova, K., Asbjørnsen, A., Von Koss Torkildsen, J., Garcia del Réal, I., Rodriguez, Y., Andjelcović, D., Savić, M., van Maastricht, L., van Koert, M., van Hout, A., Laloi, A., Tuller, L., Montalto, R., Avram, L., Dumitrache, I., Konstantzou, K., Kyuchukov, H., Jensen-Lopez, K., Knüppel, A. 2012. The acquisition of tense in 17 languages. – A. K. Biller, E. Y. Chung, & A. Kimball (Eds.). *Proceedings of the 36th annual Boston University Conference on Language: 36th annual Boston University Conference on Child Language Development*, vol 2. Somerville, MA: Cascadilla Press.
- Bates, E., & Goodman, J. C. 2001. On the Inseparability of Grammar and the Lexicon: Evidence from Acquisition. – M. Tomasello & E. Bates. *Language development. The Essential Readings*. Oxford, Massachusetts: Blackwell Publishers, 134–162.
- Bauer, P. J. 2002. Long-term recall memory: Behavioral and neuro-developmental changes in the first 2 years of life. – *Current Directions in Psychological Science*, 11, 137–141.
- Bedore, L. & Leonard, L. 2001. Grammatical morphology deficits in Spanish-speaking children with specific language impairment. – *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 44, 905–924.
- Behrens, H. 2001. Cognitive-conceptual development and the acquisition of grammatical morphemes: the development of time concepts and verb tense. – M. Bowerman & S. C. Levinson (Eds.). *Language acquisition and conceptual development. (Language, culture and cognition, 3)*. Cambridge: Cambridge University Press, 450–474.
- Behrens, H. 2009. Grammatical categories. – E. L. Bavin (Ed.). *The Cambridge Handbook of Child Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 199–215.
- Bittner, D., Dressler, W. U. & Kilani-Schoch, M. 2003. Introduction. – D. Bittner, W. U. Dressler, & M. Kilani-Schoch (Eds.). *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition: A Cross-Linguistic Perspective*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Bloom, P. 2000. *How Children Learn the Meanings of Words*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Boehm, A. E. 1990. Assessment of Children's Knowledge of Basic Concepts. – C. Reynolds & R. W. Kamphaus (Eds.). *Handbook of Psychological and Educational Assessment of Children: Intelligence and Achievement*. New York: The Guilford Press, 654–670.
- Boehm, A. E. 2000. Boehm Test of Basic Concepts. Third Edition. Examiners' manual. (viidatud Ulst 2008 kaudu).
- Bortolini, U., Caselli, M. C. & Leonard, L. 1997. Grammatical deficits in Italian-speaking children with specific language impairment. – *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 40, 809–820.
- Bowerman, M., & Levinson, S. C. 2001. Introduction. – M. Bowerman & S. C. Levinson (Eds.). *Language acquisition and conceptual development. (Language, culture and cognition, 3)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–16.
- Brown, R. 1973. *A first language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bruner, J. 1975. The ontogenesis of speech acts. – *Journal of Child Language*, 2, 1–19.
- Bruner, J. 1981. The social context of language acquisition. – *Language & Communication*, 1, 155–178. [http://dx.doi.org/10.1016/0271-5309\(81\)90010-0](http://dx.doi.org/10.1016/0271-5309(81)90010-0) (04.03.2013)
- Bühler, K. 1990 (1934). *Theory of Language*. Amsterdam: John Benjamins.

- Bybee, J. 1991. Natural morphology: The organization of paradigms and language acquisition. – T. Huebner & C. Ferguson (Eds.). *Crosscurrents in Second Language Acquisition and Linguistic Theories*. Amsterdam: John Benjamins, 67–91.
- Bybee, J., Perkins, R., & Pagliuca, W. 1994. *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Calver, E. 1946. The Uses of the Present Tense Forms in English. – *Language*, 22, 317–325. (viidatud Sulkala 1981: 13 kaudu)
- Caselli, M. C., Bates, E., Casadio, P., Fenson, J., Fenson, L., Sanderl, L., & Weir, J. 1995. A cross-linguistic study of early lexical development. – *Cognitive Development*, 10, 159–199.
- Chouinard, M. M., & Clark, E. V. 2003. Adult reformulations of child errors as negative evidence. – *Journal of Child Language*, 30, 637–669.
<http://dx.doi.org/10.1017/S0305000903005701> (04.03.2013).
- Christofidou, A. & Stephany, U. 2003. Early phases in the development of Creek verb inflection. – D. Bittner, W. U. Dressler, & M. Kilani-Schoch (Eds.). *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition: A Cross-Linguistic Perspective*. Berlin: Walter de Gruyter, 89–130.
- Clark, E. V. 1971. On the acquisition of the meaning of *before* and *after*. – *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, 10, 266–275.
- Clark, E. V. 1973. How children describe time and order. – C. A. Ferguson & D. I. Slobin (Eds.). *Studies of Child Language Development*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 585–606.
- Clark, E. V. 1983. Meaning and concepts. – P. Mussen (Ed.). *Handbook of Child Psychology*, 3. New York: Wiley, 787–840.
- Clark, E. V. 1993. *The lexicon in acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, E. V. 2004. How language acquisition builds on cognitive development. – *Trends on Cognitive Sciences*, 10, 472–478. <http://doi:10.1016/j.tics.2004.08.012> (04.03.2013).
- Clark, E. V. 2009. *First Language Acquisition (2nd ed)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, E. V. & Bernicot, J. 2008. Repetition as ratification: How parents and children place information in common ground. – *Journal of Child Language*, 35, 349–371.
<http://dx.doi.org/10.1017/S0305000907008537> (04.03.2013)
- Clark, E. V. & Kelly, B. F. 2006. Constructions and acquisition. – E. V. Clark & B. F. Kelly (Eds.). *Constructions in Acquisition*. Stanford: CSLI Publications. 1–14.
- Clark, E. V., & Sengul, C. J. 1978. Strategies in the acquisition of deixis. – *Journal of Child Language*, 5, 457–475.
- Clark, E. V., & Wong, A. D.-W. 2002. Pragmatic directions about language use: offers of words and relations. – *Language in Society*, 31, 181–212.
- Cohen, L. B., & Cashon, C. H. 2002. Infant perception and cognition. – R. Lerner, A. Easterbrooks, & J. Mistry (Eds.). *Handbook of Psychology: Developmental Psychology*, 6. New York: Wiley and Sons, 65–89.
- Comrie, B. 1976. Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. 1993. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corrigan, R. 2012. Using the CHILDES Database. – E. Hoff (Ed.). *Research Methods in Child Language: A Practical Guide*. West Sussex: Blackwell Publishing Ltd, 271–284.

- Crain, S., & Thornton, R. 1998. *Investigations in Universal Grammar: A Guide to Experiments on the Acquisition of Syntax and Semantics*. Massachusetts Institute of Technology Press.
- Dąbrowska, E. 2004. *Language, Mind and Brain: Some Psychological and Neurological Constraints on Theories of Grammar*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Dahl, Ö. 1985. *Tense and Aspect Systems*. Oxford: Blackwell.
- Dahl, Ö., & Velupillai, V. 2011a. The Past Tense. – M. S. Dreyer & M. Haspelmath (Eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 66. <http://wals.info/chapter/66> (05.07.2012).
- Dahl, Ö., & Velupillai, V. 2011b. The Future Tense. – M. S. Dreyer & M. Haspelmath (Eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, feature 67A. <http://wals.info/feature/67A> (05.07.2012).
- DeCasper, A. & Fifer, W. P. 1980. On human bonding: newborns prefer their mothers' voices. – *Science*, 208(1), 1174–1176. http://bernard.pitzer.edu/~dmoore/psych199s03articles/Of_Human_Bonding.pdf (04.03.2013).
- DePaolis, R. A., Vihman, M. M. & Kunnari, S. 2008. Prosody in production at the onset of word use: A cross-linguistic study. – *Journal of Phonetics*, 36, 406–426.
- Di Pellegrino, G., Fadiga, L., Fogassi, L., Gallese, V., & Rizzolatti, G. 1992. Understanding motor events: A neurophysiological study. – *Experimental Brain Research*, 91, 176–180.
- Diessel, H. 2004. *The Acquisition of Complex Sentences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diessel, H. 2006. Demonstratives, joint attention, and the emergence of grammar. – *Cognitive Linguistics*, 17(4), 436–489.
- Dietrich, R., Klein, W., & Noyau, C. 1995. *The acquisition of temporality in a second language*. Amsterdam: John Benjamins.
- Dodd, B. & MacMahon, S. 1997. A comparison of the expressive communication skills of triplet, twin and singleton children. – *International Journal of Language & Communication Disorders*, 32, 328–345.
- Dressler, W., & Karpf, A. 1995. The theoretical relevance of pre- and protomorphology in language acquisition. – G. Booij & J. van Marle (Eds.). *Yearbook of Morphology 1994*. Dordrecht: Kluwer, 99–122.
- Elliot, A. J. 1981. *Child Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EKG 1993 = Erelt, M., Kasik, R., Metslang, H., Rajandi, H., Ross, K., Saari, H., Tael, K., Vare, S. 1993. *Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri*. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- EKG 1995 = Erelt, M., Kasik, R., Metslang, H., Rajandi, H., Ross, K., Saari, H., Tael, K., Vare, S. 1995. *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- EKK 2000 = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2000. *Eesti keele käsiraamat. Teine, täiendatud trükk*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eslon, P., Õim, K., Kaivapalu, A., Argus, R., Matsak, E. 2010. Kuidas uurida esimese ja teise keele omandamist? – *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja*, 20, 11–48.
- Farrant, K., & Reese, E. 2000. Maternal style and children's participation in reminiscing: Stepping stones in children's autobiographical memory development. – *Journal of Cognition and Development*, 1, 193–225.

- Feldman, H. M., Dollaghan, C. A., Campbell, T. F., Kurs-Lasky, M., Janosky, J. E., & Paradise, J. L. 2000. Measurement properties of the MacArthur communicative development inventories at ages one and two years. – *Child Development*, 71(2), 310–322.
- Fenson, L., Bates, E., Dale, P., Goodman, J., Reznick, J. S., & Thal, D. 2000. Measuring variability in early child language: don't shoot the messenger. – *Child Development*, 71(2), 323–328.
- Fivush, R., & Nelson, K. 2006. Parent-child reminiscing locates the self in the past. – *British Journal of Development Psychology*, 24, 235–251.
- Flavell, H.J. 1999. Cognitive development: children's knowledge about the mind. – *Annual Review Psychology*, 50, 21–45.
- Frawley, W. 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Publishers.
- Friedman, W. J. 1982. Conventional Time Concepts and the Children's Structuring of Time. – W. Friedman (Ed.). *The Developmental Psychology of Time*. New York: Academic Press, 171–208.
- Gathercole, V. M., Sebastián, E., & Soto, P. 1999. The early acquisition of Spanish verbal morphology: Across-the-board or piecemeal knowledge? – *International Journal of Bilingualism*, 3, 133–182.
- Golinkoff, R. M., Hirsh-Pasek, K., Cauley, K., M., & Gorden, I. 1987. The eyes have it: lexical and syntactic comprehension in a new paradigm. – *Journal of Child Language*, 14, 23–45.
- Golinkoff, R. M., & Hirsh-Pasek, K. 2012. Methods for Studying Language in Infants: Back to the Future. – E. Hoff (Ed.). *Research Methods in Child Language: A Practical Guide*. West Sussex: Blackwell Publishing Ltd, 60–75.
- Gopnik, A. & Astington, J. W. 1988. Children's understanding of representational change and its relation to the understanding of false belief and the appearance-reality distinction. – *Child Development*, 59, 26–37.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. – P. Cole, & J. L. Morgan (Eds.). *Syntax and semantics 3: Speech acts*. New York: Academic Press, 41–58.
- Hickmann, M. 2003. Children's Discourse: Person, Space and Time across Languages. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoerl, C., McCormack, T. 2001. *Time and Memory: Issues in Philosophy and Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Hollebrandse, B. 2010. Acquiring Tense Crosslinguistically (=konverentsietekanne). *Let the Children Speak: Learning of Critical Language Skills across 25 Languages*, Jan 23, University College London.
- Hollebrandse, B., van Koert, M., & van Hout, A. (ilmumas). Semantic dummy verbs in child Dutch. – E. Blom, I. van de Craats, & J. Verhagen (Eds.). *Dummy Auxiliaries in First and Second Language Acquisition*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hollebrandse, B., Arosio, F., & Dressler, W. 2010. Acquiring Tense a crosslinguistic comparison in 17 languages (=posterettekanne). *GALANA 2010*, Toronto, Canada.
- Hoff, E. 2009. *Language Development (4th edn)*. Belmont, California: Wadsworth/Cengage Learning.
- Ingram, D. 1989. First language acquisition: Method, Description, and Explanation. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackendoff, R. S. 2002. Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, and Evolution. Oxford: Oxford University Press.

- Jansons, A. 2001. Partikkel siis eesti suulises kõnes: üldiseloostus ja funktsioonid. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Johnson, E., & Zamuner, T. 2010. Using infant and toddler testing methods in language acquisition research. – E. Blom & S. Unsworth (Eds.). *Experimental Methods in Language Acquisition Research, Language learning & Language teaching*, 27. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins Publishing Company, 73–93.
- Kazakovskaja, V. V. & Balčiūnienė, I. 2012. Lithuanian and russian child-directed speech: why do we ask young children so many questions? – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 8, 69–89.
- Katsos, N., Roqueta, C. A., Estevan, R. A., & Cummins, C. 2011. Are children with Specific Language Impairment competent with the pragmatics and logic quantification? – *Cognition*, 119, 43–57.
- Katsos, N., Ezeizabarrena, M.-J., Gavarró, A., Kuvač Kraljević, J., Hrzica, G., Grohmann, K., Skordi, A., Jensen de López, K., Sundahl, L., van Hout, A., Hollebrandse, B., Overweg, J., Faber, M., van Koert, M., Cummins, C., Smith, N., Vija, M., Parm, S., Kunnari, S., Morisseau, T., Rusieshvili, M., Yatsushiro, K., Hubert, A., Varlokosta, S., Konstantzou, K., Farby, S., Guasti, M. T., Vernice, M., Balčiūnienė, I., Ruzaitė, J., Grech, H., Gatt, D., Asbjørnsen, A., von Koss Torkildsen, J., Haman, E., Miękisz, A., Gagarina, N., Puzanova, J., Andjelković, D., Savić, M., Jošić, S., Slančová, D., Kapalková, S., Barberán Recalde, T., Özge, D., Hassan, S., van der Lely, H., Sauerland, U., & Noveck, I. 2012. The Acquisition of Quantification across Languages: Some Predictions. – A. K. Biller, E. Y. Chung, & A. Kimball (Eds.). *Proceedings of the 36th annual Boston University Conference on Language: 36th annual Boston University Conference on Child Language Development*, vol 2. Somerville, MA: Cascadilla Press, 258–268.
- Kehayov, P. 2009. *Olema-verbi ellipsist eesti kirjakeeles*. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 54 (2008), 107–152.
- Kirsipuu, H., Soodla, P., & Pajusalu, R. 2012. Referentsiaalsed noomenifraasid laste narratiivides. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 8, 91–107. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa8.06> (04.03.2013).
- Kohler, K. 2003. *Erwerb der frühen Verbmorphologie im Estnischen*. Dissertation in der Humanwissenschaftlichen Fakultät der Universität Potsdam.
- Kolk, A., Raud, T., Kaldoja, M.-L. 2010. Sotsiaalsete oskuste ja n-ö mõtete lugemise võime areng lastel nooremas eas. – *Eesti Arst*, 89 (11), 725–732.
- Krantz, L. R., & Leonard, L. B. 2007. The effect of temporal adverbials on past tense production by children with specific language impairment. – *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 50(1), 137–148.
- Kunnari, S., Saviainen-Makkonen, T., Leonard, L. B., Mäkinen, L., Tolonen, A.-K., Luotonen, M., & Leinonen, E. 2011. Children with Specific Language Impairment in Finnish: the use of tense and agreement inflections. – *Journal of Child Language*, 38, 999–1027. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305000910000528> (04.03.2013)
- Kuhl, P. K. & Meltzoff, A. N. 1982. The bimodal perception of speech in infancy. – *Science*, 218(1), 1138–1141.
- Laaha, S., & Gillis, S. 2007. Typological perspectives on the acquisition of noun and verb morphology. Antwerp papers in linguistics, 112. Antwerp: University of Antwerp.
- Lakoff, G., & Johnson, M. 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

- Laalo, K. 1998. Välikatsaus lapsenkielen varhaismorfologiaan. – *Virittäjä*, 102, 361–385.
- Laalo, K. 2003. Early verb development in Finnish: A preliminary approach to miniparadigms. – D. Bittner, W. Dressler, & M. Kilani-Schoch (Eds.). *Development of verb inflection in first language acquisition*. Berlin: Mouton de Gruyter, 323–350.
- Leiwo, M. 1993. *Lapse keeleline areng*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Levinson, S. 1986. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Liedtke, F. 2011. The impact of literal meaning on what-is-said. – J. Meibauer & M. Steinbach (Eds.). *Experimental Pragmatics/Semantics. Linguistik Aktuell [Linguistics Today]*, 175. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 43–62.
- Lieven, E. 2010. Input and first language acquisition: Evaluating the role of frequency. – *Lingua*, 120, 2546–2556.
- Locke, J. L. 1983. *Phonological Acquisition and Change*. New York: Academic Press.
- Locke, J. L. 1995. Development of the Capacity for Spoken Language. – P. Fletcher & B. MacWhinney (Eds.). *Handbook of Child Language*. Oxford: Basil Blackwell, 278–302.
- Lyons, J. 1977. *Semantics II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacWhinney, B. 1995. Computational Analysis of Interactions. – P. Fletcher & B. MacWhinney (Eds.). *Handbook of Child Language*. Oxford: Basil Blackwell, 152–178.
- MacWhinney, B. 2010. Computational models of child language learning: an introduction. – *Journal of Child Language*, 37, 477–485.
- Markson, A. 2010. *Aja väljendamine 5- ja 7-aastaste laste narratiivides*. Baka-laureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- McCormack, T., Hoerl, C. 1999. Memory and Temporal Perspective: The Role of Temporal Frameworks in Memory Development. – *Developmental Review*, 19, 154–182.
- Mehler, J., Jusczyk, P., Lambertz, G., Halsted, N., Bertoncini, J., & Amiel-Tison, C. 1988. A precursor of language acquisition in young infants. – *Cognition*, 29(2), 143–178. [http://dx.doi.org/10.1016/0010-0277\(88\)90035-2](http://dx.doi.org/10.1016/0010-0277(88)90035-2) (04.03.2013)
- Merilai, A. 2003. Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria. (= *Studia litteraria estonica* 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Metslang, H. 1994a. *Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish*. (= Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja, 39). Oulu: University of Oulu.
- Metslang, H. 1994b. Eesti ja soome – futurumita keeled? – *Keel ja Kirjandus*, 9, 534–547.
- Metslang, H. 1997. Eesti keele ja teiste soome-ugri keelte futurumi arenguid. – *Keel ja Kirjandus*, 4, 226–231.
- Metslang, H. 2006. Predikaat ajastut kogemas. – *Keel ja Kirjandus*, 9, 714–727.
- Moore, C., & Dunham, P. J. 1995. *Joint attention: Its origins and role in development*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Nelson, K. 1974. Variations in children's concepts by age and category. – *Child Development*, 68, 970–987.
- Nicolle, S., & Clark, B. 1999. Experimental pragmatics and what is said: A response to Gibbs and Moise. – *Cognition*, 69, 337–354.
- Norvik, M. & Piiroja, P. 2013. Aeg ja aspekt. – ESUKA-JEFUL (=Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri-Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics), 4 (1), 53–72.

- Ornstein, P. A. 1978. *Memory development in children*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Ornstein, P. A., & Haden, C. A. 2001. Memory development or the development of memory? – *Current Directions in Psychological Science*, 10, 202–209.
- Pajusalu, R. 1999. Deiktikud eesti keeles. (= Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu, R. 2009. *Sõna ja tähendus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pajusalu, R., Tragel, I., Veismann, A. & Vija, M. 2004. *Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat*. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised, 5. Tartu: Tartu Ülikool.
- Pajusalu, R., Tõugu, P., Vija, M. & Tulviste, T. 2011. Konditsionaali omandamisest eesti lapsekeeles. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 7, 141–155. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.09> (04.03.2013)
- Pajuste, M. 2007. Lausungite keeleline seostamine 1. klassi eakohase arenguga ja õpiraskustega õpilastel pildiseeria järgi jutustades. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Paldre, L. 1998. *Eitustundlikud üksused eesti keeles*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Parm, S. 2007. *Partiklite veel, juba, alles, jälle tähendused eesti kirjakeeles*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Parm, S. 2012. Ajasõnad varasel perioodil eesti lapsekeeles. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 8, 195–212. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa8.13> (04.03.2013).
- Piaget, J. 1959. *Language and Thought of the Child*. (Third Edn). London: Percy Lund, Humphries & Co Ltd.
- Piaget, J. 2007 (1946). *Ajamõiste kujunemine lapsel*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus (Originaal: *Le de'veloppement de la notion de temps chez l'enfant*. Paris: Presses Universitaires de France.)
- Piiroja, P. 2010. Verb hakkama situatsiooni alguse väljendajana eesti keele ahelverbides. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Pizzutto, E. & Caselli, M. C. 1994. The acquisition of Italian verb morphology in a cross-linguistic perspective. – Y. Levy (Ed.). *Other children, other languages: Issues in the theory of language acquisition*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 137–187.
- Quene, H. 2010. How to design and analyze language acquisition studies. – E. Blom & S. Unsworth (Eds.). *Experimental Methods in Language Acquisition Research, Language learning & Language teaching*, 27. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins Publishing Company, 269–284.
- Reese, E., Haden, C. A., & Fivush, R. 1993. Mother-child conversations about the past: Relationships of style and memory over time. – *Cognitive Development*, 8, 403–430.
- Reichenbach, H. 1947. *Elements of Symbolic Logic*. New York: Free Press.
- Riches, N. G., Faragher, B., & Conti-Ramsden, G. 2006. Verb schema use and input dependence in 5-year-old children with Specific Language Impairment. – *International Journal of Language Disorders*, 41, 117–135.
- Rondal, J. A., Ghiotto, M., Bredart, S. & Bachlet, J.-F. 1987. Age-relation, reliability and grammatical validity of measures of utterance length. – *Journal of Child Language*, 14, 433–446.
- Rowland, C., Fletcher, S., & Freudenthal, D. 2008. How big is enough? Assessing the reliability of data from naturalistic samples. – H. Behrens (Ed.). *Corpora in language acquisition research: finding structure in data*. Amsterdam: Benjamins, 1–24.
- Ruul, S. 2009. 5–6-aastaste laste jutustuste sidusus ja selle hindamine. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

- Sachs, J. 1977. The adaptive significance of linguistic input to prelinguistic infants. – C. E. Snow & C. A. Ferguson (Eds.). *Talking to children: Language input and acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, 51–61.
- Salasoo, T. 1995. Morfoloogiliste tunnuste esmakasutus ühe lapse arenevas keeles. – *Keel ja Kirjandus*, 3, 239–252.
- Salo, A. 1995. Eesti keele verbivormistiku omandamine vanuses 1;5–3;11. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Schults, A., Tulviste, T., & Konstabel, K. 2011. Early vocabulary and gestures in Estonian children. – *Journal of Child Language*, 1–23. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305000911000225> (04.03.2013)
- Schults, A., Tulviste, T., & Kaljumäe, K. 2013. Eesti laste esimesed sõnad: MacArthuri-Batesi suhtlemise arengu testi tulemused. – *Eesti Arst*, 92 (1), 21–27.
- Shirai, Y. & Miyata, S. 2006. Does past tense marking indicate the acquisition of the concept of temporal displacement in children's cognitive development? – *First language*, 26(1), 45–66.
- Slobin, D. I. 1985. Crosslinguistic evidence for the language-making capacity. – D. I. Slobin (Ed.). *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition*, vol. 2. *Theoretical Issues*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1157–1256.
- Slobin, D. I. 1992. *The crosslinguistic study of language acquisition*, vol. 3. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Smith, C. S. 1980. The acquisition of time talk: relations between child and adult grammars. – *Journal of Child Language*, 7, 263–278.
- Smith, C. S. 1991. *The Parameter of Aspect*. Dordrecht: Kluwer.
- Smith, C. S. 2008. Time with and without tense. – J. Gueron & J. Lecarme (Eds.). *Time and Modality. Studies in natural language and linguistic theory*, 75. Dordrecht: Springer, 227–250.
- Soodla, P. 2011. Picture-Elicited Narratives of Estonian Children at the Kindergarten-School Transition as a Measure of Language Competence. (= Dissertationes Pedagogicae Universitatis Tartuensis, 12.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Soodla, P., Kikas, E., Pajusalu, R., Adamka, A., Parm, S. 2010. Vahendamata ja vahendatud narratiiv laste kõnearengu hindamisel. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 6, 277–296. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa6.17> (04.03.2013).
- Stolt, S. 2009. Language in acquisition. Early lexical development and associations between lexicon and grammar – findings from full-term and very-low-birth-weight Finnish children. (= Publications of the department of speech sciences University of Helsinki, 55) <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/44853/language.pdf?sequence=2> (04.03.2013).
- Stolt, S., Haataja, L., Lapinleimu, H., Lehtonen, L. 2008. Early lexical development of Finnish children: A longitudinal study. – *First Language*, 28, 259–279.
- Sulkala, H. 1981. Suomen kielen ajan adverbien semantiikkaa. (= Acta Universitatis Ouluensis, Series B: Humanoria no. 8, Philologica No. 3) Semantics of Finnish temporal Adverbs. Oulu: University of Oulu.
- Sutrop, U. 2000. Basic Terms and Basic Vocabulary. – M. Ereht (Toim.). *Estonian: Typological Studies IV. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 118–145.
- Tardif, T. 1996. Nouns are not always learned before verbs: Evidence from Mandarin speakers' early vocabulary. – *Developmental Psychology*, 32, 492–504.
- Thelen, E., & Smith, L. B. 1994. A dynamic systems approach to the development of cognition and action. Massachusetts: MIT Press.

- Tomasello, M. 2001. Perceiving intentions and learning words in the second year of life. – M. Bowerman & S. C. Levinson (Eds.). *Language acquisition and conceptual development. (Language, culture and cognition, 3)*. Cambridge: Cambridge University Press, 132–158.
- Tomasello, M. 2003. *Constructing a Language. A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomasello, M. 2008. *Origins of Human Communication*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Torn-Leesik, R., Vija, M. 2012. Acquisition of the Impersonal Voice by an Estonian Child. – *Journal of Baltic Studies*, 43(2), 251–271.
- Tragel, I. & Habicht, K. 2012. Grammaticalization of the Estonian saama 'get'. – A. N. Lenz & G. Rawoens (Eds.). *The art of getting: GET verbs in European languages from a synchronic and diachronic point of view. Special issue.* Linguistics 50, 6, 1371–1412.
- Tucker, D. M. 2002. Embodied meaning. – T. Givon & B. F. Malle (Eds.). *The Evolutions of Language Out of Pre-Language. Typological studies in language*, 53. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 51–82.
- Tulving, E. 1972. Episodic and semantic memory. – E. Tulving & W. Donaldson (Eds.). *Organization of memory*. New York: Academic Press, 381–403.
- Tulving, E. 2007. *Mälu. (Teine, täiendatud trükk)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tõugu, P. 2012. „Where did we go last weekend?“ Socialization of children through past-event reminiscing in various cultural contexts. (=Dissertationes Psychologicae Universitatis Tartuens 35.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tõugu, P., Tulviste, T., Schröder, L., Keller, H., & De Geer, B. 2011. Socialization of past event talk: Cultural differences in maternal elaborative reminiscing. – *Cognitive Development*, 26, 142–154.
- Ulst, T. 2008. Eelkoolialiste laste põhimõistete tundmist hindava metoodika väljatöötamine ja katsetamine. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Valian, V. 1999. Input and language acquisition. – W. C. Ritchie & T. K. Bhatia (Eds.). *Handbook of Child Language Acquisition*. San Diego, CA: Academic Press, 497–527.
- Valian, V. 2006. Young children's understanding of present and past tense. – *Language Learning and Development* 2(4), 251–276. <http://maxweber.hunter.cuny.edu/psych/faculty/valian/docs/2006yngChiPrePast.pdf> (04.03.2013)
- Valian, V., & Aubry, S. 2005. When opportunity knocks twice: two-year-olds' repetition of sentence subjects. – *Journal of Child Language*, 32, 617–641.
- van der Feest, S., & van Hout, A. 2002. Tense Comprehension in Child Dutch. – *Proceedings of the 26th Boston University Conference on Language Development*. Massachusetts: Cascadilla Press.
- van Koert, M., Hollebrandse, B., & van Hout, A. 2010a. *Gaan 'go' as Dummy Auxiliary in Dutch Children's Tense Production*. – *Groningen Arbeiten zur germanistischen Linguistic*, 51, 43–54. Groningen: Centre for Language and Cognition Groningen.
- van Koert, M., Hollebrandse, B., & van Hout, A. 2010b. The difficulties of Dutch tense production. (= konverentsiettekanne) *Let the Children Speak: Learning of Critical Language Skills across 25 Languages*, Jan 23, University College London.
- van Maastricht, L. & Hollebrandse, B. 2010. Tense acquisition in French 5 year olds. – *Groningen Arbeiten zur germanistischen Linguistic*, 51. Groningen: Centre for Language and Cognition Groningen, 75–86.

- Veismann, A. 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – I. Tragel (Toim.). *Papers in Estonian Cognitive Linguistics*. (=Publications of the Department of General Linguistics, 2). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 22–47.
- Veismann, A. 2009. Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi. (=Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 11.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vider, K. 1996. 2–3-aastaste eesti laste sõnavara. – K. Toivainen (Toim.). Suomalaiskielten omaksumista tutkimassa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja, 125–138.
- Vihman, M. M. 1996. *Phonological development: The Origins of Language in the Child*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd.
- Vihman, M. M., & McCune, L. 1994. When is a word a word? – *Journal of Child Language*, 21, 517–542.
- Vihman, M. M., & Vija, M. 2006. The acquisition of verbal inflection in Estonian. – N. Gagarina & I. Gülzow (Eds.). *The Acquisition of Verbs and their Grammar: The Effect of Particular Languages. Studies in Theoretical Psycholinguistics*, 33. Dordrecht: Springer, 269–295.
- Vihman, M. M., DePaolis, R., & Keren-Portnoy, T. 2009. A dynamic systems approach to babbling and words. – E. L. Bavin (Ed.). *The Cambridge Handbook of Child Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 163–182.
- Vihman, M. M. & Vihman, V.-A. 2011. From first words to segments: a case study in phonological development. – I. Arnon & E. V. Clark (Eds.). *Experience, Variation, and Generalization: Learning a first language. (Trends in Language Acquisition Research, 7)*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 109–133.
- Vija, M. 2005. *Asesõnad ja isikuvõtamine lapsekeeles*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Vija, M. 2007. Pronoomenid lapsekeeles: mõnda *mina* ja *sina* omandamisest. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 3, 373–384.
- Vija, M., Torn-Leesik, R., Pajusalu, R. 2009. Tegumood eesti lapsekeeles. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 5, 329–344. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa5.22> (04.03.2013).
- Wagner, L. 1998. *The Semantics and Acquisition of Time in Language*. (= A Dissertation in Linguistics). University of Pennsylvania. http://repository.upenn.edu/ircs_reports/59
- Wagner, L. 2001. Aspectual influences on early tense comprehension. – *Journal of Child Language*, 28, 661–681. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305000901004792> (04.03.2013).
- Weist, R. M. 1986. Tense and aspect. – P. Fletcher & M. Garman (Eds.). *Language Acquisition: Studies in First Language Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 356–374.
- Weist, R. M. 1989. Time concepts in language and thought: Filling the Piagetian void from two to five years. – I. Levin & D. Zakay (Eds.). *Time and human cognition: A life span perspective*. Amsterdam: North-Holland, 63–118.
- Weist, R. M. 2002a. Space and time in first and second language acquisition: A tribute to Henning Wode. – P. Burmeister, T. Piske, & A. Rohde (Eds.). *An Integrated View of Language Development: Papers in Honor of Henning Wode*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 79–108.
- Weist, R. M. 2002b. Temporal and spatial concepts in child Language: Conventional and configurational. – *Journal of Psycholinguistic Research*, 31 (3), 195–210.

- Weist, R. M. 2009. Children think and talk about time and space. – P. Lobacz, P. Nowak & W. Zabrocki (Eds.). *Language, science and culture*. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Weist, R. M., & Zevenbergen, A. A. 2008. Autobiographical Memory and Past Time Reference. – *Language Learning and Development*, 4 (4), 291–308.
- Weist, R., Atanassova, M., Wysocka, H. & Pawlak, A. 1999. Spatial and temporal systems in child language and thought: a cross-linguistic study. – *First Language*, 19, 267–311.
- Weist, R., Lyytinen, P., Wysocka, J. & Atanassova, M. 1997. The interaction of language and thought in children's language acquisition: a crosslinguistic study. – *Journal of Child Language*, 24, 81–121.
- Weist, R. M., Wysocka, H., Lyytinen, P. 1991. A cross-linguistic perspective on the development of temporal systems. – *Journal of Child Language*, 18, 67–92.
- Winskel, H. 2004. The acquisition of temporal reference cross-linguistically using two acting-out comprehension tasks. – *Journal of Psycholinguistic Research*, 33 (4), 333–355.
- Õim, H. 1986. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. – *Keel ja Kirjandus*, 5, 257–269.
- Õim, H. 1990. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. – *Akadeemia*, 9, 1818–1838.

Materjali allikad

Andmebaasi CHILDES eesti keele korpus.

<http://childes.psy.cmu.edu/data/Other/Estonian> (30.11.2012)

Kolmikute korpus. (Reili Arguse koostatud andmekogu koostaja valduses.)

SUMMARY: Acquisition of time adverbs in Estonian

The research area of this PhD thesis is the acquisition of the categories of time and tense in Estonian which, in addition to the acquisition of tense, focuses mainly on the lexical means of expressing time, *i.e.* time adverbs. The grammatical category of tense and the lexical category of time are intertwined which is the reason why they cannot be kept apart in a language acquisition study either. Due to this fact both the lexical and grammatical factors of expressing time and tense will be covered in the thesis. The general goal of the thesis is to investigate the development of the temporal system of Estonian speaking children up to seven years of age.

The development of the acquisition of basic cognitive categories – the categories of space, person, time and number – on both linguistic and non-linguistic conceptual level has been considered very important (Bowerman & Levinson 2001: 3). Therefore, next to the categories of space and person, the development of the category of time is considered one of the most important in the perspective of cognitive development (*c.f.* Antinucci & Miller 1976; Clark 1971, 1973, Hickmann 2003, Weist 1986, 1989). Previous research has mainly concentrated on the grammatical category of tense but the acquisition of time adverbs, especially the sequential time concepts have also been studied (*c.f.* Clark 1971, Weist 2002a, Winskel 2004). Despite the fact that the acquisition of the category of time has been studied for quite some time in different languages there are only a few studies about Estonian (*c.f.* Argus 2007a). Interest in this area of research has recently increased in connection with the study of specific language impairment (*c.f.* Krantz & Leonard 2007). Developmental psychologists study the narratives of past events in the framework of children's conception of time (*c.f.* Reese *et al* 1993, Tõugu *et al* 2011) since this creates an important background system for the child's cognitive development (Fivush & Nelson 2006).

Previous research on the acquisition of the category of time in Estonian has mainly centered on the grammatical category of tense, owing to the studies concentrating on the acquisition of the verb (Vihman & Vija 2006; Argus 2007a). References to the acquisition of the lexical category of time, more specifically time adverbs, can be found in studies dealing with lexicon in general (Vider 1996) or matters concerning inflectional morphology (Argus 2008a). It is generally claimed that at two years of age the child uses present and simple past tense forms (Vihman & Vija 2006; Argus 2008a). A more detailed study (Argus 2007a) on the use of past tense forms shows that the first forms present in the child's language are simple past forms which are used to describe perfective action that immediately preceded the time of speech and whose results are still visible. Thus, the category of tense is acquired through aspectuality (Argus 2007a: 23). The connection between tense and aspect is discussed in the study of the acquisition of the verb *hakkama* 'start, begin' which notes that Estonian children first use it to express aspectuality, *i.e.* the beginning of an event, and only later future time (Argus, Kõrgesaar 2012). On the acquisition of the lexical

category of time it has been claimed that the lexicon of a two-year-old child contains the words belonging to the deictic zero-point *praegu* 'now', *nüüd* 'now', *täna* 'today' as well as words located toward past and future from the central temporal zero-point (e.g. *eile* 'yesterday', *enne* 'before', *homme* 'tomorrow', *varsti* 'soon') (Argus 2008a: 34; Vider 1996). The use of these words in child language has not been studied in detail.

In the thesis I have particularly concentrated on two questions: 1) in which order do the time adverbs appear in the speech of Estonian children in the beginning of the development of the temporal system and in which sense are the first time adverbs used; 2) which are the connections between the acquisition of the lexical category of time and the grammatical category of tense, in particular: do time adverbs help Estonian children perceive and use tense forms. On this background I am interested in whether the child could have a conscious intention to convey a particular meaning of time adverbs or what the adult should conclude from that. In the analysis section of the thesis I have searched for answers to these questions in the theoretical framework of usage-based theory of language acquisition (c.f. Tomasello 2003) which is partly based on classical conversational principles (c.f. Grice 1975).

The thesis discusses the acquisition of time at two periods of childhood:

1. The study of early age covers the period from the appearance of the first words to reaching three years of age ($n = 7$; age range 1;7–3;3, MLU 2,14 (MLU counted in words)). The analysis is based on the data of spontaneous speech (recordings from the Estonian child language corpus of the CHILDES databank⁹³ and the Triplets' corpus⁹⁴, a total of approximately 105 hours of recordings from seven children).
2. To evaluate the acquisition of the category of time by 4- to 7-year-old children ($n = 135$; age range 4;0–6;11) I used a psycholinguistic experiment consisting of comprehension and production tasks.⁹⁵

The thesis consists of five chapters. The first two chapters create the background for the study and the following two constitute the empirical part of the thesis, the fifth chapter is a concluding chapter. The first chapter includes an introduction stating the motive and goals of the thesis. Since two research methods – corpus analysis and experimental methods – were used in the study the two are discussed on the background of general trends in language acquisition research. Using a single method would not be possible due to the age difference between the children and also because spontaneous speech is generally no longer collected in longitudinal studies from children over four or five years

⁹³ Corpora compiled by Maigi Vija, Reili Argus, Kaja Kohler; source of data: <http://childes.psy.cmu.edu/data/Other/Estonian> (30.11.2012)

⁹⁴ Compiled by Reili Argus, data in the possession of the compiler.

⁹⁵ It was developed by the tense and aspect workgroup of the international project COST A33 „Crosslinguistically Robust Stages of Language Development” (the Tense experiment was designed by B. Hollebrandse and M. van Koert (Hollebrandse 2010)).

of age. An experiment allows us to get results from more specific areas. For example, future time reference could be so rare in the child's spontaneous speech that it would not be possible to draw any conclusions based on that. Furthermore, an experiment can be used in order to determine which part of the language structure is more difficult to acquire for a child at a particular age (Argus 2009: 8). For instance, it has been found that in the acquisition of the category of time it is difficult for children with SLI to form past tense using grammatical means (Krantz & Leonard 2007: 137).

The second chapter covers the theoretical basis of the study, giving an overview of the relationship between time and language in general as well as the usage-based language acquisition approach in connection with the development of the temporal system. Both cognitive and social dimension are important in language acquisition. Of the different theoretical approaches to language acquisition, usage-based theory of language acquisition accounts for these dimensions the most. The starting point of usage-based language acquisition is the communicative environment of the child: during pre-speech development as well as later channels will branch out from it through mutual experience (*i.e.* joint attention) that pave the way to the perception of communicative intentions and more precisely to linguistic communication. (Tomasello 2001; Clark 2009) In connection with these views the thesis discusses the role of joint attention in the acquisition of the category of time, the perception of communicative intentions and the connection between communicative intentions when speaking about time events.

Memory and the processes of recollection play an important role in the acquisition of lexicon (production of words). The mental representations of words are like memory structures. Endel Tulving (Tulving 1972) has explained the nature of memory as a tool that gives us a hint about where to find information stored in the brain. He explains that stored knowledge is like a bookshelf – we do not constantly use its contents but we know where something is and can find a way to it. In the context of lexicon acquisition the mental lexicon where words are placed in specific domains could be that bookshelf. Thus, in the mental lexicon time adverbs are placed in the temporal domain and are relative which means that their exact meaning is only specified in context. The subsection about the acquisition of the lexicon briefly describes the principle of contrast (Clark 1971) and the principle of storage (Slobin 1985).

The third chapter covers the corpus analysis of temporal adverbs: I have analyzed the use of time adverbs, their functions in children's repertoire during the early period of speech development (age 1;7–3;3). The data shows that in the lexicon of children up to three years of age the most frequent means of expressing time are time deictics which acquire their specific meaning within the situation where they occurred: they refer forward or backward in time from the speech time. In the classification of early time adverbs I have treated the conception of time as an opposition between past and non-past, dividing them into five groups. The first division is by the temporal reference following from their meaning: referring to present, past or future time. Some time adverbs do not

refer independently to any point in time and are therefore placed in a separate group (the fourth group). The fifth group in this classification consists of time adverbs expressing temporal sequence. This is also the order in which the analysis of the word groups is presented in chapter three. The classification in more detail is the following:

- time adverbs referring to present time: *praegu* 'now', *nüüd* 'now', *täna* 'today';
- time adverbs referring to past time: *enne* 'before', *ammu* 'long time ago';
- time adverbs referring to future time: *varsti* 'soon', *kohe* 'immediately', *homme* 'tomorrow';
- words giving hints about time: *juba* 'already', *veel* 'still, yet', *jälle* 'again', *alles* 'still';
- sequential time adverbs: *enne* 'before', *pärast* 'after', *siis* 'then'.

The method of analysis is based on the word-form, *i.e.* every occurrence of each lexeme or all possible versions of pronunciation of a word were registered. The results were compared to the respective data of child-directed language. The main results and conclusions of the thesis about the lexical category of time acquired during the early period of speech development are the following.

The acquisition of lexical time begins simultaneously with the acquisition of tense, shortly before the age of two. The first time adverbs are deictics referring to the temporal relation from the point of speech time. The expression of lexical time begins with the present time – the first time adverbs that occur refer to or specify present time. After that, both the expression of the past by grammatical and lexical means and the expression of the future by time adverbs become more frequent, the use of sequential time adverbs is also frequent in child language. Time adverbs occur in the child's repertoire mostly by imitating what the adult has said.

From the point of view of communicational intentions and the pragmatics of language in general the child's purposes of expressing time are the following. The child's purpose of using present time adverbs in communication is to position his/her current activity (*e.g. praegu mängin* 'now I play') or the desire to change the activity (*e.g. nüüd minu kord (kiikuda)* 'now my turn (to swing)'). The child's motivation for speaking about past events might be the need to convey information (*e.g. referring to antecedence in the temporal sequence enne sõin suppi, nüüd tahan jäätist* 'before I ate soup, now I want ice cream' *etc.*) or simply to feel as an equal participant in the conversation (speaking of past events can start a new topic in the communication situation). Speaking of future events may be motivated by the intention to postpone some activity (*e.g. while visiting someone the mother says: hakkame koju minema* 'let's go home', and the child replies: *pärast* 'after', *varsti* 'soon'), the purpose of conveying a desire for something to happen in the future (*e.g. praegu ei lähe õue, aga varsti lähme* 'we do not go out now but soon we go' – even if they really do not go), the need to sequence habitual activity (*e.g. siis lähme ujuma* 'then we go swimming').

In the analyzed child language material there were also some conventional expressions of time and quantificational nouns which are based on conventional sequence of temporal units, and words expressing temporal extension (*kaua* 'for a long time', *kuni* 'until'). These words were excluded from the analysis since there were only a few instances independently produced by the child. Furthermore, previous research (e.g. Weist 2002b: 198) indicates that comprehension of conventional time does not develop before the age of 6–10. While such time adverbs were considerably more frequent in the input language they were mostly directed at another adult participating in the conversation, not the child. The data from a longitudinal study show that the older the child the more adults will use conventional time adverbs when communicating with him/her.

The fourth chapter which is based on the study conducted in collaboration with Reili Argus (Argus, Parm 2010) discusses the acquisition of the category of time by 4- to 7-year-old children. The main research questions were, (1) does the acquisition of verb tense forms depend on the acquisition of the lexical category of time; (2) do time adverbs help comprehend tense (do time adverbs imply which tense form to use); (3) which time adverbs facilitate the perception and use of tense; (4) when do Estonian children develop a distinct opposition between past and non-past.

The study uses a traditional double experiment consisting of comprehension and production tasks to evaluate the acquisition of the category of time by children of 4 to 7 years of age. The first part of the experiment is a comprehension task where comprehension of the question is determined by the child's reaction (pointing gesture towards the screen and/or verbal reply to the question). The second part of the experiment is a typical elicited production task where finishing a sentence is considered as the child's reaction (c.f. Ambridge 2012).

Combining comprehension and production tasks in the development of experiments has recently been an increasing trend since they enable simultaneous study of comprehension and independent production of the same structure (Argus 2009: 10). The category of time acquisition experiment used here is organized in such a way that the displayed activities take place in three temporal references – the past, the present and the future. Participants watched movies where a protagonist walks along a road performing the same action at different locations (Arosio et al. 2012; Wagner 2001).

In the course of the study three versions of the time experiment were conducted: A-experiment (tense); A2-experiment (tense + sequential time adverbs *enne* 'before', *praegu* 'now', *pärast* 'after'); A1-experiment (tense + semantically more complex time adverbs *juba* 'already', *jälle* 'again', *veel* 'still, yet'). This is also the order in which the results of the experiments, divided into separate subsections, are presented.

The main results and conclusions of the thesis about the acquisition of the category of time by 4- to 7-year-old children are the following (based on a psycholinguistic experiment). By four years of age Estonian children have not yet completely acquired the category of time, at 4 to 7 years of age active acquisition of the category of time takes place. The results of the time experiment show

that Estonian children have acquired present and past tense by five years of age at the latest. By that age the more frequent lexical means of expressing time and sequence have also been acquired. The comparison of time adverbs *enne* 'before' and *juba* 'already' which specify time makes it clear that when placing consecutive events into the past time the time adverb *enne* 'before' which has a more distinct meaning is easier for children to perceive than the more vague time adverb *juba* 'already'. The comparison of the present time test units shows that the time adverb *praegu* 'now' is more clear for children. However, the time adverb *jälle* 'again' is also comprehensible already for the four-year-olds who can use it with present tense. Children mostly perceive the placement of consecutive events into the future time correctly starting from five years of age. Of the time adverbs specifying future time the time adverb *pärast* 'after' is more clear for children.

I found differences across test types ($H(2,135) = 24,9; p < 0,001$) and tenses ($\chi^2(2, 135) = 39,95; p < 0,001$). The highest number of correct answers among the three versions of the experiment were given in the A2-experiment which suggests that when referring to temporal sequence the time adverbs *enne* 'before', *praegu* 'now' and *pärast* 'after' are the most clear for children, already the four-year-olds have learned to match these with the correct tense forms. The lowest number of correct answers were given in the A-experiment or the experiment without time adverbs, which leads to the conclusion that tense without lexical temporal information is difficult for children up to seven years of age. Differences across tenses concerned future tense (compared with past tense: $z = 5,76; p < 0,001$; compared with present tense: $z = 4,69; p < 0,001$).

The results of the A-experiment show that a distinct opposition between past and non-past tense develops only by six years of age when children can distinguish past and present in both comprehension and production tasks. The results of the experiment show that time adverbs constitute important temporal information for the comprehension and production of tense forms. While the time adverbs *enne* 'before', *praegu* 'now', *pärast* 'after' are more clear for children than the semantically more complex time adverbs *juba* 'already', *jälle* 'again', *veel* 'still, yet' when expressing temporal sequence both sets of words help to perceive and use verb tense.

LISA I. AJASÕNADE ESINEMINE LAUSEKONTEKSTIDES LASTEL JA SISENDKÕNES

Faas I (MLU < 2,00)

Tabel 1. Oleviku ajasõnade kasutus (koos verbiga) faasis 1

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
PRAEGU	Imit	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Pst	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
	Ng (+Pr)	0	5	0	0	0	1	0	0	0	2
	+Ipr(Af/Ng)	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Kokku		3	8	0	1	0	1	0	0	0	3
NÜÜD	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	24	0	22	0	10	0	0	0	2
	+Pst	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ng (+Pr)	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1
	+Ipr(Af/Ng)	0	9	0	6	0	1	0	0	0	3
	Ø	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Kokku		0	37	0	29	0	12	0	0	0	8
TÄNA	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	4	0	2	0	0	0	0	0	1
	+Pst	0	13	0	3	0	2	0	0	0	2
	Ng	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0
	+Pr	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0
	+Pst	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø										
Kokku		0	19	0	7	0	2	0	0	0	3
OLEVIK KOKKU		3	64	0	37	0	15	0	0	0	14

Tabel 2. Mineviku ajasõnade kasutus faasis 1

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
EILE	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Pst (Af)	0	4	0	1	0	0	0	0	0	0
	Ø	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		0	4	0	1	0	0	0	0	0	0
AMMU		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
MINEVIK KOKKU		0	4	0	1	0	0	0	0	0	0

Tabel 3. Tuleviku ajasõnade kasutus faasis 1

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
KOHE	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	0	0	0	5	1	0	0	0	1
	+Pst	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Ipr(Af/Ng)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
Kokku		0	0	0	0	5	1	0	0	0	9
VARSTI	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	1	0	0	6	1	0	0	0	1
	+Pst	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		0	1	0	0	6	1	0	0	0	1
HOMME	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	0	0	3	0	0	0	0	0	1
	+Pst	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		0	1	0	3	0	0	0	0	0	1
TULEVIK KOKKU		0	2	0	3	11	2	0	0	0	11

Tabel 4. Vihje ajasõnade kasutus faasis 1

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
JUBA	Imit	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	0	0	3	0	0	0	0	0	2
	+Pst	0	5	0	2	0	0	0	0	0	1
	Ø	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2
Kokku		1	5	0	6	0	0	0	0	0	5
JÄLLE	Imit	2	1	0	0	2	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	4	0	0	0	1	0	0	0	2
	+Pst	0	1	0	0	0	1	1	0	0	3
	Ø	5	5	0	2	0	2	7	0	1	3
Kokku		7	11	0	2	2	4	8	0	1	8

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
VEEL	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	3	0	1	0	3	4	0	0	0
	+Pst	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ng										
	+Pr	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Pst	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Ipr(Af)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Kokku		1	4	0	1	0	3	4	0	0	3
ALLES		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
VIHJE KOKKU		9	20	0	9	2	7	12	0	1	16

Tabel 5. Järjestussõnade kasutus faasis 1

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
ENNE	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
	+Pst	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Kokku		0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
PÄRAST	Imit	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
	Af (+Pr)	0	6	0	0	0	3	0	0	0	4
	Ø	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Kokku		0	6	0	0	1	3	0	0	0	6
SIIS	Imit	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af										
	+Pr	3	11	1	12	0	4	0	0	0	3
	+Pst	0	3	0	6	0	0	0	0	0	1
	Ng(Pr)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
	Ø	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		4	15	1	18	0	4	0	0	0	5
JÄRJESTUS KOKKU		4	21	1	19	1	7	0	0	0	12

Tabel 6. Ajasõnade esinemissagedus (nr) ja osakaal (protsentides) faasis 1. Esitatud on ajasõnade rühmas esinenud ajasõnade sagedus lastel jasisendkõnes

Ajasõnade rühm	And	ema	Hen	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
OLEVIK	3 18%	64 53%	0 0%	37 50%	0 0%	15 47%	0 0%	-	0 0%	14 21%
MINEVIK	0 0%	4 3%	0 0%	1 1%	0 0%	0 0%	0 0%	-	0 0%	0 0%
TULEVIK	0 0%	2 2%	0 0%	3 4%	11 79%	2 6%	0 0%	-	0 0%	11 16%
VIHJE	9 53%	20 16%	0 0%	9 12%	2 14%	7 22%	12 100%	-	1 100%	16 24%
JÄRJESTU S	4 23%	21 17%	1 100%	19 26%	1 7%	7 22%	0 0%	-	0 0%	12 18%
MUUD	1 6%	11 9%	0 0%	5 7%	0 0%	1 3%	0 0%	-	0 0%	14 21%
KOKKU	17 100%	122 100%	1 100%	74 100%	14 100%	32 100%	12 100%	-	1 100%	67 100%

Faas 2 (MLU 2,00–3,00)

Tabel 7. Oleviku ajasõnade kasutus faasis 2

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Mar	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
PRAEGU	Imit	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	46	43	0	3	0	4	0	0	0	1	0	0
	+Pst	18	4	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0
	Ng (+Pr)	25	49	1	4	0	2	0	0	0	0	0	0
	+Ipr	6	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	8	0	1	0	0	0	0	0	0	2	0	0
Kokku		106	100	2	7	0	7	2	0	0	3	0	0
NÜÜD	Imit	9	0	0	0	2	0	2	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	118	187	0	16	2	50	2	11	3	0	6	1
	+Pst	15	26	0	1	3	3	2	2	0	0	0	1
	Ng (+Pr)	5	1	0	0	1	1	0	0	2	1	0	0
	+Ipr	2	64	0	6	1	10	0	3	0	0	2	3
	Ø	46	4	0	1	0	3	0	0	0	0	2	1
Kokku		195	282	0	24	9	67	6	16	5	1	10	6

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Mar	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
TÄNA	Imit	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	17	44	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0
	+Pst	1	27	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0
	Ng												
	+Pr	5	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Pst	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		31	79	0	0	0	5	0	1	0	0	0	0
OLEVIK KOKKU		332	461	2	31	10	79	8	17	5	4	10	6

Tabel 8. Mineviku ajasõnade kasutus faasis 2

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Mar	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
EILE	Imit	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Pst (Af)	4	19	0	0	1	8	0	0	0	0	0	0
	Ø	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		5	20	0	0	1	8	0	0	0	0	0	0
AMMU	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Pst(Af)	0	2	5	5	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		0	2	7	5	0	0	0	0	0	0	0	0
MINEVIK KOKKU		5	22	7	5	1	8	0	0	0	0	0	0

Tabel 9. Tuleviku ajasõnade kasutus faasis 2

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Mar	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
KOHE	Imit	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	3	35	0	2	6	3	0	1	1	0	1	0
	+Pst	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Ipr	0	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		12	47	0	2	6	3	0	1	1	0	1	0
VARSTI	Imit	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	10	13	0	0	0	3	0	2	0	0	0	1
	+Pst	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Kokku		24	13	0	0	0	3	0	2	0	0	0	2

Sõna	Kasutus	And ema		Hen ema		Mar ema		Car ema		Mih	Lii	Man	LAH
HOMME	Imit	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af	5	17	5	3	1	1	0	0	0	1	1	1
	+Pr	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	+Pst	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ng(Pr)	3	4	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø												
Kokku		12	24	7	3	1	1	0	0	0	1	1	1
TULEVIK KOKKU		48	84	7	5	7	7	0	3	1	1	2	3

Tabel 10. Ajavihje sõnade kasutus faasis 2

Sõna	Kasutus	And ema		Hen ema		Mar ema		Car ema		Mih	Lii	Man	LAH
JUBA	Imit	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	4	37	1	1	1	3	0	1	2	1	0	4
	+Pst	0	39	1	2	0	1	0	1	5	1	0	1
	Ø	2	5	2	2	0	1	0	0	1	0	0	2
Kokku		7	81	4	5	1	5	0	2	8	2	0	7
JÄLLE	Imit	3	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	10	33	0	1	0	2	0	4	1	1	0	0
	+Pst	9	9	0	0	0	2	0	0	2	1	0	1
	Ø	12	3	0	1	0	3	0	0	1	3	6	0
Kokku		34	45	0	2	0	7	1	4	4	5	6	1
VEEL	Imit	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	49	45	0	1	0	9	0	1	3	0	2	0
	+Pst	5	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ng												
	+Pr	2	8	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0
	+Pst	2	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
	+Ipr	23	8	0	0	1	1	0	0	0	0	5	0
	Ø	9	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Kokku		95	64	1	2	1	11	0	1	4	1	7	2
ALLES	Imit	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	2	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku	+Pst	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		3	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
VIHJE KOKKU		139	202	5	9	2	23	1	7	16	8	13	10

Tabel 11. Järjestussõnade kasutus faasis 2

Sõna	Kasutus	And	ema	Hen	ema	Mar	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
ENNE	Imit	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	1	9	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
	+Pst	0	11	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
	Ng (+Pr)	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Ø	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku		4	22	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0
PÄRAST	Imit	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	11	32	0	1	0	2	0	1	0	1	0	0
	+Pst	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
	+lpr(Af)	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
	Ø	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Kokku		17	35	0	2	0	2	0	1	2	1	0	0
SIIS	Imit	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Af												
	+Pr	107	90	0	11	0	21	1	4	8	9	7	5
	+Pst	6	28	0	0	0	4	0	1	0	4	3	0
	Ng(+Pr)	7	2	0	0	0	2	0	0	0	0	2	0
	Ø	14	3	0	0	0	0	0	0	3	5	3	0
Kokku		146	123	0	11	0	27	1	5	11	18	15	5
JÄRJESTUS KOKKU		167	180	0	13	0	30	1	7	13	19	15	5

Tabel 12. Ajasõnade esinemissagedus (nr) ja osakaal (protsentides) faasis 2. Esitatud on ajasõnade rühmas esinenud ajasõnade sagedus lastel ja sisendkõnes.

Ajasõnade rühm	And	Ema	Hen	ema	Mar	ema	Car	ema	Mih	Lii	Man	LAH
OLEVIK	332 45%	461 46%	2 9%	31 44%	10 47%	79 50%	8 80%	17 50%	5 14%	4 12%	10 24%	6 21%
MINEVIK	5 1%	22 2%	7 30%	5 7%	1 5%	8 5%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%
TULEVIK	48 6%	84 9%	7 30%	5 7%	7 37%	7 5%	0 0%	3 9%	1 3%	1 3%	2 5%	3 11%
VIHJE	139 19%	202 20%	5 22%	9 13%	2 11%	23 15%	1 10%	7 21%	16 44%	8 24%	13 31%	10 36%
JÄRJESTUS	167 23%	180 18%	0 0%	13 19%	0 0%	30 19%	1 10%	7 21%	13 36%	19 56%	15 36%	5 18%
MUUD	41 6%	44 4%	2 9%	7 10%	0 0%	10 6%	0 0%	0 0%	1 3%	2 6%	2 5%	4 14%
KOKKU	732 100%	993 100%	23 100%	70 100%	19 100%	157 100%	10 100%	34 100%	36 100%	34 100%	42 100%	28 100%

Faas 3 (MLU > 3,00)

Tabel 13. Oleviku ajasõnade kasutus faasis 3

Sõna	Kasutus	Andreas	sisend
PRAEGU	Imit	0	0
	Af		
	+Pr	98	52
	+Pst	6	8
	Ng (+Pr)	61	54
	+Ipr	4	19
	(Af/Ng)	1	2
	Ø		
Kokku		170	135
NÜÜD	Imit	1	1
	Af		
	+Pr	573	245
	+Pst	81	58
	Ng (+Pr)	25	10
	+Ipr	121	58
	(Af/Ng)	36	10
	Ø		
Kokku		837	382
TÄNA	Imit	1	0
	Af		
	+Pr	35	17
	+Pst	7	30
	Ng		
	+Pr	5	7
	+Pst	1	10
	Ø	0	3
Kokku		49	67
OLEVIK KOKKU		1056	584

Tabel 14. Mineviku ajasõnade kasutus faasis 3

Sõna	Kasutus	And	ema
EILE	Imit	0	0
	+Pst (Af)	7	14
	Ø	0	0
Kokku		7	14
AMMU	Imit	0	0
	+Pst (Af)	4	2
	Ø	1	1
Kokku		5	3
MINEVIK KOKKU		12	17

Tabel 15. Tuleviku ajasõnade kasutus faasis 3

Sõna	Kasutus	And	ema
KOHE	Imit	0	0
	Af		
	+Pr	41	39
	+Pst	0	2
	+Ipr(Af)	4	3
	Ø	0	11
Kokku		45	55
VARSTI	Imit	0	0
	Af		
	+Pr	31	14
	+Pst	0	1
	Ø	2	0
Kokku		33	15
HOMME	Imit	0	0
	Af		
	+Pr	10	10
	+Pst	1	0
	Ng(Pr)	0	2
	Ø	1	0
Kokku		12	12
TULEVIK KOKKU		90	82

Tabel 16. Ajavihje sõnade kasutus faasis 3

Sõna	Kasutus	And	ema
JUBA	Imit	3	0
	Af		
	+Pr	38	36
	+Pst	24	33
	Ø	2	2
Kokku		67	71
JÄLLE	Imit	1	0
	Af		
	+Pr	60	31
	+Pst	24	9
	Ø	22	8
Kokku		107	48
VEEL	Imit	1	0
	Af		
	+Pr	60	19
	+Pst	4	1
	Ng		
	+Pr	5	9
	+Pst	0	4
	+Ipr	13	5
	Ø	4	1
Kokku		87	39
ALLES	Imit	0	0
	Af		
	+Pr	21	10
	+Pst	3	2
	Ng	8	0
	Ø	2	3
Kokku		34	15
VIHJE KOKKU		295	173

Tabel 17. Järjestussõnade kasutus faasis 3

Sõna	Kasutus	And	ema
ENNE	Imit	0	0
	Af		
	+Pr	20	10
	+Pst	10	10
	Ng		
	+Pr	4	5
	+Pst	2	3
	Ø	0	3
Kokku		36	31
PÄRAST	Imit	0	0
	Af		
	+Pr	11	39
	+Pst	0	2
	Ng(+Pr)	1	3
	Ø	2	4
Kokku		14	48
SIIS	Imit	0	0
	Af		
	+Pr	262	214
	+Pst	59	43
	Ng(+Pr)	6	12
	Ø	18	12
Kokku		345	281
JÄRJESTUS KOKKU		395	360

Tabel 18. Ajasõnade esinemissagedus (nr) ja osakaal (protsentides) faasis 3. Esitatud on ajasõnade rühmas esinenud ajasõnade sagedus lapsekeeles ja sisendkõnes.

Ajasõnade rühm	And	ema
OLEVIK	1056 52%	584 40%
MINEVIK	12 1%	17 1%
TULEVIK	90 4%	82 6%
VIHJE	295 14%	173 12%
JÄRJESTUS	395 19%	360 25%
MUUD	201 10%	232 16%
KOKKU	2049 100%	1448 100%

LISA 2. Muud ajaväljendid analüüsitud materjalis

Tabel 1. Muud ajaväljendid laste lindistustes:

Laps	Ajaväljend	Näited
Andreas	hommik	<manaema Ilse tuleb ommikuni. (2;0.04)
	päev	nüüd tuleb päev ja hakkage [= hakake] mängima. (3;0.22)
	õhtu	igal hommikul päev ja igal õhtul õhtu. (3;1)
	sünnipäev	Antsu [: Andreas] vaatas sünnipäeva, emme kook. (2;0.13)
	tööpäev lasteaia-päev puhkepäev	jah, pikk tööpäev. (3;1.06) kas täna on lasteaiapäev? (3;0.22) jaa, mul on puhkepäev. (3;0.09)
	tuduaeg	õues pime (.) tuduaeg [=magamaminekuaeg]. (2;0.01)
	kõigepealt	ma tahan kõigepealt seda süüa. (3;0.15)
	uuesti	pügikasti [: prügikasti] uuesti. (2;0.08)
	kunagi	aga kunagi ostame poest valge, valge tik+taki [= kurgupastillid]. (3;1.01)
	alati	kas poetädid ka pesevad alati? (3;0.18)
	ükskord	ükskord meie puhusime tädi Merikesega koos punast palli (3;0.25)
	korra	jah, ostame (.) aga ma lähen korra parandusse. (3;0.16)
	kordamööda	Andu [: Andreas] vaatab kordamööda [: kordamööda] juhtmega. (2;0.02)
	kui	issi paneb pärast ukse lukku, kui ta tuleb. (3;0.15)
	kuni	ootavad, kuni ma maja valmis saan. (3;0.27)
	kaua	mul olid need jäätised nii kaua sin [: siin] siin sees. (3;01.03)
	[vanus]	mina olin [= kaheaastane]. (3;0.01)
	[nädalapäev]	teisipäeval tuleb pühapäev ja pühapäeval tuleb valguse päev. (3;1.03)
	[kellaaeg]	aga mina lähen kell kuuel natukene siia lesima. (3;1.0)
Hendrik	öö	pime oo [: öö], emme, tiin [: siin] pime oo [: öö], emme. (2;5.30)
Mihkel	kogu aeg	Liisu ei anna kogu aeg pabelit [: paberit]. (3;0)
Liisa	pühapäev	päägu [: praegu] # päägu [: praegu] pühapäev [: pühapäev]. (3;3)
	kui	kui võtan kelgu ma. (3;3)
Mariann	öö	pime öö on siin, pime öö tuleb. (2;10)
	kui	oota, see paneme siia, kui mina ... (3;3)

Tabel 2. Näiteid muudest ajaväljenditest analüüsitud lindistustes hoidjakeeles (lapse vanus esitatud sulgudes):

Sisend	Ajaväljend	Näited
EMA (Vija korpus)	õhtu	pimedas lähevad kõik tuttu [= magama] õhtul. (1;8)
	öö	nemad ka tudivad siin maja ees öösel. (1;8)
	hommik	mis sa sõid täna hommikul? (1;9)
	lõuna	lõuna ajal käisid Margus ja Riita (2;0.15)
	päev	mõni päev on veel rohkem kui kümme. (3;0.22)
	puhkepäev lasteaia-päev tööpäev	homme ei ole lasteaia+päev, homme on puhkepäev hoopis, tead. (3;1.04) ja sis [: siis] tuleme koos issiga tagasi kui tööpäev lõpeb. (3;1.03)
	nädal	see Linnaleht eelmise nädala oma saatekavaga. (2;0.07)
	hommikupoolik	ma ei tea, ma vist ikka viin ta hommikupoolikuks, ta ise tahab. (2;0.09)
	aasta	ei no mitte pisike, aga ikka päris ammu jah, aasta tagasi jah. (3;01.01)
	tuduaeg	ei veel ei ole tuduaeg, natuke saab veel mängida ja. (2;0.01)
	kõigepealt	sa pead tooma küünlad kõigepealt. (3;0.22)
	ükskord	aga siis kui ükskord küsima hakkad, siis mul ei ole kuskilt võtta seda ju enam. (3;0.21)
	kogu aeg	aga ta läheb sul uppi kogu aeg. (1;9)
	üks hetk	üks hetk, ma panen koogi ahju. (2;0.01)
	kordamööda	ei pea, võtad ühe asja ja siis võtad teise asja, kordamööda. (3;01.11)
	korra	kas tohib, ma maitsen su kakaod korra? (3;0.25)
	hetkeks	ma panen piima hetkeks sooja ja siis saab. (2;0.09)
	teine kord	ei tule, teine kord tuleb. (2;0.03)
	mõnikord	juhtmele tulevad mõnikord sellised sõlmed ja keerud sisse. (3;0.27)
	uesti	ei lõppenud, nüüd hakkas käima uuesti. (2;0.10)
	alati	no magustoitu sööd sa alati, seda ma tean. (1;10)
	kunagi	jaa, muidugi, poisid ei virise kunagi, eks? (3;0.25)
	kui	kui pime on, mida öökull otsib metsas? (1;9)
	niikaua kuni	täna on üks ja homme on teine ja siis tuleb kolmas, niikaua kuni tuleb reede ja siis saab nädalavahetusel jälle puhata. (3;0.22)
	kaua	jah, ta on meil juba päris kaua olnud. (3;0.18)

Sisend	Ajaväljend	Näited
	vara	kui emme peab hommikul hästi vara minema ... (3;0.22)
	varem	Oskar (=merisiga) ei ole varem raamatuid näinud (3;01.0)
	hilja	Kui homme tuled lasteaiast, aga täna on juba hilja või? (3;01.07)
	[aastaaeg]	kapsas arvas, et kevad tuleb ja hakkas kasvama. (3;0.18)
	[vanus]	emme kirjutas siia, et Antsu [: Andreas] on kaks aastat kuus päeva vana, vot. (2;0.06)
	[kuupäev]	täna on kolmas märts. (2;0.06)
	[kellaaeg]	mul oleks vaja veel lindistada viisteist minutit. (2;0.01)
	[nädalapäev]	see et, ega sa pühapäev ei lähe tööle? (2;0.04)
EMA (Arguse korpus)	õhtu	emme õhtul kogemata pani. (2;5)
	öö	aga praegu ta elab öösel riuli peal, tudib seal. (2;5)
	hommik	kas see on seesama tädi, kellega sa hommikul rääkisid. (2;2)
	päev	teine Martin oli päeval vennaga õues. (2;1)
	ükskord	ei olnud, tädi Eda käis meil ükskord. (2;1)
	ükspäev	ükspäev tegid juba põrandal sulla sulla. (2;2)
	uesti	tuleb uuesti teritada. (2;0.13)
	kogu aeg	see on vilets pliats, mis läheb katki kogu aja. (2;0.13)
	kui	seal jah, kui sina oled suur, saad sealt kätte. (2;5.06)
	niikaua	sina ole niikaua tasa. (2;3.26)
LAH (kolmikute korpus)	öö	keegi täna öösel karjus ei taha, ei taha. (2;3)
	hommik	ta hommikul ei söönud. (2;10)
	päev	päeval Liis ei tahtnud sööma. (2;2)
	aasta	sel pool aastat juba koputab niimoodi. (2;1)
	alati	vot see Liizi, Liizi [: Liisi], alati teeb. (2;1)
	kogu aeg	ta koguaeg katsub seal. (2;1)
	kunagi	kuidas kunagi. (2;3)
	ükskord	ükskord autos ka tegime. (2;6)
	vara	vara, vara veel. (2;3)
	kui	kui me tuleme koju. (2;1)
	[kellaaeg]	kell kaksteist hakkame sööma. (3;0)
EMA (Kohleri korpus; MAR)	öö	väljas on öö ja pime. (2;8)
	õhtu	jonnisid õhtul ei tahtnud magama. (2;6)
	kogu aeg	emme ütleb kogu aeg aiai mis nuga on? (2;7)

Sisend	Ajaväljend	Näited
	kõigepealt	kõigepealt võtad ära siis teed korda või? (2;7)
	vahepeal	või mängime vahepeal ühte teist mängu. (2;7)
	vahel	jah nuga on terav see teeb aia ka sulle vahel onju) (2;7)
	niikaua kuni	aga vaatame niikaua raamatut kuni kohv valmis saab. (2;6)
	kui	räägi kui me laeva peal olime mis sa tegid seal laeva peal? (2;7)
EMA (Kohleri korpus; CAR)	kõigepealt	nii, kõigepealt otsime joogi. (1;8.13)
	kogu aeg	ikka garaaži kogu aeg. (1;9.24)
	kui	nad tulevad vist tagasi siis kui sealt edasi ei saa. (1;10.07)

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Sirli Parm
Sünniaeg: 25.07.1981
Kodakondsus: Eesti
Telefon: 56155993
E-post: sirli.parm@ut.ee

Haridus

2007–2013 Tartu Ülikool, doktoriõpe (üldkeeleteadus)
2007 Tartu Ülikool, *magister artium* (üldkeeleteadus)
2005 Tartu Ülikool, *baccalaureus artium* (eesti keel)
1999 Tartu Hugo Treffneri Gümnaasium

Teenistuskäik

2012 Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut, teadur
2007–2012 Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut, spetsialist
2007–2008 Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut, erakorraline teadur

Publikatsioonid:

Parm, S. 2012. Ajasõnad varasel perioodil eesti lapsekeeles. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 8, 195–212.

Katsos, N., Ezeizabarrena, M.-J., Gavarró, A., Kuvač Kraljević, J., Hrzica, G., Grohmann, K., Skordi, A., Jensen de López, K., Sundahl, L., van Hout, A., Hollebrandse, B., Overweg, J., Faber, M., van Koert, M., Cummins, C., Smith, N., Vija, M., Parm, S., Kunnari, S., Morisseau, T., Rusieshvili, M., Yatsushiro, K., Hubert, A., Varlokosta, S., Konstantzou, K., Farby, S., Guasti, M. T., Vernice, M., Balčiūnienė, I., Ruzaitė, J., Grech, H., Gatt, D., Asbjørnsen, A., von Koss Torkildsen, J., Haman, E., Miękisz, A., Gagarina, N., Puzanova, J., Andjelković, D., Savić, M., Jošić, S., Slančová, D., Kapalková, S., Barberán Recalde, T., Özge, D., Hassan, S., van der Lely, H., Sauerland, U., & Noveck, I. 2012. The Acquisition of Quantification across Languages: Some Predictions. – A. K. Biller, E. Y. Chung, & A. Kimball (Eds.). *Proceedings of the 36th annual Boston University Conference on Language: 36th annual Boston University Conference on Child Language Development*, vol 2. Somerville, MA: Cascadilla Press, 258–268.

Argus, R., & Parm, S. 2010. Eesti keele ajakategooria omandamisest – ajavormid ja ajasõnad. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 6, 25–41.

Soodla, P., Kikas, E., Pajusalu, R., Adamka, A., Parm, S. 2010. Vahendamata ja vahendatud narratiiv laste kõnearengu hindamisel. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 6, 277–296.

CURRICULUM VITAE

Name: Sirli Parm
Date of birth: 25.07.1981
Citizenship: Estonian
Telephone: 56155993
E-mail: sirli.parm@ut.ee

Education

2007–2013 University of Tartu, PhD student (General Linguistics)
2007 University of Tartu, *magister artium* (General Linguistics)
2005 University of Tartu, *baccalaureus artium* (Estonian Language)
1999 Tartu Hugo Treffner Gymnasium

Professional experience

2012 University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, research fellow
2007–2012 University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, specialist
2007–2008 University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, research fellow

Publications:

Parm, S. 2012. Ajasõnad varasel perioodil eesti lapsekeeles. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 8, 195–212.

Katsos, N., Ezeizabarrena, M.-J., Gavarró, A., Kuvač Kraljević, J., Hrzica, G., Grohmann, K., Skordi, A., Jensen de López, K., Sundahl, L., van Hout, A., Hollebrandse, B., Overweg, J., Faber, M., van Koert, M., Cummins, C., Smith, N., Vija, M., Parm, S., Kunnari, S., Morisseau, T., Rusieshvili, M., Yatsushiro, K., Hubert, A., Varlokosta, S., Konstantzou, K., Farby, S., Guasti, M. T., Vernice, M., Balčiūnienė, I., Ruzaitė, J., Grech, H., Gatt, D., Asbjørnsen, A., von Koss Torkildsen, J., Haman, E., Miękisz, A., Gagarina, N., Puzanova, J., Andjelković, D., Savić, M., Jošić, S., Slančová, D., Kapalková, S., Barberán Recalde, T., Özge, D., Hassan, S., van der Lely, H., Sauerland, U., & Noveck, I. 2012. The Acquisition of Quantification across Languages: Some Predictions. – A. K. Biller, E. Y. Chung, & A. Kimball (Eds.). *Proceedings of the 36th annual Boston University Conference on Language: 36th annual Boston University Conference on Child Language Development*, vol 2. Somerville, MA: Cascadilla Press, 258–268.

Argus, R., & Parm, S. 2010. Eesti keele ajakategooria omandamisest – ajavormid ja ajasõnad. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 6, 25–41.

Soodla, P., Kikas, E., Pajusalu, R., Adamka, A., Parm, S. 2010. Vahendamata ja vahendatud narratiiv laste kõnearengu hindamisel. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 6, 277–296.

DISSERTATIONES LINGUISTICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Anna Verschik.** Estonian yiddish and its contacts with coterritorial languages. Tartu, 2000, 196 p.
2. **Silvi Tenjes.** Nonverbal means as regulators in communication: socio-cultural perspectives. Tartu, 2001, 214 p.
3. **Iлона Tragel.** Eesti keele tuumverbid. Tartu, 2003, 196 p.
4. **Einar Meister.** Promoting Estonian speech technology: from resources to prototypes. Tartu, 2003, 217 p.
5. **Ene Vainik.** Lexical knowledge of emotions: the structure, variability and semantics of the Estonian emotion vocabulary. Tartu, 2004, 166 p.
6. **Heili Orav.** Isiksuseomaduste sõnavara semantika eesti keeles. Tartu, 2006, 175 p.
7. **Larissa Degel.** Intellektuaalsfäär intellektuaalseid võimeid tähistavate sõnade kasutuse põhjal eesti ja vene keeles. Tartu, 2007, 225 p.
8. **Meelis Mihkla.** Kõne ajalise struktuuri modelleerimine eestikeelsele tekst-kõne sünteesile. Modelling the temporal structure of speech for the Estonian text-to-speech synthesis. Tartu, 2007, 176 p.
9. **Mari Uusküla.** Basic colour terms in Finno-Ugric and Slavonic languages: myths and facts. Tartu, 2008, 207 p.
10. **Petar Kehayov.** An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas. Tartu, 2008, 201 p.
11. **Ann Veismann.** Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi. Tartu, 2009, 145 p.
12. **Erki Luuk.** The noun/verb and predicate/argument structures. Tartu, 2009, 99 p.
13. **Andriela Rääbis.** Eesti telefonivestluste sissejuhatus: struktuur ja suhtlus-funktsioonid. Tartu, 2009, 196 p.
14. **Liivi Hollman.** Basic color terms in Estonian Sign Language. Tartu, 2010, 144 p.
15. **Jane Klavan.** Evidence in linguistics: corpus-linguistic and experimental methods for studying grammatical synonymy. Tartu, 2012, 285 p.
16. **Krista Mihkels.** Keel, keha ja kaardikepp: õpetaja alagatatud parandus-sekventsides multimodaalne analüüs. Tartu, 2013, 242 lk.

